

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Alapító főszerkesztő: Frisnyák Sándor

Főszerkesztő: Kókai Sándor
Szerkesztő: Csüllög Gábor
Vendég szerkesztő: Tamás Edit

Tanácsadó és Lektori Testület:

Baranyi Béla professor emeritus (Debrecen), Berényi István ny. egyetemi tanár (Budapest), Dövényi Zoltán professor emeritus (Pécs), Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó (Pécs), Kocsis Károly akadémikus, kutatóintézeti igazgató (Budapest), Paládi-Kovács Attila akadémikus (Budapest), Rácz Lajos egyetemi tanár (Szeged), Tamás Edit múzeumigazgató (Sárospatak), Viga Gyula egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

Demeter Gábor tudományos főmunkatárs (Budapest),
Gulyás László egyetemi tanár (Szeged), Gulyás László Szabolcs főiskolai docens (Nyíregyháza), Horváth Gergely főiskolai tanár (Budapest), Lenner Tibor egyetemi docens (Szombathely), Nagy Miklós Mihály c. egyetemi docens (Budapest), Pap Norbert egyetemi tanár (Pécs), Suba János térképtárvezető (Budapest), Szulovszky János tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Alsómattyasóc Szent László templom

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói 31/b, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma (Sárospatak) és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:

Kókai Sándor egyetemi magántanár

A kiadást a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma (Sárospatak) és a Bodroghközi Művelődési Egyesület támogatta

ISSN 2064-390X

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>
<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

Nyíregyháza, 2025

TÖRTÉNETI TÁJAK ÉS RÉGIÓK ÉSZAKKELET - MAGYARORSZÁGON

A Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ
Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma
a Bodrogi Múvelődési Egyesület és a
MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottsága
Történeti Földrajzi Albizottsága
által
2025. október 16-án rendezett
VI. Sárospataki Tájföldrajzi Tudományos Konferencia előadásai

Sárospatak - Nyíregyháza, 2025

ELSÜLLYEDT „MAGYAR-ATLANTISZOK” A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (1521-1910)

KÓKAI SÁNDOR-TÓTH DALMA

SUNKEN "HUNGARIAN ATLANTES" IN THE CARPATHIAN BASIN (1521-1910)

In this study, we trace the changes in the ethnic-national processes of those regions of historical Hungary that had a Hungarian majority in the first half of our thousand-year statehood. In addition to the three former jewel boxes of the Southern Region (Bácska, Bánság, Szerémség), we also included historical Transylvania in our study. In these four regions, the Hungarians lost their majority role, and it has not been possible to restore it in recent centuries, therefore, in an ethnic-cultural sense, we can also consider them as sunken "Hungarian Atlantes". The 1880 census first provided comprehensive information on the ethnic-linguistic distribution of the population of historical Hungary. For the periods before that, the ethnic-linguistic distribution of the population for historical Hungary as a whole or for individual parts of the country is only known from estimates. As a result of the socio-economic processes of previous centuries, the Hungarian-speaking population of historical Hungary had decreased to two-thirds of the total population by 1495. However, the regions examined were still predominantly Hungarian. The gradual expansion of the Ottomans in the Balkans, followed by the capture of Nándorfehérvár and the Szerémség (1521), resulted in the first sunken Hungarian Atlantis. The Battle of Mohács and its consequences, but especially the capture of Buda (1541) and the castle wars of 1551-52, led to a rapid population exchange in the Bácska and Banat regions, as a result of which the Hungarian population of these two regions practically disappeared by the 1570s. In the case of Transylvania, the studies published so far have linked the drastic loss of territory of the Hungarians to the military defeats of the 1660s; according to the study published by Károly Kocsis in 2024, the Hungarians constituted only a relative majority of the population even on the

eve of the 15 Years' War. In the past centuries, out of the four regions, by the end of dualism, only in Bács had a relative Hungarian majority (44.74%), in Transylvania one-third of the population, in Banat fifteen percent, and in Szerémség barely seven percent were Hungarian native speakers. The century that has passed since the Trianon decision has resulted in a further loss of Hungarians in the regions examined..

BEVEZETÉS

E tanulmányban a történelmi Magyarország azon régióinak etnikai-nemzetiségi folyamataiban bekövetkezett változásokat követjük nyomon, amelyek ezer éves államiségünk első fél évezredében – a 15. század végéig – még magyar többséggel rendelkeztek. A Délvidék három egykori ékszerdoboz (Bácska, Bánság, Szerémség) mellett a történelmi Erdélyt is bevontuk a vizsgálatunkba. E négy régióban – a 16. század különböző időpontjaiban – a magyarság elvesztette többségi szerepét, s azt az elmúlt évszázadokban sem sikerült visszaállítani, s ezért etnikai-kulturális értelemben elsüllyedt „Magyar-Atlantiszok”-ként is tekinthetünk rájuk. Az elnevezést Domonkos László író, irodalomtörténész használta először, a Szerémséget a magyar történelem első Atlantiszájának nevezve (*Domonkos L. 2013*).

Az első magyarországi népszámlálást (1784-87) megelőző évszázadokra sajnos hiányoznak az egész országra kiterjedő adatsorok, ami lehetőséget teremt az össznépesség számát és etnikai-anyanyelvi összetételét tekintve a különböző részösszeírásokon (pl. adó-, ház- és portaösszeírások, defterek családfő összeírásai stb.) is nyugvó becslésekre. Jellegüknél fogva az adóösszeírások a teljes népesedési folyamatok rekonstruálására mérsékeltén alkalmasak, azonban egy-egy térség vagy régió településrendszerének vizsgálatára és azok regionális különbségeinek megrajzolására sokkal inkább. Az össznépesség vonatkozásában is – történelmünk ismert demográfiai katasztrófái miatt – erős fluktuáció figyelhető meg, az azonban mindezekben túlmenően különösen elgondolkodtató, hogy még egyes békésebb időszakokban is (pl. Luxemburgi Zsigmond halála és 1495 között eltelt hatvan évben) legjobb esetben is csak stagnált a népességszám (*Kubinyi A. 1996*).

A történelmi Magyarország népességszámára vonatkozóan a honfoglalás és a 18. század vége közötti közel nyolcszáz évre vonatkozó – néhány történész és geográfus munkáiban megírt – legfontosabb *becsült népességszám adatokat* az 1. táblázatban foglaltuk össze. A 15. század előtti eltérések okait nem elemezzük, a számok önmagukért beszélnek, s egy-egy időponthoz kapcsolódóan is tág értékek között szóródnak. Például a 15. és a 16. század fordulójára vonatkozóan 2,8-5,5 millió fő között (*1. táblázat*).

1. táblázat. A történelmi Magyarország népességszáma vonatkozó néhány becslés (900-1787)

Évek	Kristó Gy.	Györffy Gy.	Szűcs J.	Kováts Z.	Kocsis K.	Dövényi Z.
	millió fő					
900	0,25-0,5	0,6	na.	1,0	0,3-0,6	0,6
1100	na.	1,0	na.	1,6-1,8	1,2	na.
1200	1,0	1,8-2,2	na.	2,4	1,0-2,2	1,6-1,7
1240	na.	2,0	na.	na.	1,2	2,0
1250	na.	1,0	na.	na.	1,1	1,6-1,7
1300	1,4-1,5	1,8	2,3-2,5*	na.	1,4-2,3	na.
1330	na.	2,0	na.	3,0-3,2	na.	2,0
1500	2,8-3,2	3,5-3,6	4,4-4,8	5,0-5,5	2,9-3,3	4,5
1600	na.	na.	na.	na.	3,5	3,5
1720	na.	na.	na.	5,0-5,5	4,0-4,3	4,3-4,5
1787	na.	na.	na.	8,5	9,4	9,2-9,3

* 1310 *Forrás: A felsorolt szerzők munkái alapján szerkesztette Kókai S.-Tóth D*

A fenti problémákból is fakad, hogy alig találunk néhány olyan kutatót, akik az etnikai-nyelvi összetétel tekintetben – komoly kutatási háttéranyagok alapján – számításokba és becslésekbe bocsátkoztak volna. A történelmi Magyarország népességének *etnikai-nyelvi megoszlásáról* ugyanis először az 1880. évi népszámlálás tájékoztat teljes körűen. Az ezt megelőző időszakokra a népesség etnikai-nyelvi megoszlását a történelmi Magyarország egészére vagy az egyes országrészekre (régiókra) vonatkozóan is csak becslésekből ismerjük. A lakosság etnikai összetétele az elmúlt évszázadokban is a természeti és a gazdasági-társadalmi környezettel szoros összefüggésben alakult, azonban a történelmi sorsfordulók nyomán többször is gyökeresen megváltozott. A honfoglalás és az azt követő fél évezred esetében mindössze a magyarság arányára – 80% körül – és a velünk együtt élő népek összessége (20%) vonatkozó adatokat olvashatunk. A tekintetben viszonylag egységes álláspont alakult ki, hogy a 15. század végére a magyarság aránya az összlakosság (2,9-3,3 millió fő) kétharmadára mérséklődhetett (*Kocsis K.-Tátrai P. et. al. 2015, Kocsis K. 2024a, Dávid G. 2000, Szabó I. 1963, Kubinyi A. 1996*).

1. A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG ETNIKAI-NYELVI VISZONYAI 1495-BEN

A történelmi Magyarország népességére vonatkozóan az első részletesebb országos adatsor 1495-ből maradt fenn. Az adatbázist csáktornyai Ernuszt

Zsigmond (1445 körül – 1505 nyara) pécsi püspök (1473–1505), királyi kincstartó (1494–1496), horvát-dalmát és szlavón bán (1494–1498) kincstári bevételeket összegző számadása jelenti, amely a magyar késő középkori demográfia- és gazdaságtörténet egyik legfontosabb forrása. Az állami adópénzek elsikkasztásával megvádolt Ernuszt – talán önmaga igazolására is – 1496-ban készítette az összeírást, amelyben – 14 vármegye kivételével – pontosan felsorolta a jobbágyportákat az adózási folyamat szempontjából, így ebből következtetni lehet Magyarország népességszámára, az összeírtak neve alapján – áttételesen – az etnikai összetételére és az egyes etnikai csoportok területi elhelyezkedésére is (2. táblázat, 1. térkép).

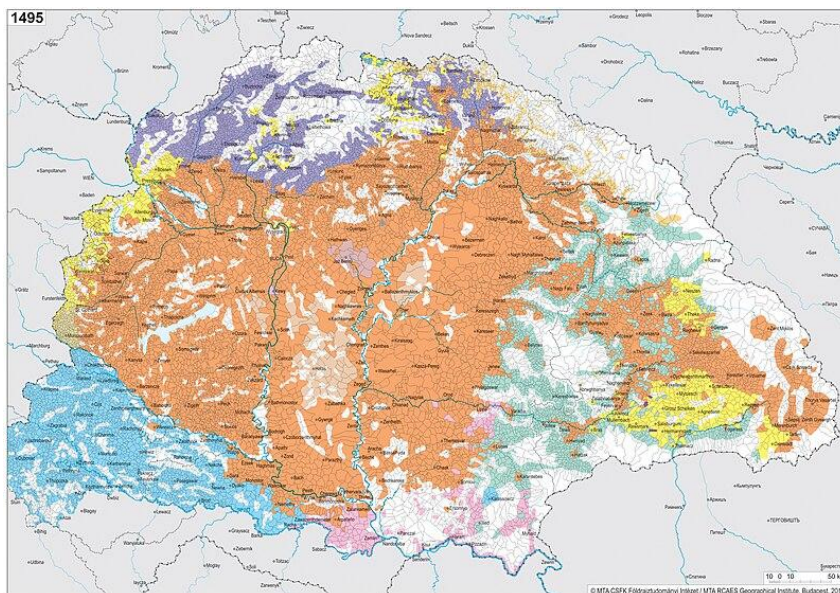
2. táblázat. A Kárpát-medence népességének etnikai-nyelvi összetétele (1495-1910)

Évek	Össz.	Magyar		Német	Szlovák	Horvát	Román	Szerb	Ruszin	Egyéb
	ezer fő		%	ezer fő						
1495	3 100	2 050	66,1	200	170	340	180	100	30	30
1590	3 762	1 758	46,7	na.	na.	na.	na.	na.	na.	na.
1720	4 300	1 700	39,5	na.	na.	na.	na.	na.	na.	na.
1787	9 362	3 250	34,7	928	1 432	1 003	1 581	620	278	270
1840	12 877	4 822	37,4	1 270	1 687	1 313	2 206	828	443	308
1880	15 642	6 445	41,2	1 954	1 865	1 460	2 404	892	356	266
1910	20 886	10 051	48,1	2 037	1 968	1 928	2 949	1 106	473	374

Forrás: Magyarország Nemzeti Atlasza 2021, Társadalom, 70. o., ill. Kocsis K. - Tátrai P. et. al. (2015) 34. o. és Kocsis K. (2024a) alapján szerk. Kókai S.-Tóth D.

Az 1495. évre vonatkozó – Kocsis Károly által elkészített – etnikai adatsor és térkép hiánypótló, s egyben olyan kiindulási állapotot is jelenthet, melyre alapozva bemutatható az ország népességének etnikai-anyanyelvi térstruktúrája és annak változása. Külön értéke e térképnek, hogy a lakatlan területek ábrázolásával a területi sajátosságok is erősen közelíthetnek a korabeli valós állapotokhoz (1. térkép).

Engel Pál térképe a településhálózatról – szintén e korra vonatkozóan – ugyancsak hiánypótló, azonban a Kárpát-medence déli területein, különösen a Szerémségben és a Temesközben az írott források pusztulásának mértéke olyan arányú volt, hogy az egykori településhálózat is csak töredékesen rekonstruálható, ami a népességhez kapcsolódó demográfiai bizonytalanságokat tovább növeli.

1. térkép. A Magyar Királyság etnikai térképe (1495)

Forrás: Kocsis K.-Tátrai P. et. al. (2015)

Az országos adatokon túlmenően fontos, hogy a délvidéki régiók (pl. Szerémség, Bácska, Bánság stb.) és Erdély főbb sajátosságai vizuálisan is megjeleníthetők és értékelhetők. Ez lett vizsgálatunk kiindulási időpontja is, amely egyben Hunyadi Mátyás Magyar Birodalmának etnikai lenyomatát is megjeleníti. A korábbi évszázadok társadalmi-gazdasági folyamatainak eredményeként 1495-re a történelmi Magyarország magyar anyanyelvű népessége az összlakosság kétharmadára csökkent (2. táblázat), a korábbi négyötödös arányról (Kocsis K.-Tátrai P. et. al. 2015). E tekintetben „mindössze” az a kérdés:

Hogyan alakult a történelmi Magyarország egyes régióiban a magyarság aránya?

A Dunántúl, a Kisalföld és az Alföld magyar anyanyelvű lakosságának többsége egyértelmű, miként a Drávától délre elhelyezkedő területek (a későbbi Horvát-Szlavónország) és a Felföld nem magyar anyanyelvűinek többsége is. A vizsgálatunk tárgyát képező délvidéki régiók és Erdély tekintetében a magyarok aránya számszerűen nem, vizuálisan azonban megjelenítésre került.

- A Szerémség a történelmi Magyarország egyik leggazdagabb, legjelentősebb vidéke volt. A „szerémi félsziget” a középkori magyar

művelődéstörténet egyik kiemelkedő régiója is, s gazdasági fejlettsége is meghaladta az országos átlagot. A Szerémség északi pereme, illetve Eszék-Valkóvár (ma Vukovár) vidéke túlnyomórészt még szintén magyar népességű volt. A Szerémség déli része – elsősorban a Tarcál hegytől délre –, azonban már a balkáni népek többségével jellemezhető (*Fóti M. 2024*), melyhez az is hozzájárult, hogy a szerb uralkodó családok jelentős összegekkel támogatták a Tarcál hegy déli lejtőin elhelyezkedő ortodox (szerb) kolostorok tevékenységét (*Kókai S. 2017*). Okleveleink 1300-tól a mohácsi vészig fennállott 22 plébánia nevét őrizték meg a szerémségi főesperesség területén (*Winkler P. 1898*), melyek csaknem kivétel nélkül a török háborúk alatt pusztultak el. A plébániák nevei és területi elhelyezkedésük mutatja, hogy magyar volt a Szerémség nagy része. A hozzávetőleges délszláv-magyar nyelvhatár a Szávaszentdemeter-Szalánkemén vonal mentén húzható meg, azzal a kitételrel, hogy Szávaszentdemetertől nyugatra, a Száva mentén horvát (szlavón)-bosnyák római katolikusok, Zimony környékén pedig ortodox szerbek is éltek. A szomszédos Valkó vármegyében 1495-ben 593 kis népességű délszláv és 440 népesebb magyar többségű település volt, a magyar nyelvterület sűrűn lakott mivolta azonban – különösen a városok miatt – akkoriban még biztosította a magyar többséget e vármegyében (*Kocsis K.-Bognár A. 2013*). Mindez Szerém vármegyére vonatkozóan is elfogadható.

- A Duna-Tisza közének déli része (a későbbi Bácska) teljes egészében magyar anyanyelvű lakossággal rendelkezett, ami nem zárja ki, hogy egyes településeken néhány fős nem magyar – elsősorban kereskedő és iparos – népesség is jelen lehetett. Az 1522. évi dézsmajegyzékben szláv nevet viselő jobbágysorok csak tüzetesebb átnézés után, és csak sporadikusan mutathatók ki, azonban az is ismert, hogy a katonáskodó rétegek a dézsmajegyzékből kimaradtak, elsősorban a katonaparasztok (pl. vojnikok), akik a török elől menekültek a régióba (*Fóti M. 2025*). Az 1522-es dézsmajegyzékek és az 1525-ös bácskai jobbágynévsor színmagyar településeket mutatnak a kutatóknak. Az 1522-es dézsmajegyzékekből 174 település családfőinek számát, illetve az általuk adózott gabona mennyiségét tudhatjuk meg. Az 1525-ös jobbágynévsor 1415 újabb családfőjével gazdagította ismereteinket 25 településről (*Veresegyházi B. 2025*). Ez összesen 5164 családfőt jelent, ami, ismerve a későbbi adatokat is, még töredékesen is jelentősnek mondható.
- Középkori forrásaink szerint a Temesköz északnyugati, síksági és dombos részét a 15. századig magyarul beszélő katolikus népesség lakta, viszonylag sűrűn. Az 1332-35. évi pápai tizedjegyzékek 168 plébániás helyet vettek számba a régióban, ezek neve cgytől-egyig jellegzetesen korai magyar keletkezésű, mint ahogy magyar nevűek azok a falvak és más toponímok (pl.

víznevek, dombságok stb.) is, amelyeket a környékükről ismerünk. A plébániák zömét a Temes, a Berzava és a Poganis vonalától északra, illetve nyugatra találjuk, tehát a magyar népesség itt tömörült. A vonalon túl, ahol a plébániahálózat nem épült ki, már ekkoriban is elsősorban ortodox szerb és román lakossággal számolhatunk, noha az Árpád-kori, elég gyér helynévanyag itt is magyar (*Engel P. 1996*). A Temesköz – a fokozódó balkáni (délszláv, főleg szerb és vlach) beáramlás és betelepítés ellenére – sík- és dombvidéki részei (a régió északnyugati harmada) 1495-ben még magyar többségű volt (*Kocsis K.-Tátrai P. et.al.2015*).

A korábbi demográfiai viszonyok azonban lényegesen és markánsan megváltoztak, különösen a „két Temes” és a Berzava folyótól délre. Romhányi Beatrix véleménye szerint ezeken a területeken az ortodox népesség már ekkor nagy arányt képviselt, egyes vidékeken vélhetően többségbe került. Ez Kinizsi Pál 1481. évi hadjáratával és annak nyomán Temesvár környékére telepített 50 000 szerbvel függhetett össze (*F. Romhányi B. 2015*). A régió enyhe magyar többsége erre az időpontra még elfogadható, különösen a lakatlan területek (pl. az Alibunári, Illancsai és egyéb kisebb mocsaras térszínek, a Delibláti-homokpuszta, a Krassó-Szörényi-hegyvidék magasabb térszínei stb.) figyelembevételével.

- Erdély esetében is magyar többség volt, ahol az Erdélyi-medence központi részének tömb magyarsága szerves kapcsolatban állt a Székelyfölddel, s az ún. „kisebbik magyar nyelvterület” (Erdély) a Maros, a Sebes-Kőrös és a Szamos folyók völgyén keresztül – ezek a magyar etnikai-nyelvi szigetek folyosói voltak – állt kapcsolatban a nagyobbik magyar nyelvterülettel. Erdélyben – a Székelyföld mellett – még túlnyomórészt magyar jellegű volt az Erdélyi-medence, elsősorban a Mezőség és a Maros-völgy (*Kocsis K.-Tátrai P. et. al. 2015*).

2. VÁLTOZÁSOK AZ ETNIKAI-NYELVI TÉRSTRUKTÚRÁBAN A 16. SZÁZADBAN

A török hódoltság demográfiai folyamatait a vilajetek és szandzsákjaik deftereiből ismerjük. A temesvári vilajet forrásadottságai jók, mert az 1550-1570-es évekből a temesvári, a modavai (moldovai), a lippai (benne a pankotai/jenői) szandzsákról három-három, a csanádi és a gyulai szandzsákról két-két török összeírás maradt fenn, amelyek egy része magyar nyelven is megjelent (*Engel P. 1996, Káldy-Nagy Gy. 2000, Hegyi K. 2005*). A budai vilajethez tartozó szegedi szandzsák – amely lefedi a későbbi Bácska teljes területét is – 1570. évi összeírását Káldy-Nagy Gyula professzor ismertette (*Káldy-Nagy Gy. 2008*). A szerémi és a lippai szandzsák összeírásainak feldolgozása sajnos még nem készült el.

E korabeli források feldolgozásából (pl. Hegyi K. 2005, Juhász P. 2020, Fóti M. 2024, 2025, Veresegyházi B. 2025 stb.) ismerté vált, hogy a történelmi Magyarország déli megyéiben a 16. század közepére a településhálózat mintegy 70–90 százalékos arányban néptelenedett el. A területi különbségek azonban igen jelentősek, például a szerémi szandzsák 1546-os felmérésekor hozzávetőleg 240 pusztát írtak össze, a Duna–Tisza köze déli részén is mindössze 120 körüli lakott és lakatlan helyet vettek számba a török adóösszeírók (Fóti M. 2025).

Ezzel párhuzamosan a lakosság is mérhetetlen és visszafordíthatatlan károkat szenvedett. Az intenzív délvidéki etnikai változások a török összeírások alapján is egyértelműen arra utalnak, hogy a népesség kicserélődése az 1550–1570-es évekre megtörtént, mindazok ellenére, hogy a balkáni népcsoportok beáramlása korábban is és később is folyamatosan zajlott.

- E folyamat az ún. „Szerémi szigeten” zajlott le legkorábban, amely már Nándorfehérvár elestével (1521) egyidőben a török kezére került, s a források 1530 körül a török közigazgatás megjelenéséről is szólnak (Fóti M. 2024). A Szerémség etnikai folyamatai alapján az első olyan régióvá vált, ahol a magyarság kisebbségbe szorult, s ez igen rövid idő alatt (1526-ra, esetleg 1541-re) bekövetkezett.
- A Duna-Tisza köze déli részére vonatkozóan Hegyi Klára 2005-ben megjelent tanulmányában így fogalmazott: „...*A beköltözők etnikumát lehetetlen pontosan meghatározni, a nevek szerb–vlah keveréket mutatnak. A Duna–Tisza köze legdélibb részén is, amelyet már az 1540-es évekre ez a népesség árasztott el...*” (Hegyi K. 2005. 297. o.)
- A temesvári vilajet esetében Hegyi Klára átveszi Szakály Ferenc 1991-ben megjelent tanulmányának alaptézisét, mely szerint: „...*E jókora terület (a temesvári vilajet - kieg. Kókai S.) népessége a 16. század közepéig csaknem teljesen kicserélődött. A Temesközbe a 15. században és a 16. század első felében ugyanaz a balkáni: vlahhal kevert szerb népesség érkezett dél és délnyugat felől, amely a Bácskát, majd Somogyot árasztotta el, és amely a század közepére gyakorlatilag elszerbesítette a Duna–Tisza–Maros közét. A terület keleti határvidékére a tatárjárás óta folyamatosan román betelepülők érkeztek...*” A népesség kicserélődés valószínűleg az 1551–52 évi török hadjáratok következtében gyorsult fel, melynek eredményeként – Temesvár elestével párhuzamosan – a régió török fennhatóság alá került.

Kocsis Károly és szerzőtársai a 2015-ben megjelent térképsorozat magyarázójában az alábbi összefoglalást adták: „...*Ezek a 15. század első felében még gazdaságilag virágzó, nagy népsűrűségű délvidéki területeken a határvidéki folytonos török pusztítások, az 1514-es parasztháború következményeként az itteni magyarság lélekszáma jelentősen lecsökkent, etnikai területének korábbi homogenitása, etnikai dominanciája – a beáramló szerb menekültek miatt – az 1520-as évek elejére végleg megszűnt...*” (Kocsis K.-Tátrai P. et. al. 2015).

E megállapítást a Szerémségre igen, a Bácskára (az 1522, ill. 1525. évi felmérés alapján) és a Bánságra nem fogadható el, mindazok ellenére, hogy az 1526. évi katonai események különösen a Duna-Tisza közének déli részén rendkívül súlyos következményekkel jártak. Nem kevésbé Cerni Jován szerb csapatainak 1527-es pusztításai, amely a későbbi Bánság nyugati részét is érintette. Az 1521-1541 közötti elnéptelenedést követően felgyorsulhatott a balkáni népcsoportok betelepülése és a keresztény alattvalók (ráják) egy részének visszatelepülése is. E megállapítások arra a tényre is alapozódnak, hogy a török defterek kimutatásai – 1554-1579 között – nem mutatnak jelentős visszaesést az adópotenciálban (az adózó családfők (hane) – mint adóegységek – számában) e hódoltsági területeken sem (*Veresegyházi B. 2025*). Mindehhez annyit még érdemes hozzátenni, hogy a 15. század végi népességszám 1541-ig aligha növekedett, jó esetben is csak stagnált. Ennek alapvetően három oka lehetett: egyrészt a török benyomulása és pusztítása az ország e vidékein, másrészt a 15. század közepétől kimutatható gazdasági problémák. Harmadrészt pedig az a tény, hogy a természetes szaporodási ráta még a legjobb időkben sem tehető 3-4‰ fölé, nehezebb szakaszokban azonban a halálozások száma meghaladta a születéseket. Márpedig ez az időszak egyértelműen nehezebb volt, ezért a tényleges szaporodás másik elemét (vándorlás) is szükséges megvizsgálni.

A 16. századi változások alfája és omegája tehát annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a magyarság elmenekülésével és elpusztulásával lépést tartott-e a balkáni népcsoportok beáramlása? Ha igen, akkor a hódoltsági területek 100-120 ezer km²-én sem csökkent a népességszám, az ország népességszáma pedig értelemszerűen emelkedhetett a hódoltsági területekről nyugatabbra-északabbra és keletebbre menekültekkel mindenképpen (*1. táblázat*). A 16. század pusztításai során a magyarság szinte maradéktalanul eltűnt az Alföld déli részeiről, lélekszáma a Kárpát-medencében 2 millióról 1,6 millióra, aránya 66%-ról közel 46%-ra zuhant (*Kocsis K. 2024b*). E számottevő veszteség különösen súlyosan érintette az ország déli területeit, következményei azonban az egész országra hatással voltak.

A demográfiai folyamatok összegzésének – hiánypótló – tanulmányát Kocsis Károly akadémikus írta meg 2024-ben, Frisnyák Sándor professzor 90. születésnapjára megjelent tanulmánykötetben. Az alábbiakban az ott megjelent térkép és táblázat adatai segítségével mutatjuk be a 16. század utolsó évtizedének elejére kialakult állapotot, különös tekintettel a vizsgált délvidéki régiókra és Erdélyre.

3. A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG ETNIKAI-NYELVI STRUKTÚRÁJA 1590-BEN

Komoly dilemmák adódnak az ország népességszámával és a legnagyobb népességszámú településekkel a tizenöt éves háború előtti ún. „utolsó békeévre” vonatkozóan. A 16. századi népességváltozást az 1494–1495-ös és az 1598-as adóösszeírások összevetése alapján lehetne egyrészt bemutatni. Azonban a különböző értelmezésekkel eltérő népességszámokhoz lehet jutni (*1. táblázat*). A történelmi Magyarországra vonatkozóan a 16. század végére szerepel megközelítőleg 2,5 milliós (*Bakács I. 1963*), 3,5 milliós (*Dávid G. 2000*), de 4,0-4,5 milliós népességszám is (*Zimányi V. 1987*), azonban Dávid Géza Horvát-Szlavónország töröktől meg nem szállt részét nem számította bele. Kocsis Károly (2024a) és Dövényi Zoltán (2025) tanulmányaikban 1598-ra 3,5-3,5 millió főt írtak.

Kocsis Károly és szerzőtársainak adatai szerint az ország népességszáma 1495-1590 között emelkedett, mintegy 660 ezer fővel, a magyarság lélekszáma viszont minimum 300 ezer fővel csökkent (*1-2. táblázat*). Ilyen mértékű népességyarapodásra – ilyen rövid idő alatt – korábban nem volt példa. Forrásait tekintve a természetes szaporodás és a vándorlás jöhet számításba. A természetes szaporodás gyakorlatilag kizárt, erről már fentebb említést tettem, így marad a vándorlás. Ilyen mértékű vándorlási nyereség annak tükrében is jelentős, ha elfogadjuk Dövényi Zoltán becslését, mely szerint 1241 és 1541 közötti háromszáz évben (!) kb. 600 ezer fő érkezhett a történelmi Magyarországra (*Dövényi Z. 2025*).

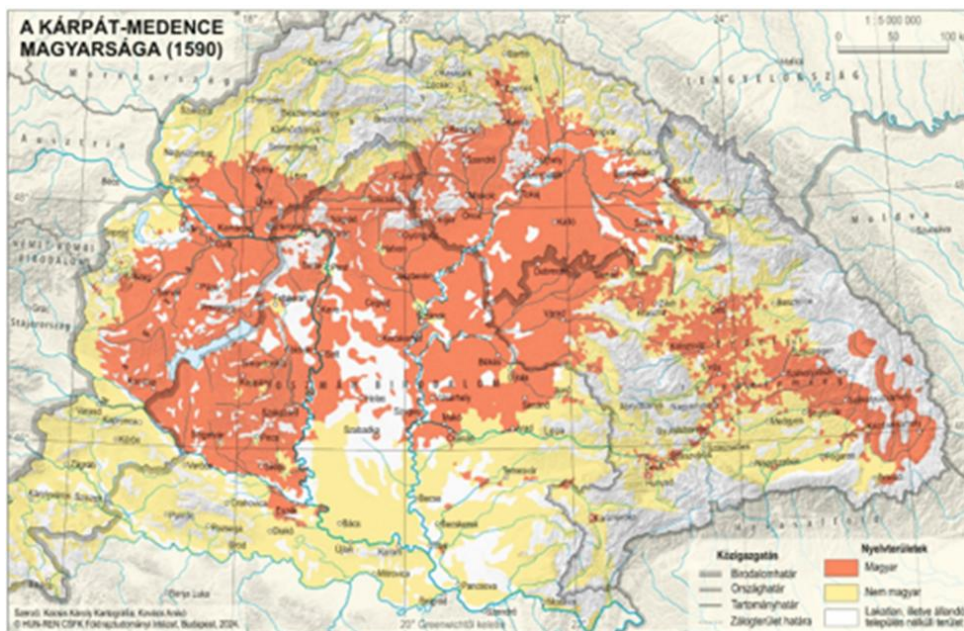
A 16. század derekától felerősödő bevándorlás értékét és mértékét nem ismerjük, de azt joggal feltételezzük, hogy több százezres, esetleg félmillió fő feletti bevándorlást a 16. század viszonyai még aligha tettek lehetővé. Nem támasztják ezt alá a hódoltsági területek egy részének defter összeírásai sem. A szegedi szandzsák területén 1570-ben 11007 adózó családfőt írtak össze, míg 1578-ban 11862 családfőt (*Káldy-Nagy Gy. 2000, Veresegyházi B. 2025*), ugyanakkor a csanádi szandzsákban 5908-ról (1567) 4849-re (1579) csökkent az adózó családfők (hane) száma (*Káldy-Nagy Gy. 2008, Veresegyházi B. 2025*). A temesvári szandzsákban 1569-ben 13702 adózó családfőt írtak össze, míg 1579-ben 14134 családfőt, a moldovai szandzsákban ugyanezen két időpontban 1468, ill. 1321 adózó családfőt (*Engel P. 1996*). Az utóbbi két szandzsák esetében a három összeírás (1554, 1569, 1579) több mint 1100 helység (város, falu és puszta) adatait tartalmazza. Az említett négy szandzsákban 1567-70-ben 32085 adózó családfő, 1578-79-ben 32166 adózó családfő került összeírásra, s a különbség 10 év alatt 81 családfő, kb. 400-600 fő (!), s ez nem mutat jelentős változást erre az időszakra vonatkozóan.

A népesség fluktuációja ugyanakkor vitathatatlan, s e tekintetben is tanulságos Makó esete, ahol 1567-ben a város négy negyedében 595 hane-t,

1579-ben 710 adózó családfőt írtak össze. Joggal merül fel a kérdés: Mennyien éltek Makón az 1570-es években? A válasz esetén az egy adózó családfőre eső családnagyságot kellene tudni, s erre vonatkozóan a kutatók körében a leginkább elfogadott a 6 fő/család körüli érték (*pl. Veresegyházi B. 2025, Acsády I. 1896 stb.*). Azonban Dávid Géza a defterekben szereplő család típusra az 5 fős szorzót tartotta jogosultnak, igaz hozzátette, hogy az összeírásokból 30%-ra tehető a kimaradtak aránya (*Dávid G. 2000*). Ez esetben 3600-4200 fő közötti népességszám lehetett, ami így is igen jelentős. A legmagasabb értékkel (9,2 fő/család) számolva Makó népességszáma 5400-6400 fő között ingadozhatott. A lehetséges válaszok elfogadása előtt meg kell említeni, hogy a legnépesebb települések esetén 1500 körül *Magyarországon mindössze négy település népességszáma emelkedett ötezer fő fölé*. Budának 12-15 ezer lakosa lehetett. Rajta kívül népesebb városnak számított még Pest és Szeged (közel tízezer lakos), de ötezresnél népesebb csak Brassó lehetett. *Kassa, Kolozsvár és Nagyszeben népességszáma 4-5 ezer körül lehetett*, így a korabeli városhálózatunkat a kis- és középvárosok jellemezték (*Granasztói Gy. 1980, Bácskai V. 2002*), s ez a helyzet a 16. század második felében sem változhatott számottevően.

Az eddig leírt tények alapján jól kirajzolódik, hogy a vizsgált délvidéki régiók esetében *az etnikai-anyanyelvi összetétel változása három-négy évtizedre (1521-1560) koncentrálódva zajlott le*, melynek lenyomatait a török defter összeírások (1570-1579) és Kocsis Károly 1590-re vonatkozó etnikai térképe (2. térkép) jelenítik meg. Hegyi Klára szerint a tömeges betelepedés a Balkánról 1560/61-ig volt jellemző, majd hullámmá vált. Tény, hogy 1546-1560 között a szegedi szandzsákban 163 pusztát helyet szálltak meg az új balkáni népelemek (*Hegyi K. 2001*).

A 16. századi változásokat megjelenítő térképek (1-2. térkép) és a kapcsolódó adatbázisok lehetővé teszik, hogy továbbiakban a délvidéki régiók és Erdély számszerűsített demográfiai adatai alapján kíséreljük meg nyomon követni az elsüllyedt magyar Atlantiszok népességének és etnikai térszerkezetének 17-19. századi változásait.

2. térkép. A Magyar Királyság etnikai térképe (1590)

Forrás: Kocsis K. (2024a)

4. AZ ELSÜLLYEDT MAGYAR ATLANTISZOK ETNIKAI TÉRSZERKEZETÉNEK VÁLTOZÁSA (1521-1910)

4.1 Szerémség

A Szerémség, mint történeti táj elhatárolása azért kulcsfontosságú, mert korszakonként, valamint természetföldrajzi és közigazgatási szempontból is más területi kiterjedése volt. A Duna és a Száva folyók által közrefogott régió, területe nem határolható le pontosan. A Szerémség, mint földrajzi tájegység a középkorban is nagyobb területet foglalt magában a szűken vett Szerém vármegyénél, s Valkó vármegye nagy részét is magába foglalta. Többek között Újlak, Erdővég, Felsőtárnok, Sály és Marót településeket is. A két vármegye igazgatási határát a római kor óta használt – Sirmiumot a dunai limessel összekötő – kereskedelmi útvonal jelölte ki, amely a mai Szilcszeg és a Szávaszentmárton között húzódott. Ez a határvonal a későbbi Szerém vármegyét és a Tarcál-hegységet is két részre osztotta, s egyben a pécsi püspökség és a kalocsai érsekség egyházigazgatási határvonalát is képezte. A török által kétszáz évig (1521-1718) birtokolt Szerémség önálló szandzsák volt, melynek székhelye Zimony, területe kb. 7-8000 km². A pozsareváci béke után Valkó vármegye nem éledt újjá, nagyrésze a megnagyobbodott Szerém vármegyéhez került, melynek

nyugati határa a Valkóvár (Vukovár)-Kórógy-Stari Mikanovci (Horváti)-Jaruge (Arki) vonalon húzódott, ami a Vuka és a Bosut folyók völgyét jelenti. Területe: 6865 km², székhelye: Vukovár. A Szerémség az első elsüllyedt magyar Atlantisz, melynek magyar lakossága, virágzó kultúrája, egészen korán, a törökdúlás kezdetén (1521-1541) elenyészett, s az elmúlt fél évezredben sem éledt újjá, s ezt a 19. századi adatok is egyértelművé teszik (3. táblázat).

3. táblázat. A Szerémség népességének etnikai megoszlása (1495-1910)

Év	Összesen	Magyar		Német	Szerb	Horvát	Szlovén	Egyéb
	fő		%	fő				
1495*	113 160 – 128 590	-	50,0 0	-	-	-	-	-
1579**	95 300	400	0,42	-	-	-	-	-
1720	na.	na.	na.	-	-	-	-	-
1785 Szerém vm.	81431	na.	na.	-	-	-	-	-
1840								
Szerém vm.	96 443	2 000	2,07	1 600	61 695	-	500	30 656 ¹
Bródi e.	73 776	-	0,00	523	73 069	-	-	184
Péterv. e	98 048	61	0,06	3 027	89 947	-	2 631	2 382 ²
Összesen	268 267	2061	0,77	5 150	22 4711	-	3 131	33 222
1891								
Szerém vm.	347 022	20 854	6,01	57 508	155 291	93 707	9 224	10 438 ³
1910								
Szerém vm.	414 234	29 522	7,13	68 086	183 109	106 198	13 841	13 478 ⁴

* Szerém vm: 42550-48350, Valkó: 70610-80240 fő, forrás: Kubinyi A. (1996)

** Szerémi szandzsák: Kocsis K. (2024a); Dávid G. (2000): 12 000 családfő

¹ ebből: 30178 fő sokác, 400 fő orosz (ruszin)

² ebből: 1600 fő clementinus

³ ebből: 3452 fő ruszin, 1117 fő román

⁴ ebből: 4642 fő ruszin

Forrás: A felsorolt szerzők munkái alapján szerkesztette Kókai S. – Tóth D.

A Szerémség tekintetében 1720-ra vonatkozóan sajnos semmilyen demográfiai adattal nem rendelkezünk, ami a fentebb leírt háborús hadszíntérnek is köszönhető, s az adathiány a 18. század végére is jellemző. Az első konkrétabb

adatok Fényes Elek hat kötetes művében (1837-1841) olvashatók, amely a magyarság egy százalék alatti arányát mutatja (2061 fő). Nem sokat javult a magyar etnikum súlya a dualizmus idején sem, mindazok ellenére, hogy húsz év alatt a számuk közel ötven százalékkal gyarapodott (1891: 20854 fő=6,01%, 1910: 29522 fő=7,13%).

4.2 Bácska

A török időkben alakult ki a Bácska elnevezés a Duna-Tisza közének déli részére, pontosabban a törökök először a Bács város körül kialakított nahije területére használták. Az 1520-as évek oszmán hadjáratai, Cserni Jován seregének pusztításai „kisöpörték” a Duna-Tisza-közéről a magyar lakosságot, s alig néhány tisztán magyar falu maradt meg hírmondónak. Veresegyházi Béla kutatásaiból ismert, hogy a szegedi szandzsák 1578. évi török defterekben rögzített felmérése alapján 11 944 adózó családfőt (ebből 4086 családfő=34,2% magyar lehetett) írtak össze (Veresegyházi B, 2025). Kocsis Károly adatai szerint 1570-ben 104 ezer fő élt a szandzsák területén (4. táblázat), melynek 40,38 %-a magyar volt (Kocsis K. 2024a). Veresegyházi Béla részletes számításai szerint sajnos nem ennyire kedvező a kép, mert az északi – nem bácskai – négy náhijében (solti, kalocsai, szegedi, vásárhelyi) élt a magyar családfők 95,2%-a (3889 családfő). E négy náhije teljes családfőinek (4614 fő) 84,3%-a magyar hangzású nevet viselt. A Bácska későbbi területét lefedő többi öt náhije (bácskai, bajai, szabadkai, titeli, zombori) összes családfőjének (7330 fő) mindössze 2,6%-a (197 fő) volt magyar.

Az etnikai-nemzetiségi viszonyokra lefordítva e számokat – Kocsis Károly (2024/a) szorzószámát használva – a későbbi Bácskában 66540 fő élhetett, amelyből 1715 fő lehetett magyar, 9430 fő (1083 családfő) török és 55395 fő (6050 családfő) balkáni. Mindez azt is jelenti, hogy az 1495-ben kb. százezer fős Bácska (Bács, Bodrog teljes és Csongrád megye lakóinak /37 215-42 290 fő/ harmadával számolva) magyar lakossága az 1526-1570 közötti időszakban gyakorlatilag eltűnt, s helyükre a teljes népességsere eredményeként balkáni népcsoportok és törökök beáramlása következett be, ami a korábbi népességszám kétharmadát jelenthette.

A Bácska 18. századi etnikai-nyelvi összetételére vonatkozóan hiányos adatbázisok állnak rendelkezésre, s természetesen becslésekre hagyatkozhatunk. Az egyik ilyen Acsády Ignác számítása, aki az adóösszeírásokban szereplők számát megszorozta ötven százalékkal, s az így kapott értékeket megszorozta az általa átlagosnak tekintett 6fő/családnagyság értékével. E mesterséges konstrukcióval (a vélt hiányok százalékos pótlásával, az alapadatok felszorozásával) „feljavított” értékek célja nem más mint hogy azok az elképzeléseikhez közelebb kerüljenek. Bács és Bodrog vármegyére valamint a Tiszai és a Dunai Határőrvidékre (ehhez akkor a Duna bal partján összeírt öt

települést sorolta) együttesen azt kapta, hogy összesen alig több mint 31 ezer fő élhetett ott, akik 94,5%-a szerb, s 4,7%-a magyar lehetett. A Katonai Határőrvidékhez tartozó ún. Csajkás kerület lakóiról nem rendelkezünk információval, de jelentős magyar lakosság kizárt.

4. táblázat. A Bácska népességének etnikai megoszlása (1495-1910)

Év	Össz.	Magyar		Német	Szerb	Horv.	Szlovák	Ruszin	Egyéb
	fő		%	fő					
1495*	81 125- 92 190	-	100,0	-	-	-	-	-	-
1570**	104 000	42 000	40,38	-	-	-	-	-	-
1578***	66 540	1 715	2,6	-	-	-	-	-	-
1720									
Bács vm.	6 498	162	2,5	99	6237		-	-	-
Bodrog vm.	5 769	207	3,6	126	5436		-	-	-
Tiszai H.őrvid.	13 311	882	6,3	-	12429		-	-	-
Dunai H.őrvid.	5 526	243	4,4	-	5283		-	-	-
Összesen	31 104	1 494	4,8	225	29 385 (94,5%)		-	-	-
1785									
Bács vm.****	164 334	-	-	-	-	-	-	-	709 ¹
sz. kir. városok****	43 005	-	-	-	-	-	-	-	272 ¹
1840									
Titel. cs.	27 799	-	0,00	-	27799	-	-	-	-
Bács-B. vm.	429 511	152 716	35,56	90 891	166 418	-	7 240	6 734	5 512
Összesen	457 310	152 716	33,39	90 891	194 217	-	7 240	6 734	5 512
1857									
Titel. cs.	26 605	-	0,00	950	25 058	-	384	-	-
Bács-B. vm.	528 346	266 457	50,43	101 470	93 675	40 393 ²	19 327	6 979	45
Összesen	554 951	266 457	48,01	102 420	118 733	40 393 ²	19 711	6 979	45
1880									
Bács-Bodrog vm.	638 063	234 352	36,73	162 894	177 081		2 4761	7 294	31 681 ³
1891									
Bács-Bodrog vm.	716 488	288 521	40,27	189 051	197 104	1 253	29 025	9 063	2 471
1910									
Bács-Bodrog vm.	812 335	363 518	44,74	190 657	145 063	1 279	30 137	10 760	70 921 ⁴

* Bács vármegye (53 710-61 035)+Bodrog vm. (27 415-31 155) forrás: Kubinyi A. (1996)

** szegedi szandzsák (1 570) forrás: Kocsis K.(2024a)

*** Veresegyházi B. (2025)

**** (Faragó T.-Őri P. 2008)

¹ zsidó, ² sokác; ³ ebből: 29 619 fő beszélni nem tudott; ⁴ ebből: 39 301 fő bunyevác

Forrás: A felsorolt szerzők munkái alapján szerkesztette Kókai S – Tóth D.

Nem jobb a helyzet a II. József uralkodása idején megtartott népszámlálás adataival sem, mert az a vallási kötődést mérte fel és nem az etnikait. Ekkor Bács és Bodrog vármegye össznépessége 207 340 fő volt, amelyből 206 359 keresztény és 981 zsidó vallású volt (*Faragó T.-Őri P. 2008*). Ettől több információval nem rendelkezünk és a Csajkás kerület népességszám adatai is hiányoznak. Az 1840-re megduplázódó népesség etnikai összetételét Fényes Elek adatai szerint foglaltuk össze (4. táblázat), ahol a magyarok az összlakosság egyharmadát alkották. Az adatok jelentős német betelepítésről árulkodnak, azonban sajnos a többi nemzetiség adatai nem kellően részletezettek, ezért óvatosságra intenek. Különösen a szerbek esetében, ahova a sokácok, bunyevácok éppúgy bekerülhettek (ez az 1891. évi népszámláláskor is megtörtént), mint az egyéb balkáni néptörzsek (pl. clementinusok, macedo-románok /cincárok/ stb.), ez magyarázza a szerbek számának visszaesését 1857-re vonatkozóan.

A dualizmus kori népszámlálások pontosabbak, s lassú magyar térnyerést jeleznek, melynek eredményeként 1910-ben az összlakosság 44,74%-a (363 518 fő) magyar anyanyelvű, s mindössze 17,85%-a (145063 fő) volt szerb. Ez nemcsak relatív többséget jelentett számunkra, hanem azt is, hogy *1910-re ilyen magas arányt egyetlen vizsgált történelmi régiókban sem ért el a magyarság súlya*, s ami különösen elgondolkodtató, hogy a trianoni határokon kívül került régióink egyikében sem. Mindez azért is fájó, mert az antant hatalmak, a szerbek és a magyarok is tudták, mindezek ellenére e tényeket figyelmen kívül hagyva a Bácskának csak kb. 10%-a maradhatott Magyarországon.

4.3 Bánság

A 16. század második felére a háborúk és a hatalomváltás alaposan átrajzolták a régió igazgatási és etnikai térképét (*3. térkép*). A török közigazgatás itt is a szandzsákokra és nahijékre alapozódott. A temesvári szandzsákot nyugaton a Temes, délen az Al-Duna, keleten a Karas határolta, északnyugaton Arad és Felnak térségében a Marosig ért. A temesvári szandzsák délkeleti végéhez a jóval kisebb területű moldovai szandzsák csatlakozott, amely Orsovától Haram váráig a Duna széles északi partvidékét, Haramtól északkelet felé pedig a Karas menti síkvidéket és a Szörényi Érchegeység nyugati lejtőit foglalta magában. A temesvári és a moldovai szandzsák együtt kerekén 16 ezer km²-t foglalt el, tehát az egész későbbi Bánságnak (28 523 km²) mintegy 56 %-át (*Engel P. 1996*). A temesvári szandzsák területén 1579-ben 663 települést (18 várost, 630 falut, 15 kolostort) és 308 pusztát írtak össze, amelyekben 14134 adófizetőt (hane) regisztráltak. A moldovai szandzsák területén ugyanakkor 97 települést (2 várost, 92 falut, 3 kolostort) és 43 pusztát írtak össze, amelyekben 1321 adófizetőt regisztráltak (*Engel P. 1996*). A temesvári szandzsák nyugati határától, a Temes alsó folyásától a Tiszáig, majd fel a Marosig, azt átlépve Orosháza magasságáig

a csanádi szandzsák húzódott. A csanádi szandzsák területén szintén 1579-ben (Káldy-Nagy Gy. 2000) 259 települést (7 várost, 143 falut, 1 kolostort) és 108 pusztát írtak össze, amelyekben 5971 adófizetőt regisztráltak. A Bánság északkeleti részét – a Maros folyó mindkét partját magában foglaló – a lippai szandzsák alkotta, amelyről három defter maradt fenn (1554, 1567, 1579). A három összeírás között eltelt rövid idő alatt is jelentős népességcsere zajlott. Jó példa erre Lipppa városa, ahol 1554-ben az összeírt 64 családfő közül 18 még magyar volt, 1579-ben azonban már egyetlen magyar családfő sem élt a városban, az összeírtak szerbek voltak, s az itt lakó törökök pedig felhúzódtak a várba (Fodor P. 2013). A lippai szandzsák esetében ismert, hogy:

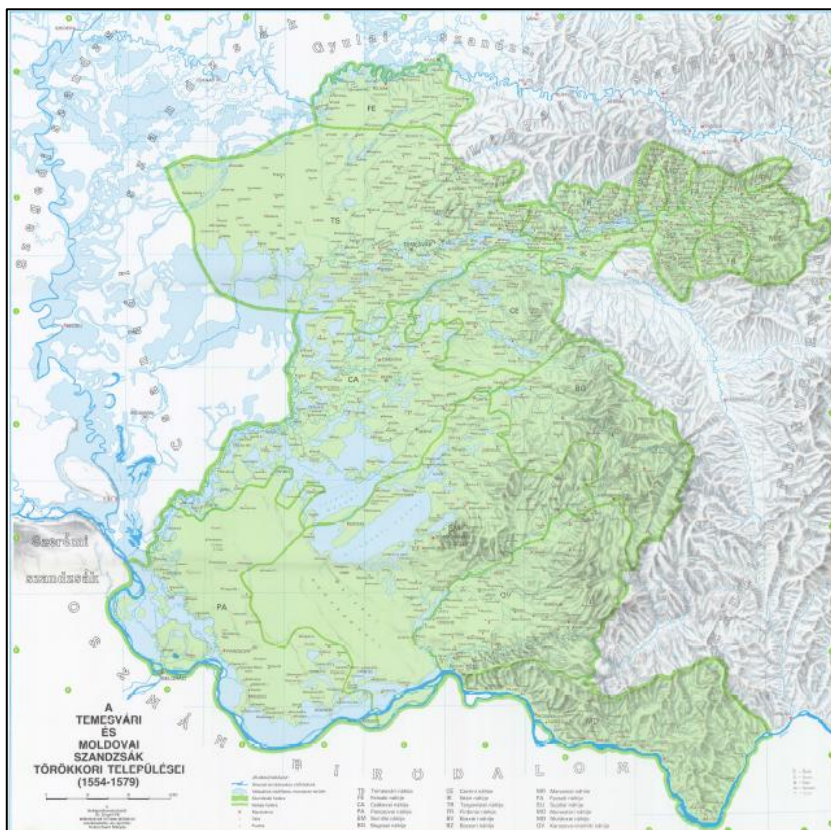
„... A lippai szandzsák határszéli és Maros menti kerületeit szintén az apró falvak jellemezték (sok olyan hely volt, amelyben két-három családfőt írtak össze, akiknek bizony emiatt gyakran lehetetlen a nemzetiségét megállapítani). A románok betelepődése folyamatos volt....” Hegyi K. (2005) 300. old.

A Krassó-Szörényi érchegeység és Erdély nyugati határa között a Lugos-Karánsebesi bánság helyezkedett el, amely 1654-ig az Erdélyi Fejedelemséghez tartozott, így e területről nem rendelkezünk korabeli török népesség (családfő) összeírással. Viszonylagosan kedvezőbb helyzetét jelzi, hogy Kocsis Károly (2024a) adatai szerint 1590-ben e területen (5117,6 km²) 60000 fő élt, melyből magyar 2000 fő lehetett (5. táblázat).

A Temesköz mintegy kétszázezer főnyi (a korabeli Csanád vármegye adatainak felével és Arad vármegye adatainak harmadával számolva) népességének fele magyar lehetett. Ez a százezer fő gyakorlatilag eltűnt az 1495-1590 közötti szűk száz évben. Ténylegesen azonban ettől időben koncentráltabban (1551-1570 között) zajlott le a folyamat – amint fentebb már említettem –, s eredményeként alig 10-12 ezer magyar anyanyelvű maradt az 1570-es évekre a régióban. A 17. század sem a magyarság tényéréséről vagy gyarapodásáról szólt, sőt e maroknyi magyarság is eltűnt. Teljes joggal állapíthatta meg Szentkláray Jenő, hogy a Bánság felszabadulásakor (1718) alig 25 ezer fő (1720-ban már 30 ezer fő) élt a régióban. A fennmaradt és összeírt lakóházak száma alapján ez az érték túlságosan alacsony (Kókai S. 2021), azonban mindez nem változtat azon a tényen, hogy mindössze egyetlen település (Kiszombor) volt a Maros folyótól délre, melynek magyar népessége átvészelte a török 175 éves uralmát, az is megtépázva és megfogyva, úgy hogy a 15 éves háború egy évtizedében a lakosság Makóra menekült, s szülőfalum lakatlanná vált (Marosvári A. 2008).

A 18. század összeírásai és q Bánság első monográfiája (F. Grisellini 1780) is hasonló tényeket rögzít, az említett Francesco Grisellini – aki a bécsi Udvar meghívására beutazhatta a Bánság minden részét – összegző művében egyetlen magyart sem említ – helytelenül – a Bánság lakói között. Más forrásokból tudjuk, hogy ekkor már Temesváron és más településeken (pl. Szörög, Csanád, Újszeged

stb.) is éltek kisebb magyar közösségek, összlétszámuk azonban 0,5% körül mozoghatott.

3. térkép. A Temesköz törökkori közigazgatási térképe (1570)

Forrás: Engel P. (1996)

A 19. századi források már jelzik azt a folyamatot, amelynek eredményeként jelentősebb magyar megtelepülés történt (pl. marosszögi dohánykertészetek, ipari munkások Temesvárra, krassó-szörényi telepes magyar falvak, al-dunai székelyek stb.), s 1910-ben a Bánság lakóinak 15,3%-a magyar anyanyelvű volt. A Bánsági járásokat tekintve (38 db) mindössze a törökanizsai járásban emelkedett ötvenszázalék fölé a magyarság aránya (Kókai S. 2010).

5. táblázat. A Bánság népességének etnikai megoszlása (1495-1910)

Év	Össz.	Magyar		Német	Szerb	Horv.	Rom.	Szlov.	Zsidó	Bolg.	Egyéb
	fő		%								
1495*	170 000- 193 000	-	50,00	-	-	-	-	-	-	-	-
1590 a	60 000	2 000	3,33	-	-	-	-	-	-	-	-
1579 b	233 100	27 200	11,66	-	-	-	-	-	-	-	-
1579 c	193 804	9643	4,98	-	-	-	-	-	-	-	-
1720**	30 000	1 település**		-	-	-	-	-	-	-	-
1775											
Temesi Bánság ***	318 979	-	-	43 211	78 000	-	183 450	-	-	8683	5 635
1840											
Krassó	208 645	400	0,19	12 059	500	8 804	186 703	-	179	-	-
Temes	286 435	4 560	1,59	67 847	18 320	1 698 ¹	183 628	2 954	13 98	3 000	2 830 ²
Torontál	312 246	45 332	14,52	75 864	113 860	700	56 738	2 500	2252	9 000	-
Né. be.	125 191	3 024	2,42	15 213	63 411	2 200	36 125	4 680	146	-	392
Rom. be.	98 530	28	0,03	3 220	5 983	-	88 709	-	70	-	416
Összesen	1031047	53 344	5,17	174 203	202 074	13 402	551 903	10 134	4 045	12 000	3 638
1880											
Krassó Sző.	381 304	7 201	1,89	37833		18 686	289 849	6 247	6 834	-	1 4654 ³
Temes	396 045	259 55	6,55	137 239		55 520	148 928	3 328	3 181	-	21 894 ⁴
Torontál	530 988	7 8278	14,74	158 077		169 006	78 102	12 213	651	-	34 661 ⁵
Összesen	1 308 337	111 434	8,52	333 149		243 212	516 879	21 788	10 666	-	71 209 ⁶
1910											
Krassó Sző.	466 147	33 787	7,25	55 883	14 674	2 908	336 082	319	-	-	-
Temes	500 835	79 960	15,97	165 883	69 905	3 080	169 030	350	-	-	-
Torontál	615 151	128 405	20,87	165 779	199 750	16 143	86 937	4 203	-	-	-
Összesen	1 582 133	242 152	15,3	387 545	284 329	22 131	592 045	4 872	23 631	12 500	12 928

* Csanád: 70610-80240, Keve: 9480-10775, Krassó: 35570-40420, Szörényi bánság: 32045-36415, Temes: 50660-57570, Torontál: 6900-7840, Arad: 35100-39885, forrás: Kubinyi A. (1996)

a, Karánsebes-lugosi bánság (1590), forrás: Kocsis K. (2024a)

b, Csanádi (5971 adózó ht.=54.500 fő, ebből 25.500 magyar), Temesvári (14134 adózó ht.=132.000 fő, ebből 1.200 magyar), Lippai (3265 adózó ht.=30.500 fő, ebből 500 magyar 1554-ben) és Moldovai szandzsák (1321 adózó ht.=12 600 fő, ebből 0 magyar), forrás: Kocsis K. (2024 a)

c, Veresegyházi B. (2025) Csanádi szandzsák Marostól délre eső része (3720 adózó ht=33954 fő, ebből 900 ht. magyar /8193 fő/), Temesvári (14134 adózó ht.=132.000 fő, ebből 1.200 magyar), Lippai (1632,5 adózó ht.=15.250 fő, ebből 250 magyar 1554-ben) és Moldovai szandzsák (1321 adózó ht.=12 600 fő, ebből 0 magyar)

** Szentkláray J. (1890)

***F. Grisellini (1780)

¹ sokác; ² montenegrinus; ³ ebből: 11371 fő beszélni nem tudott; ⁴ ebből: 14427 fő

beszélni nem tudott; ⁵ ebből: 23565 fő beszélni nem tudott, ⁶ ebből: 49363 fő beszélni nem tudott Forrás: A felsorolt szerzők munkái alapján szerkesztette Kókai S. – Tóth D.

4.4 Erdély

Eddigi tudásunk szerint Erdélyben az etnikai viszonyokat jelentősen átrajzolta az 1657-1660 közti eseménysor, melynek eredményeként a magyarság aránya 50% alá csökkent. Közismert, hogy II. Rákóczi György lengyel

„hadjárata” során tatár fogságba esett 22-28 ezer katonát sosem váltották ki, további 33-100 ezer főt hurcoltak el a tatárok és törökök Erdélyből 1660 körül, majd 1694-ben újabb 7000 főt. A török elleni felszabadító háborúk során a hadra fogott székely katonák egyhatoda meghalt, mindezek eredményeként 1614-1703 között Székelyföldön a népesség stagnált. Az 1711-1719 közötti járványok Csík és Gyergyó lakosságának 40%-át, 10000 főt ragadtak el (*GARDA D. 1999: 86, 132*).

A 2023-ban megjelent Magyarország Nemzeti Atlasza III. kötetében az alábbiakat olvashatjuk:

„...A török hódoltság másfél évszázada alatt Erdélyben elsősorban az 1599–1604 és 1657–1661 közötti Habsburg–román, illetve török–tatár hadjáratok pusztították legnagyobb mértékben az itteni magyarságot, és zilálták szét a székelyföldi és partiumi magyar etnikai tömböket összekötő magyar településterületet. Ennek folytán Erdélyben **a 17. század második felétől a magyarság már kisebbségbe került** a védettebb hegyvidéki területeken élő, a folytonos havasalföldi és moldvai utánpótlás miatt is egyre jobban szaporodó románokkal szemben...” (Kocsis K.–Tátrai P. 2015, Kocsis K. MNA. Társadalom. 17. old).

Ugyanakkor Kocsis Károly akadémikus 2024-ben megjelent tanulmányának táblázatai alapján megállapítható, hogy a Királyhágón túli Erdély népességéből (699 ezer fő) már 1590-ben is csak 286 200 fő (40,94%) volt magyar (6. táblázat), ami azt jelzi, hogy ekkor már csak relatív többséget alkotottunk. Ehhez nem csak a fentebb említett Székelyföld stagnáló népessége, hanem a románok fokozatos beáramlása is nagyban hozzájárult. A 17. századi megpróbáltatások eredményeként 1720/21-re Acsády Ignác számításai szerint a magyarság aránya az összlakosság egyharmadára csökkent.

Erdély 1720. évi népességét Acsády Ignác 806 ezerre becsülte – a kimaradt izraelitákkal együtt – azzal a módszerrel, hogy egy 1721-ből fennmaradt összesítést összevetett az 1698, 1713, 1720, 1723, 1724, 1727. és 1733. évekből származó részletes adóösszeírásokkal. Ezt az eredményt, Dávid Zoltán a későbbi adatokkal történt egybevetés alapján "meglepően jó"-nak tartotta (*Dávid Z. 1957*). Acsády számításokat végzett a népesség nemzetiségi megoszlására vonatkozóan, az adóösszeírások igen hiányosan fennmaradt névjegyzékeiben felsorolt családnevek elemzése alapján. A névelemzést használó és a magyarok számára kedvező irányban torzító Acsády Ignác (1896) 50% románt, 34% magyart, 13-15% német/szászt és 2-4% egyéb népcsoportokat mutatott ki. Közölt eredményeit úgy nyerte, hogy az összeírt családnevek számát megszorozta az összeírásból kimaradtak számával (a nyolc vármegye és tíz város /Abrudbánya, Bereck, Csíkszereda, Gyulafehérvár, Hátszeg, Kézdivásárhely, Kolozsvár, Marosvásárhely, Vajdahunyad, Vizakna /esetén 50%-os, a Székelyföldön 33,3%-os, míg a Királyföldön 20%-os szorzót használt), s az egész értéket megszorozta

6 fővel, mely szerint az átlagos családnagyság értékének felelt meg. Kolozsvár, Vízakna, Kolozs, Küküllő és Torda vármegyék etnikai adatait nem adta meg, s végeredményként a 6. táblázatban közölt eredményeket nyerte.

6. táblázat. Erdély népességének etnikai megoszlása (1495-1910)

Év	Összesen	Magyar		Német	Román	Egyéb
	fő		%	fő		
1495*	454 120 - 516 045	250 000	55,05	101 000	100 000	-
1590**	699 000	286 200	40,94	-	-	-
1720/21						
Erdély***	795 470	242 192	34,0	111 366	397 735	15 909
1786						
Erdély****	1 577 515	507 440	32,1	204 000	788 000	78 005
1850						
Erdély*****	1 769 661	479 316	27,09	190 346	1 003 835	95 786
1880*****						
Összesen	198 4781	62 0607	31,27	20 9639	109 9033	55 502
1910*****						
Kovácszna	148 933	130 244	87,45	616	17 091	982
Hargita	240 085	222 609	92,72	1 955	14 582	928
Maros	388 328	189 618	48,83	35 366	151 327	12 017
Fehér	330 750	45 466	13,75	16 613	262 927	5 744
Beszterce-Naszód	212 614	29 169	13,72	30 078	147 529	5 838
Kolozs	397 420	156 340	39,34	4 189	230 662	6 229
Brassó	239 942	54 642	22,77	47 920	131 832	5 548
Hunyad	323 526	51 541	15,93	7 770	256 810	7 405
Szeben	270 640	20 355	7,52	86 768	155 653	7 864
Összesen	2 552 238	899 984	35,26	231 275	1 368 413	52 555

* Kubinyi A. (1996), Kocsis K.-Tátrai P. (2015)

** Kocsis K. (2024a)

*** Acsády I. (1896)

**** Leonhard J. (1818)

***** Varga E. Árpád (1999)

Forrás: A felsorolt szerzők munkái alapján szerkesztette Kókai S. – Tóth D.

A magyarság számaránya – mindazok ellenére, hogy lélekszámban megduplázódott – mérsékelten, de tovább csökkent 1786-ra, a románság aránya hasonlóképpen megduplázódott, de arányaiban nem nőtt, azaz 50% körül mozgott Leonhard Joseph szerint. Más szerzők 55% körüli románságot tartanak elfogadhatónak. A mélypont a magyarság arányában az 1848/49-es szabadságharc után következett be, mely az 1850. évi osztrákok által végrehajtott népszámlálásban mutatkozik meg. Az adatokat Varga E. Árpád dolgozta fel, s a magyarság aránya alig 27% (479 316 fő) körül lehetett, amely 26 ezer fővel kevesebb, mint amennyi 1786-ban volt. Közismert, hogy az 1850. évi népszámlálás hibahatára 5% körüli (Danyi D.-Dávid Z. 1960), de ez még akkor

is csak stagnáló magyar népességet jelent 64 éven keresztül. Ettől kedvezőbb az elkövetkező hatvan év, amely során az erdélyi magyarok száma kilencszázezer főre emelkedett, az össznépességen belüli arányunk pedig 35,27%-ra (6. táblázat).

ÖSSZEGZÉS

A korábbi évszázadok társadalmi-gazdasági folyamatainak eredményeként 1495-re a történelmi Magyarország magyar anyanyelvű népessége nyolcvan százalékról az összlakosság kétharmadára csökkent. A vizsgált régiók azonban még magyar többségűek voltak. A török fokozatos balkáni terjeszkedése, majd Nándorfehérvár és a Szerémség elfoglalás (1521) az első elsüllyedt Magyar Atlantiszt eredményezte. A mohácsi csata és következményei, de különösen Buda elfoglalása (1541) és az 1551-52. évi várháborúk következtében a Bácska és a Bánság területén is gyors népességcsere zajlott le, melynek eredményeként az 1570-es évekre e két régió magyar lakossága gyakorlatilag eltűnt. Erdély esetében az eddig megjelent tanulmányok az 1660-as évek katonai vereségeihez kapcsolták a magyarság drasztikus térvesztését, Kocsis Károly 2024-ben megjelent tanulmánya alapján a magyarság már a 15 éves háború előestéjén is csak a lakosság relatív többségét alkotta. Az elmúlt évszázadokban a négy régió közül a dualizmus végére csak a Bácskában alakult ki magyar relatív többség (44,74%), Erdélyben a lakosság egyharmada, a Bánságban tizenöt százaléka, míg a Szerémségben alig hét százaléka volt magyar anyanyelvű. A trianoni döntés óta eltelt évszázad a magyarság újabb térvesztését eredményezte a vizsgált régiókban.

IRODALOM

- ACSÁDY I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21, Magyar Statisztikai Közlemények XII. Budapest. 496 p.
- DÁVID G. (2000): Magyarország népessége a török hódoltság korában. In: In: Gazda J. (szerk.) Körösi Csoma Sándor és a magyarság keleti eredete. Sepsiszentgyörgy, pp. 234-249.
- DÁVID Z. (1957): Az 1715-20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. Bp. pp. 145-199.
- DOMONKOS L. (2013): Elsüllyedt földön – Szerémi szerelem. Unicus Műhely, Budapest.
- DÖVÉNYI Z. (2025): Népesség és települések a Kárpát-medencében (895-1920). (In Press)

- ENGEL P. (1996): A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554-1579). Délalföldi évszázadok 8. Szeged, 187. p.
- ENGEL P. (2002, 2021): Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM.
- Szász Z. (főszerk.): Erdély története I-III. Akadémiai, Budapest, 1986.
- F. ROMHÁNYI B. (2015): Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. Történelmi Szemle 2015/1. sz. pp. 1-51.
- FARAGÓ T.-ŐRI P. (2008): Az 1784-1787. évi népszámlálás II. Az Alföld, a Délvidék és a Dunántúl népességi adatai. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Budapest.
- FÉNYES E. (1839–1843): Magyar Országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, 1-6. kötet, Pest
- FODOR P. (1997): Lippp és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban. Történelmi Szemle XXXIX (1997) pp. 313–334.
- FÓTI M. (2025): Népességcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben a 16. században Történelmi Szemle 67/2. pp. 241-282.
- FÓTI M. (2024): Török közigazgatás kiépítése a Szerémségben és a szerémi szandzsák 16. századi bégjei. Belvedere Meridionale 36/2. pp. 111-125.
- GARDA D. (1999): Főnépek, lófők, gyalogkatonák Csíkbán és Gyergyóban. Csík és Gyergyó gazdasági fejlődése és népességének alakulása 1750-ig. Státusz Kiadó, Csíkszereda.
- GYÖRFFY Gy. (1963): Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Kovacsics J. (szerk.) Magyarország történeti demográfiája. Budapest, pp. 45–62.
- HEGYI K. (2005): A temesvári vilajet népessége és katonaparasztrajai. Történelmi Szemle XLVII (2005) 3-4. pp. 297–314.
- JUHÁSZ P. (2020): Egy példa a népességcsere a Délvidék pusztulása a török háborúkban. Létünk 1. pp. 7–30.
- KÁLDY-NAGY GY. (2008): A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben. Dél-alföldi évszázadok 24. Szeged. 401. p.
- KÁLDY-NAGY GY. (2000): A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Dél-alföldi évszázadok 18.
- KOCSIS K. - BOGNÁR A. (2003): A népesség változó etnikai arculata Horvátország pannoni területén. In. Horvátország pannoni területének etnikai térképe. MTA-FKI.
- KOCSIS K. (2006): Adalékok az etnikai térszerkezet változásaihoz a mai Vajdaság területén a 15. és 18. század vége közötti időszakban. In: Kókai, S (szerk.) A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 125-133.

- KOCSIS K.-TÁTRAI P.-AGÁRDI N.-BALIZS D.-KOVÁCS A. (2015): A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata a 15. század végétől a 21. század elejéig. 34. p.
- Kocsis K. (2024a): A Kárpát-medence magyar népessége a tizenöt éves háború előestéjén (1590). In: Táj, Társadalom, Kultúra. Tiszteletkötet Frisnyák Sándor kilencvenedik születésnapjára. (szerk. Kókai S.-Csüllög G. Nyíregyháza, pp. 282-301.
- KOCSIS K. (2024b): A magyar állami és etnikai tér viszonya az elmúlt évezredben. Budapest, Szent István Társulat. 48. p.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyháza, 421 p.
- KÓKAI S. (2017): Adalékok a szerémségi borvidék történeti földrajzához. Történeti Földrajzi Közlemények 2017/2. pp. 123-135.
- KÓKAI S. (2021): A Marosszög történeti földrajza (1718-1918). A táj- és erőforrás használat változása a 18. század elejétől a 20. század elejéig. Nyíregyháza-Kiszombor, 296 p.
- KOVÁTS Z. (1971): A magyar népesség fejlődése a honfoglalástól 1870-ig. I. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, pp. 77–88., II. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1972. pp. 3–25
- KRISTÓ Gy. (1995): Magyarország lélekszáma az Árpád-korban In Kovacsics J. (szerk.) Magyarország történeti demográfiája I. Budapest, pp. 42–95.
- KUBINYI A. (1996): A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle, 38 (2-3). pp. 135-161.
- LEONHARD J. (1818): Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss von Siebenbürgen. Hermannstadt 1818.
- MAKKAI L. – SZÁSZ Z. (1986): Erdély története II. (1606–1830-ig). Akadémiai, Budapest.
- MAROSVÁRI A. (szerk.): Kiszombor története 1. köt. Kiszombor önkormányzata (2008) 635 p.
- MISKOLCZY A.– VARGA E. Á. (2013–2014): Erdély történeti demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében. I-II-III. Felekezeti összeírások 1750–1850. Pro-Print Könyvkiadó Csíkszereda.
- ÓRI P.-KOCSIS K.-FARAGÓ T.-TÓTH PÁL P. (2021): Népesedési múlt. In: Kocsis K. (főszerk.) Magyarország Nemzeti Atlasza – Társadalom. Budapest, CSFK Földrajztudományi Intézet. pp. 16-21.
- SZABÓ I. (1963): Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. (szerk. Kovacsics J.) Bp. pp. 63-113.
- SZÜCS J. (1993): Az utolsó Árpádok. Bp. (História Könyvtár. Monográfiák 1.) 167. p.
- TRÓCSÁNYI Zs. (1957): Erdélyi összeírások. In: Kovacsics J. (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. pp. 273–308.

- Varga E. Á. (2010): Erdély etnikai és felekezeti statisztikája.
- Veresegyházi B. (2025): Bácska és Bánság népességmozgása a 16. században. Történeti Földrajzi Közlemények 2025/2. (In Press).
- VERES V. Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez. In Történeti Demográfiai Évkönyv 2002, pp. 75-107
- WINKLER P. (1898): A római katolikus egyház és a bácsi érsekség. In. Borovszky S. (szerk.): Bács-Bodrog vármegye II. pp. 295-345.
- ZIMÁNYI V. (1987): Economy and society in sixteenth and seventeenth century Hungary (1526-1650). Budapest, Akadémiai Kiadó. 119 p.

A DEBRECENI ÉS A NAGYKÁLLÓI NÁHIJÉK GAZDASÁGI– DEMOGRÁFIAI VISZONYAI A SZOLNOKI SZANDZSÁKBAN A 16. SZÁZAD VÉGÉN*

FÓTI MIKLÓS – VERESEGYHÁZI BÉLA

THE ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC CONDITIONS OF THE SUBDISTRICTS (NAHIYES) OF DEBRECEN AND NAGYKÁLLÓ IN THE SANJAK OF SZOLNOK AT THE END OF THE 16TH CENTURY

This study examines the economic and demographic conditions of the subdistricts (nahiyes) of Debrecen and Nagykálló within the Ottoman sanjak of Szolnok. The research is based on the last Ottoman survey of the sanjak, carried out in 1591–92, focusing on a part of the defter that was previously unpublished. The authors use a different version of the defter than previous scholars, a more reliable copy from the 16th century, to analyze a region that served as the frontier area between the Ottoman Empire, Hungary and Transylvania. Compared to the previous works, the findings showed a fundamental difference concerning the territorial extent of the subdistricts of Szolnok and Balaszentmiklós. The research shows that the nahiye of Szolnok covered a much smaller area than the nahiye of Balaszentmiklós. Presumably, it covered roughly the areas of the former Outer-Szolnok County. The study highlights the precarious security situation in the area due to constant raids and conflicts, which led to a significant decline in the local population. The research demonstrates that a large portion of the revenue came from sultanic has (imperial domains), particularly from the wealthy cities and towns, like Debrecen, which paid a lump-sum tax and was the real economic and transport center of the Tiszántúl region. These imperial revenues accounted for nearly 40% of the sanjak's total income. The nahiye of Nagykálló was a more unstable part of the sanjak, as the peasantry paid taxes very reluctantly in the vicinity of the Hungarian border fortifications. In addition, at the end of the defter stands a list of 166 villages that belonged to Nagykálló, but paid estimated tax (i.e. without details of their population and tax types). This list displays the main directions of Ottoman expansion, which penetrated into the counties of Bihar, Mid-Szolnok, Kraszna and Szatmár.

Here was the disputed frontier region, where the Ottomans sought to establish their territorial claims by referring to the defter of the sanjak of Szolnok. In conclusion, the study provides a detailed picture of a volatile frontier region, showing how continuous warfare and administrative challenges impacted the local population and the Ottoman tax collection system at the end of the 16th century.

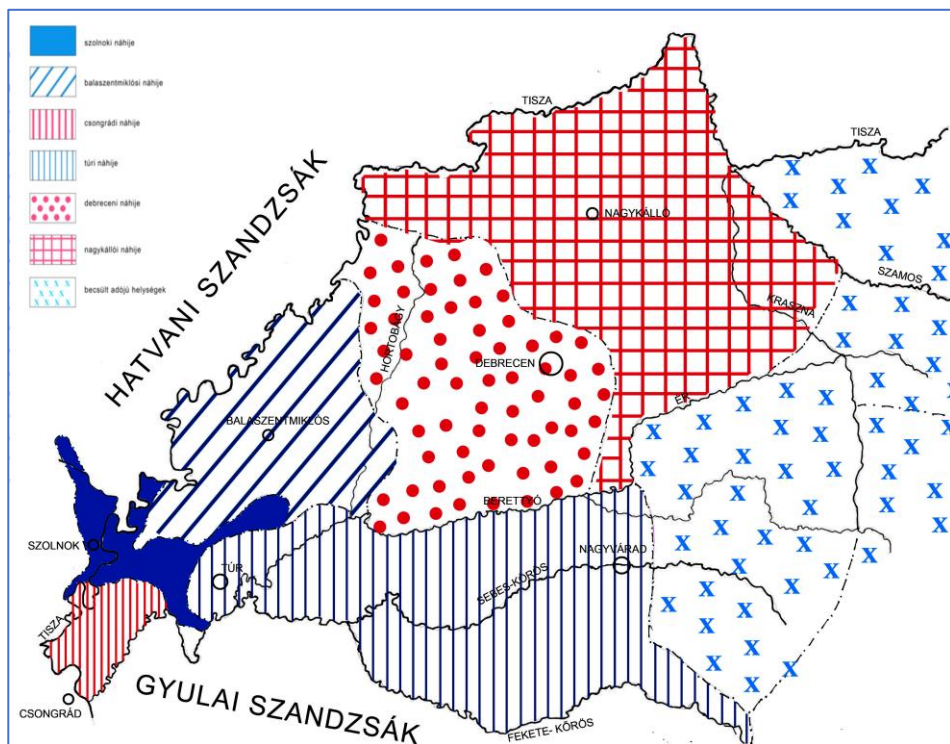
A szolnoki szandzsák török forrásanyagát tekintve meglehetősen szűkös és mostoha adottságokkal bír: mindössze egyetlen „részletes” összeírása (*mufassal tahrir defteri*) maradt ránk – ilyen defterből a Szerémségben öt is megőrződött az 1546 és 1591 közötti időtartamból. Ez a szandzsákösszeírás 1591–92-ből származik, mely a legutolsó összeírás volt az Oszmán Birodalomban, ezzel ért véget a tahrírok (összeírások) meghatározott időnként ismétlődő rendszere. Ennek a defternek egy jelentős részét Ágoston Gábor adta ki magyar fordításban, s tette lehetővé a szélesebb kutatóközösség részére a szolnoki, szentmiklósi, csongrádi és a túri náhijék gazdasági és népességi viszonyainak vizsgálatát (ÁGOSTON G. 1988 és 1989). Tanulmányunk mintaterülete az ebből a kiadásból kimaradt két alkörzet, a debreceni és a nagykállói náhijék, vagyis a szolnoki szandzsáknak a királyi Magyarország és Erdély felé végvidéke. További fontos körülmény, hogy kutatásunkhoz nem az Ágoston által használt kéziratot (BOA TT.d 634) használtuk: a defterről ugyanis kiderült, hogy két példányát őriz az isztambuli levéltár, s a kettő egy lényeges igazgatási kérdésben eltér, melyre alább térünk ki. A tanulmányunkhoz használt kézirat (BOA TT.d 1041) tűnik megbízhatóbbnak, mint már Ágoston Gábor rámutatott, az általa használt defter IV. Mehmed szultán (1648–1687) *tuğraját* (kézjegyét) tartalmazza, így valószínűleg csupán másolata lehet az eredetinek. E szandzsákösszeíráson kívül még jónéhány fejadódefter (*cizye defteri*) segítségével egészíthetjük ki a szolnoki szandzsákra vonatkozó ismereteinket, ezek azonban kevésbé részletesek: csupán a falvak nevét és adófizető háztartásainak számát adják meg, olykor a lakosok névsorával, de többnyire anélkül. Ezen forráscsoportból csupán kettő, az 1578-as és 1594-es tartalmazza a debreceni és a nagykállói náhijékat (ÖNB Mxt 591; ÖNB Mxt 544).

Amikor 1552-ben a törökök elfoglalták Szolnok frissen felépített várát, s berendezkedtek a tartós uralomra, több tényezővel is számolniuk kellett. Mint ismeretes az 1552-es hadjárat a továbbiakban kudarcot vallott, hiszen Eger várát Dobó István vezetésével megvédték a Királyi Magyarország csapatai, s a Szolnoknak szánt szerep – feltételezésünk szerint – megváltozott. Eger 1596-os bevételéig az Alföld stratégiaiilag legfontosabb török vára lett. 1596 után már Egeré a vezető szerep, Szolnok pedig elsősorban a közigazgatási funkcióit tartotta meg.

1552 és 1596 között a Szolnok központú szandzsákat fokozatosan kiterjesztették kelet felé, ezt a folyamatot az 1571-es fejadó (GYÖRFFY L. 1956) és az 1591–92-es tahrir defterek alapján rekonstruálhatjuk. Ez alatt a négy évtized alatt Szolnok és Eger szembenállása végig fennállt, a két szembenálló fél kisebb palánkokkal igyekezett a fő várak és az adózó népesség védelmét biztosítani. A két török erősség, Hatvan és Szolnok környékén Jászberény (Dzsánfedá), Heves, a Tiszántúlon Balaszentmiklós, majd Szarvas is a hódítók palánkjaival gyarapodott. A magyar végvár-vonalnak a század hetvenes éveitől nőtt meg a fontossága, éppen a nagykállói náhije területén: Kisvárda, Nagykálló, Szalka, Ecsed, Bátor palánkjait építették fel, illetve erősítették meg.

A következő évtizedek ezen erősítések ellenére relatív biztonságban, de a magyarok állandó betöréseinek jegyében teltek el. Rendszeresen portyázó lovas csapatok veszélyeztették az Alföld falvait és városait: nem csak a két fő erősség között, de azok háterszágában is megjelentek, raboltak, fosztogattak, javakat és embereket hurcoltak el, hogy aztán jövedelemre tegyenek szert belőlük. Az egri vitézek 1551-ben Buda alól hajtottak el 2800 birkát, s még ugyanezzel a lendülettel megtámadták a kalocsai palánkot. 1559-ben a dunapataji vásárról hazafelé tartó tolnai kalmárokon és iparosokon ütöttek rajta, két év múlva egészen Péterváradig portyáztak. 1576-ban Kecskemétet, 1578-ban a fegyverneki országos vásárt, 1584-ben a túri, a dömsödi és a hatvani vásárokat, következő évben a turai vásárt fosztották ki a magyar végváriak. A török fél sem maradt adós: 1554-ben csellel bevették Füleket, 1560-ban még Eger városába is betörték (ilyen akciót a magyarok is véghez vittek, amikor 1573 elején a szolnoki hídon csatázva elfogtak egy törököt, 1584-ben pedig magát a szolnoki palánkot ostromolták meg). 1562-ben Ibrahim budai pasa Szatmár várát ostromolta. Több, nyílt mezei csatát is vívtak a felek, így 1570-ben Debrecennél, 1580-ban Nádudvarnál, 1594-ben Turánál. (A felsorolás CSIFFÁRY G. 2010. értékes összefoglaló munkája alapján történt, a teljesség igénye nélkül).

Az 1550-es évek elején a Szolnoki szandzsák Külső-Szolnok, Heves, Csongrád, Békés és Szabolcs vármegyék kisebb-nagyobb részeit uralta. 1555-ben a térség legnagyobb súlyú városa, Debrecen adó fizetését vállalta a török részére, 1558-ban pedig már szultáni hász-birtokként nyert kiváltságlevelet (FEKETE L. 1925. 46; FEKETE L. 1926. 21). 1566-ban elesett Gyula vára, s a Körös-Maros köze is a Török Birodalom fennhatósága alá került. A Szolnoki szandzsák ekkor már a Kettős-Körös és a Berettyó (Túr) közti területet is uralta és ellenőrizte, sőt a Berettyó-Sebes-Körös közötti terület néhány falvát is adóztatta. A Berettyóba torkolló Hortobágy folyó és mocsárvidék egyes települései már a szolnoki és a balaszentmiklósi náhije megalakításával egyidőben adózott a szolnoki várhoz. Ezt az állapotot rögzítette az 1571-es fejadódefter (GYÖRFFY L. 1956). Az 1591–92-es összeírás már egészen más, többszörösére növekedett Szolnoki szandzsákat tár elénk.

1.térkép. A Szolnoki szandzsák nahijei 1591-ben

Keletre és délkeletre az eredeti területnek legalább háromszorosával növekedett a török által adóztatott (vagy adóztatható) vidék nagysága. Ekkor Külső-Szolnok egésze (igazából ez lett a szolnoki nahiye), a Nagykunság települései, Heves tiszántúli területei, Békés vármegye északi és keleti keskeny sávja, szinte a teljes Bihar, Szabolcs vármegye egésze és Szatmár egyes részei mellett Krasznai, Közép-Szolnok, Szilágy töredékei adócélként szerepeltek. Térképünk és táblázatunk ennek a nagyra duzzadt szandzsáknak a képét és alapvető adatait tartalmazza. Az adatok értelmezéséhez fontos hozzátenni, hogy a szandzsák alkörzeteinek (*nahiye*) határai egy ponton eltérnek az Ágoston Gábor defter-publikációja által meghúzható határoktól, aminek oka a bevezetőben már említett eltérés a defter 16. századi és későbbi másolata között: a IV. Mehmed idején készült defterben 24 falut és 9 pusztát, amelyek földrajzi fekvésük alapján a szentmiklósi nahiijébe tartoznak, valószínűleg a másolásból fakadó hiba folytán a szolnoki nahiijéba jegyezték be.

1. táblázat. A Szolnoki szandzsák fontosabb mutatói az 1591-1592-es tahrir defter alapján

náhiyék	települések száma	hánék száma	teljes adóbevétele náhiyénként	bevétele révek, vámok, illetékek nélkül	1 településre jutó adó	1 hánéra jutó adó	puszták	egyéb jövedelmek
Szolnoki	25	596	703 315	286 503	11 460	481	15	10
Balaszentmiklósi	43	835	435 383	432 983	10 069	518	15	9
Túri	178	1 898	933 907	933 907	5 246	492	21	15
Csongrádi	16	326	129 215	129 215	8 076	396	6	5
Debreceni	139	1 650	1 399 148	1 399 148	10 066	848	48	5
Nagykállói	153	1 575	517 818	517 818	3 384	329	1	0
Kállóhoz tartozó becsült adójú települések	166	nincs, átalányban adóztak	245 810	245 810	1 481	–	–	–
ÖSSZESEN (A)	720	6 880	4 364 596	3 947 784	5 483	574	96	44
ÖSSZESEN (B)	554	6 880	4 118 786	4 118 786	7 434	599	96	44
ÖSSZESEN (C)	712	6 880	3 347 346	3 347 346	4 701	486	87	

ÖSSZESEN A – minden település, jövedelem, háne

ÖSSZESEN B – a becsült adót fizető sáv települései nélkül

ÖSSZESEN C – a nyolc átalányban adózó szultáni ház-város nélkül

A Szolnoki szandzsák lakott településeinek száma összesen 720, amelyből 16 város. Ebben a 720 településben benne foglaltatik az a defter végére illesztett lista is, amely 166 Nagykovácsokhoz tartozó, a szandzsáktól keletre elhelyezkedő és becsült adót (*ber vech-i tahmin*) fizető falut és mezővárost sorol fel. Ezek lakosait – néhány kivételes esettől eltekintve – nem tudták a törökök név szerint összeírni, s terménytizedeit sem tudták tételesen megadni (ilyen becsült adójú településeket a túri és a debreceni náhiyékben is találunk). A keresztény kézen fekvő területen voltak, s csak névleg hódoltak be a törököknek. A városok közül ilyen volt például Belényes. Hasonló listákat találunk más határvidéki szandzsákok (Szigetvár, Fehérvár, Hatvan) deftereinek végén is, a török a békétárgyalásokon ezekre hivatkozva igyekezett az Oszmán Birodalom területét kiterjeszteni (FÓTI M. – SZ. SIMON É. 2025. 171, 62. jegyzet).

Amennyiben ez utóbbiaktól eltekintünk, szigorúan véve 554 települést számolhatunk a szandzsákhoz, amelyekben 6880 hánét tartott nyilván a török adószedő. Ez a szám azonban korántsem teljes, mert a szandzsák szultáni ház-birtokká tett városainak többségénél (Debrecen, Túr, Nádudvar, Fegyvernek, Böszörmény, Szoboszló, Újváros, Bihar) nem adták meg a háne-számot: ezek ugyanis átalányadó (*ber vech-i maktu*) fizetésével tudták le az adófizetést. A C jelzetű összesítésben ezek a számok sem szerepelnek. A szultáni ház-birtokok egyébként dinamikusan változtak az aktuális erőviszonyok függvényében: a

timár defterben – melyben a szandzsákösszeírás alapján javadalomként osztották szét az összeírt birtokokat – már újabb, az erdélyi határvidéken található városokat tettek, legalábbis névleg, a szultán bevételi forrásává: Margitta[falva], [Hegyköz]Csatár, [Bihar]Püspöki – mind Bihar vármegyében (BOA TT.d 658. 2; FEKETE L. 1955. 547). Bihar városának regisztrálása jól szemlélteti a határvidék képlékeny és állandóan változó viszonyait: „az említett város azelőtt Halil bég és Hüszejn bég tahrírjaiban [összeírásaiban] 10.700 akcséra íratott be és a szandzsákbégeknek adatott, utána Ahmed bég tahrírjában a záimok részére jegyeztetett be; mivel az erdélyi vilájetben Várad nevű várhoz lett kijelölve, ezúttal nem jöttek el a tahrírra, azonban jól értesült személyek jelentették, hogy gazdag és szultáni háznak alkalmas város lévén 100.000 akcséra is terhelhető, ezért 35.000 akcsényire íratott be és az uralkodói házokhoz csatolták...” (BOA TT.d 1041. 116). A leírásból kiderül, hogy három összeírása is volt azelőtt a szandzsáknak, melyek defterei sajnos elvesztek, s ezekbe bejegyezték Bihart jelentéktelen adóval, annak ellenére, hogy a keresztény kézen lévő Nagyvárad mellett feküdt. Nem meglepő, hogy az 1591–92-es összeíráson meg sem jelentek lakosai, ez azonban nem akadályozta meg a török adminisztrációt abban, hogy egy szerényebb összeg megfizetésére kötelezzék. A kincstár mégsem realizálhatta az elvárt bevételt, mivel a timár defterbe, mely 1592 végén készülhetett (FODOR P. 267o.), már be sem jegyezték a padisah házsai közé.

1593–94-ben egy fejadódefterben vették számba az adófizetőket. Ez azt mutatja, hogy a századvég háborús viszonyai között, a néhány évvel korábban összeírt túri és debreceni falvak többsége meg sem jelent az összeíráson, a nagykállói náhijében pedig szinte minden falu népe távol maradt (ÖNB Mxt 544). Nagykálló városának 100 hánényi adófizetőjét már 1591-ben is csak a „régí defter szerint” (*ber muceb-i defter-i atik*) tudták megnevezni, vagyis kibújtak a tételes összeírás alól, a fejadódefterben viszont már azt jegyezték fel a háne-szám helyett, hogy „12 éve szétszóródtak” (ÖNB Mxt 544. 6a).

Három összesítést is alkalmaztunk, hogy minél világosabb képet kapjunk a szandzsák helyzetéről. Az A összegzés minden adatot tartalmaz, a B jelű csak a becsült adót fizető övezet nélküli területekét, a C jelű pedig a fent említett szultáni ház-városok nélküli adatokat. A B jelzetű összesítésben 7434 akcse településenkénti átlag született, az A jelűben (tehát a becsült átalányadót fizető övezettel is számolva) 5483 akcse. Az a 245.810 akcse, amely ebből a partiumi, náhijéken kívüli területből reméltek behajtani, azonban fontos lehetett a javadalomra várakozó katonák igényeinek kielégítése szempontjából. A C jelzetű összesítés, amely a nagy adóbevételt biztosító, gazdagnak mondható mezővárosok nélküli területek átlagát mutatja már csak 4701 akcse átlagos falusi adót tár elénk. Ezzel kapcsolatban érdekes a falvankénti háne-átlag is: igen kifejező, hogy a szandzsák egészének átlaga 12,4 háne/település (természetesen a náhijén kívüli becsült adójú falvak nélkül). A legmagasabb a szolnoki náhije

településeiben (23,8), de jóval átlagon felüli a balaszentmiklósi (19,4) és a csongrádi náhijében is (20,3 háne/település). Ezekben a náhijékben jóval kevesebb a település, mint a következőkben: a túri náhije az átalányban adózó Túr mezővárosa nélkül 10,6 háne/település. Ez a szám akkor sem sokkal magasabb, ha Túr városának adófizetésre kötelezhető lakosait megszámloljuk (így valamivel 400 feletti háne-számmal számolhatunk): 12,9 háne/település lenne e nagy területű és kiterjedt településhálózatú náhije mutatója. A debreceni náhije falvaiban (a fentebb említett mezővárosok nélkül) 11,9, a nagykállóiban 10,3 háne/település az átlag.

A szandzsák teljes adóbevétele 1591-ben 4.364.596 akcse volt, amely nem sokkal marad el a Szegedi szandzsák 1578-as 4.840.083 akcsényi jövedelmétől és meghaladja a Pozsegai szandzsák 1579-es 3.873.118 akcsés adóját (FÓTI M. – MUJADŽEVIĆ D. – SZ. SIMON É. 2025). A szolnoki szandzsák gazdasági erőcentrumba – városai miatt – a debreceni náhije volt (1.399.148 akcse), ez többszörösen meghaladta a kisebb náhijékből elvárt adót. Maga Debrecen városa 350.000 akcsés adójával egy kisebb náhije teljes bevételeivel gazdagította a kincstárát. Csekély településszáma ellenére kiemelkedő bevételt jelentett a szolnoki náhije (703.315 akcse), ez azonban egyetlen bevételi tételnek volt köszönhető, melyet a szolnoki hídvám, a Csongrád, Várkony, Újfalú és Vezsány átkelőhelyein szedett vám, a tiszai haltizedek és még egy sor jövedelem összevont adója tett ki (391.812 akcse). Ez több, mint a duplájára emelte a szolnoki náhije területéről behajtott adót.

Balogh István adatai szerint 1556-ban, tehát a hódítók megjelenésének idején a nagykállói járásban 37 tizedfizető adózott falvanként, a kisvárdai járásban 17,9 fő/falu, a dadaiban 28,8, a nádudvariban a töröknél hász-városként szereplő településekkel 48,3 fő/falu, nélkülük 34,5 fő/falu volt az érték (BALOGH I. 1960).

A török bizonyos területeken – tudomásul véve gyenge pozícióit – jóval kevesebb adózót vett nyilvántartásba, mint az a regisztrált családfők és felnőtt fiútestvéreik alapján lehetséges lett volna. A végvidéken rendszeres, hogy a háne-szám nem egyezik az önálló háztartások számával. Például Rakamazon bár 17 családfőt soroltak fel, a háne-számot mégis csupán tízben állapították meg. A hánék alapján tehát demográfiai következtetések nem vonhatók le, az csupán adófizetési egységet jelentett. E tényező figyelembe vételével kell értelmezni azt is, hogy 1591-ben az egy falura jutó adófizetők száma lényegében megfelelő az 1556-os tizedben szereplő adatokhoz képest (lásd 2. és 3. Táblázatot).

2. táblázat. Egy falura jutó tizedfizető (1556-ban), illetve hane (1591-1592-ben) a Szolnoki szandzsák egyes területein

	1556	1591/92
járás neve	tizedfizető/falu	háne/falu
nagykállói	37	16*
kisvárdai	17,9	8,1
tiszadadai	28,8	20,6
nádudvari	48,3	17,2
nádudvari**	34,5	17,2
***kis-hevesi	30,8	24

*Böszörmény nélkül

**Nádudvar, Szoboszló és Újváros nélkül

***kontrollcsoport

3. táblázat. Falunagyság magyar és török források alapján a Szolnoki szandzsák egyes náhijében a 16. század második felében

közigazgatási egység	év	család											
		1-5	6-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	80-100	100 felett	puszta
Nagykálló	1556	17	15	25	27	13	11	2	5	1	4	5	-
Nagykálló	1591	42	56	34	7	1	1	1	0	0	1	1	1
Debrecen	1591	13	45	36	11	4	2	2	1	0	0	0	48
Túr	1591	37	54	42	12	4	2	1	0	0	0	1	21
Szolnok*	1591	2	12	31	21	10	3	2	0	0	0	1	36
Összes	1591	94	167	143	51	19	8	6	1	0	1	3	106
Összes %	1591	17	30	27	9	3	2	2	0	0	0	1	

**Balaszentmiklóssal és Csongráddal.*

Hét évvel a defter adatainak felvétele után a magyarországi házstatisztika alapján a nagykállói járásban 23 településen, a dadai járásban 16 településen, a nádudvariban 7 településen találtak megadóztatható népességet. Ezeket az értékeket a magyar hatóságok országos felméréséből ismerjük, s az ilyen ingatag, félig hódolt, félig a királysághoz tartozó megyékből nem feltétlenül teljesen megbízhatók a számok. (Az 1598-as házstatistikát Dávid Zoltán tette közzé: DÁVID Z. 2001; idézte DÁVID G. 1997. 148).

1598-ban Veres Miklós szerint Szabolcs vármegyében 3398 porta tartozott a Királyi Magyarországhoz, s 1201 porta a meghódolt területekhez. Két évvel később, 1600-ban 841 és 95 portát számoltak meg. Az adatok szerint ekkor ürült ki átmenetileg a vármegye, népessége a biztonságosabb helyekre menekült, vagy elpusztult a tizenöt éves háború forgatagában (VERES M. 1960. 5–17).

Az 1. Táblázat náhije-szintű adatainak vizsgálatát még kiegészíthetjük a 4. Táblázat birtok-kategória szerinti adataival, amelyet Hegyi Klára közölt 1995-ös kötetében (HEGYI K. 1995. 65). Mint látható, a szultáni birtokok majdnem a jövedelem 40%-át teszik ki, tehát a legnagyobb részt a birodalom központjába szállították. A Szolnoki szandzsákból még arányaiban kevesebb ez az összeg, mint a Budai vagy a Szegedi szandzsák esetében. A szandzsák timár defteréből tudjuk, melyek ezek a szultán számára jövedelmező bevételek: „A szultán birtokában maradtak Szolnok, Csongrád, Debrecen, Mezőtúr, Tiszavarsány, Fegyvernek, Nádudvar, Böszörmény, [Balmaz]Újváros, és Szentmihály városok összes adója és egyéb bevételei mellett néhány jelentősebb falu (mint Kécske, Várkony stb.), valamint a tiszai átkelőhelyek jövedelmei.” (HEGYI K. 1995. 65). Egy érdekes összefüggést szükséges kiemelni: a timár defterben, mely a tahrír alapján készült, kb. egy évvel annak elkészülte után, a szandzsák összbevétele nem egyezik a tahríréval: 3.987.035 akcsényi birtokot osztottak szét a javadalmazottak számára, míg az utóbbi forrásban 4.364.596 akcsényit írtak össze. A különbség okát a határvidék névlegesen hódolt települései tehetik ki. Ezek nemcsak az említett, defter végére illesztett listában, de a túri, debreceni és nagykállói náhijékben is szép számmal fordulnak elő. Ezeket tehát – legalábbis részben – nem osztották ki a timár defterben, azonban valószínű, hogy a nagyszámú, timár-birtokra váró, vagy jövedelemhiánnyal bíró katona igényeinek kielégítését szolgálták.

A szandzsákon belül a települések pusztulása és a népesség fogyása a 16. század közepétől a végéig több okra vezethető vissza. Ami a század közepét illeti, egységes kiindulási pontunk nincs: a hevesi és a külső-szolnoki részekben a Fekete Lajos által 1550-re datált, de azóta inkább 1546-ra keltezett defter adataiból, illetve az 1548-as dézsmajegyzékből indulhatunk ki. A Tiszazugnál az 1563-as dézsmajegyzék népesedési számaiból, a Szabolcs vármegyei tiszadadai, nádudvari és nagykállói járásoknál az 1556-os tizedösszeírás adataival számolhatunk. (BALOGH I. 1960, BÁN P. 1981, BENEDEK Gy. 2001. 311–327, FEKETE L. 1968, SUGÁR I. 1977. 5–48).

4. táblázat. A Szolnoki szandzsák török javadalombirtokosainak jövedelme és megoszlása 1592-ben.

birtokkategória	jövedelem (akcse)	jövedelem %
346 zsold timár	643 139	16,1
108 timár birtok	778 984	19,5
17 ziámet	534 228	13,4
a szolnoki bég hász birtokai	400 000	10
a budai beglerbég hász birtokai	56 552	1,4
szultáni hász birtok	1 574 132	39,5
Összesen	3 987 035	99,9

Forrás: Hegyi K. 1995. 65.

Elsősorban a különböző méretű és helyzetű, a Tiszától és mellékfolyóitól függő előntések jöhetnek szóba, mint a településeket és lakosaikat megvédő-megtartó tényezők. A Tiszazug vagy a kishevesi járás a mocsaraktól és a nyílt vizektől körülvéve jobb lehetőséget biztosított a népességnek az elrejtőzésre. Ezeken a vidékeken – amennyiben a népesség századközepi számát 100 százaléknak vesszük- az évszázad végén akár a népesség 90 %-a is megmaradhatott, de a nagyhevesiek 82 %-a, a nagykunságiak 71 %-a és a tiszadadai járás 72 %-a is jelentősnek nevezhető. A nyitottabb területekről viszont a népesség egy része elmenekült, vagy elpusztult a támadások során: a nádudvari járásban a lakosság 54 %-a volt a korábbiaknak, a nagykállói járásban még kevesebben, csak 42 %-an voltak az eltelt mintegy öt évtized során. Elgondolkodtató, hogy a mezőkeresztesi csata után két évvel a Nagyikunság 17 településéből csak 10 volt lakott, hetet elhagytak. Kis-Heves sem járt jobban: a századfordulón az 1548-ban regisztrált lélekszámnak csak negyede maradt a falvakba. Talán éppen a környék egyetlen nagy, s ennek megfelelően biztonságosabbnak ítélt mezővárosában Debrecenben húzták meg magukat a háborúskodás éveiben. Ugyanezt lehet feltételezni a Debrecenhez közelebb fekvő nádudvari és nagykállói falvak lakosairól is. Néhány esetben maguk a török összeírók jegyezték fel, hogy az adott falu rájái Debrecen városába költöztek (Parlag, Szepes, Ebes, Tamási és Bánk falvak esetében). Parlagnál azt is hozzátették, hogy az állandó csetepaték miatt Nagyrábé lakosait, bár név szerint összeírták, hozzáfűzték, hogy „régől fogva szökevények, Bajon (Biharnagybajom) várának városában laknak”. Természetesen – az adatok

szüksége folytán – nem vethetjük el azt sem, hogy a háborús idők harcai és járványai egyszerűen elpusztították az embereket, vagy azt, hogy a sorsüldözött lakosság bevette magát a lápok és mocsarak megközelíthetetlen világába.

Az 1591–92-es tahrir defter elemzése rávilágított, hogy a szolnoki szandzsák messze volt egy stabil közigazgatási egységtől. A szakadatlan konfliktusok és a biztonsági problémák közvetlenül befolyásolták a lakosság mozgását és az adóbeszedést, és egy olyan ingatag határvidékké formálták a terület keleti részét, ahol az oszmán hatalom folyamatosan vitatott volt. A szandzsák gazdasági stabilitása nagymértékben függött néhány gazdag szultáni adóbevételtől, mivel a folyamatos hadviselés szinte lehetetlenné tette a stabil adóbeszedést a szélesebb, vidéki lakosságtól. Az eddig kiadatlan defterrész – a debreceni és nagykállói náhijék – elemzése egy törekeny adminisztratív rendszert tárt fel, amely a 16. század végén egy gyorsan változó és elnéptelenedő határvidéken próbálta fenntartani az oszmán ellenőrzést.

IRODALOM

- ÁGOSTON G. (1988): A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása I. In. Botka János (szerk.): Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. Vol. 3. Szolnok, 1988. 221–296.
- ÁGOSTON G. (1989): A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása II. In. Botka János (szerk.): Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. Vol. 4. Szolnok, 1989. 191–288.
- BALOGH I. (1960): Szabolcs megye dézsmajegyzéke 1556-ból. In. Csallány Dezső (szerk.): Jósa András Múzeum Évkönyve I. 1958. Nyíregyháza, 1960. 144–169.
- BÁN P. (1981): Dézsmajegyzékek I. Heves- és Külső-Szolnok vármegye 1548. Heves Megyei Levéltár forráskiadványai. Eger, 1981, 170 p.
- BENEDEK Gyula (2001): Külső-Szolnok vármegye tiszántúli tizedösszeíró járásainak a tizedjegyzéke, különös tekintettel Mezőtúr városára. 1563. In. Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 12. Szolnok, 2001. 311–327.
- CSIFFÁRY G. (2010): Az egri végváriak tevékenysége 1548–1596 között. In. Veres Gábor (szerk.): Agria XLVI. – Az egri Múzeum Évkönyve. 2010. 27–91.
- DÁVID Zoltán: Az 1598. évi házösszeírás. Budapest, 2001, 756 p.
- DÁVID G.: Magyarország népessége a 16–17. században. In. Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. Budapest, 1997. 141–171.
- FEKETE L. (1955): Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I–II. Budapest, 1955.

- FEKETE L. (1926): Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Budapest. LIX+34 p.
- FEKETE L. (1925): Debrecen város levéltárának török oklevelei. Levéltári Közlemények 3. 42–67.
- FEKETE L. (1968): A hatvani szandzsák 1550.évi adóösszeírása. Jászberény, 1968, 89 p.
- FODOR P. (2018): The Business of State. Ottoman Finance Administration and Ruling Elites in Transition (1580s–1615). Berlin, 2018, 401 p.
- FÓTI M. – SZ. SIMON É. (2025): The Term *Haric ez defter* as a Tool for Administering Abandoned Settlements in the *Sancağ* of Szeged and the Regime of Unregistered Settlements on the Ottoman–Hungarian Frontier. In: Géza Dávid – Antal Molnár – Gábor Fodor (eds.), Hürmetler. Studies in Honour of Pál Fodor on his Seventieth Birthday. Budapest, 2025. 157–176.
- FÓTI M. – MUJADŽEVIĆ D. – SZ. SIMON É. (2025): Regional Differences in the Ottoman-controlled Middle Danube Area in 16th-Century: New Research Possibilities. Hungarian Studies Review 52 (2025) (megjelenés alatt).
- GYÖRFFY Lajos (1956): Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása). Szolnok, 1956, 63 p.
- HEGYI K. (1995): A török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995, 204 p.
- SUGÁR I. (1977): Az egri vár 1594/95. évi számadása. In: Archivum 6. Eger, 1977. 5–48.
- VERES M. (1960): Szabolcs megye adózó népessége a XVI–XVII. században. In: Történeti Statisztikai kötetek. Budapest, 1960. 5–32.

Levéltári források

BOA – *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Miniszterelnöki Levéltár), İstanbul*

TTd – *Tapu-Tahrir defterleri*

ÖNB Mxt – *Österreichische Nationalbibliothek, Codices Mixti, Bécs*

* Ez a tanulmány az NKFIH Nemzeti Kutatási Kiválósági Program ADVANCED 149648. sz. projekt keretében valósult meg.

BÁCSKA ÉS BÁNÁT NÉPESSÉGMOZGÁSA A 16. SZÁZADBAN

VERESEGYHÁZI BÉLA

POPULATION MOVEMENTS OF BÁCSKA AND BÁNÁT IN THE 16TH CENTURY

The Ottoman Empire's expansion into Europe around 1520 had been threatening the southern territories of the country for about 100 years. When the Empire conquered Nándorfehérvár in 1521, the inhabitants of Bácska and the Bánság witnessed the devastation caused by the irregular armies that invaded their country. Nevertheless, the two documents that I analysed in my work revealed populated villages and field towns in the years 1522 and 1525. However, the first campaign, characterized by the Battle of Mohács, and the subsequent second campaign in 1529, as well as the invasions of Jován Cserni, "swept out" the Hungarian population from the southern regions of the Danube-Tisza region. When Buda also fell, the Turkish administration divided the conquered territories, and a region of small villages occupied by Balkan peoples (Vlachs, Serbs, and Romanians) formed in front of the travelers. Between 1546 and 1578, Bácska (located south of the Szeged-Baja line) became more populated. Although the population of the villages increased, the Balkan ethnic groups dominated, and the Hungarian population remained in place more in the northern territories. Balkan ethnic groups also settled in the territories south of the Maros in the Bánság, but here the Hungarian population remained in slightly larger numbers. The ethnic exchange of the population was fluctuating both in time and space, and there was hardly any stratum of the population in the villages that could be called indigenous.

BEVEZETÉS

Ez a dolgozat nem jöhetett volna létre, ha a főszerkesztőnek, Kókai Sándornak nem mutatom meg azt a térképvázlatomat, amelyet már évekkel ezelőtt készítettem, de miután nem tartozott fő kutatási területemhez, a Közép-Tiszavidékhez, félre is raktam. A véletlennek köszönhetően került a kezembe,

majd elküldtem neki, Bácska és Bánát szakavatott kutatójának, s ő mindjárt egy kis dolgozatot javasolt (kért) hozzá. Így került a gombhoz a kabát! Ez indított el egy ismeretlen területre, arra a vidékre, amely legjobban megsínylette a török hódítást, s amely leginkább megváltozott mind etnikai, mind gazdasági szempontból. Hitem és felfogásom szerint a 16. század ma az a kiinduló pont, amely már sok információval szolgál az országunk történeti fejlődését vizsgáló tudományok, így a történeti földrajz számára is.

AZ ALAPOK

A hosszú és végzetes 16. század húszas évei még hosszabbnak és még végzetesebbnek tetszhetnek az ország déli-délkeleti felén élőknek. A már majdnem száz éve a fejük felett lebegő török invázió lehetősége, királyaink változóan sikeres vagy sikertelen elhárító politikája, majd a 16. század elején a török idegörlő, gerillajellemű be-beecsapásai az ország déli vidékeire, mindezek ellenére a magyar népesség kitarzott a szülőföldjén. FÓTI Miklós ezt írja friss tanulmányában „Egyes kutatók szerint a szisztematikus demográfiai pusztítás ... megelőzte a vidék tényleges meghódítását (az oszmán terjeszkedés *„akindzsi fázis”*-ának nevezve ezt az időtartamot). Előbb évtizedekig tartó pusztítással kifárasztották a határvidék népességét, felgyújtották otthonaikat és menekülésre kényszerítették őket. E fázis éppen Magyarországon volt a leghosszabb.”¹ Kabol mezővárosának feldúlása és a titeli vidék (Vásárosvárad–Káty–Kabol–Titel) elpusztítása után ugyan a népesség ide már nem tért vissza, az 1520-22-es dézsmajegyzékek a vidéket már lakatlanként („omnio desolatus”) említették. Máshol azonban még megmaradt a lakosság, s létszámuk még a legmagasabb a 16. századi más dokumentumokkal összevetve. A későbbi források már nem tartalmaznak magyar neveket (legfeljebb szórványosan), a dél-bácskai területen mindenütt a balkáni (rác) népesség neveit olvashatjuk.

Az 1522-es dézsmajegyzékek és az 1525-ös bácskai jobbágynévsor színmagyar településeket mutat a kutatónak, aztán a különböző defterekben már alig találunk magyar neveket, döntően balkáni (rác, bosnyák, vlah stb.) népesség szerepel az adójegyzékekben.²

Az 1522-es dézsmajegyzékekből 174 település családfőinek számát, illetve az általuk adózott gabona mennyiségét tudhatjuk meg. Mivel itt, az ország déli részén immár évtizedek óta állandósult a török nagyhatalom portyázóinak alkalmi jelenléte és pusztítása, a közigazgatási határok is mobilak lettek. Bácsból 99, Bodrogból 25, Csongrádból 20 település összesen 3749 adófizetőjét ismerhetjük meg név szerint. Az 1525-ös jobbágynévsor 1415 újabb névvel gazdagította ismereteinket (25 település). Ez összesen 5164 családfőt jelent, ami,

¹ FÓTI Miklós 2025. p. 244

² SZABÓ István 1954, ENGEL Pál 1995

ismerve a későbbi adatokat is, még töredékesen is jelentősnek mondható. Ami az átlagokat illeti, 1522-ben az említett bácsi (bácskai) községekben 19,56 adózó jutott egy településre, Bodroiban 26,97, a csongrádi falvakban 29,9 fő. Az 1525-ös névsor településenkénti átlaga 56,6 fő volt.

A lakosok magyarok, a népesség száma magasnak mondható, az 1525-ös dokumentumból kiderül, hogy a gazdagon termő bácskai föld, annak népessége és a beszedhető adók jobban motiválták a vetélkedő főúri családokat, mint a nyilvánvalóan közeledő török hadjárat elleni felkészülés. Történelmünket ismerve ez megfelel a Mátyás utáni Magyarország kaotikus helyzetének. Az enyingi Törökök és a lekseai Sulyokok közötti perben Futak mezőváros és 25 falu jobbágyainak névsora szerepel, de megismerkedhetünk 33 familiárisal is. A per végül megegyezéssel zárult, nekünk – témánk szempontjából – a magyar nevek a fontosak. Erdemes néhány települést felsorolni: az öt legnagyobb népességű Futak (136 fő 1522-ben, 35 fő 1570-ben, 31 fő 1578-ban), Újváros (119, 5, 21), Bela (106, 13, 32), Pacsér (104, pusztá, 16), Györgyén (98, 34, 16). A családfők (hánék) száma magáért beszél. Az 1570-es és 1578-as adatok mindenütt balkáni családfőket jelentenek.³

1526-ban, a mohácsi csata után a Budáról hazatérő török sereg kétfelé válva vonult Péterváradig. Ibrahim nagyvezír hada átlósan Kecskemét–Szeged irányban menetelt, majd Péterváradnál hidat veretett, s ezen át folytatta útját dél felé. A szultán serege a Duna mentén Kalocsa–Baja–Bács–Pétervárad vonalon hagyta el az országot.⁴ 1529-ben ismét hadat vezetett Szulejmán szultán Bécs ellen, s a sikertelen ostrom után Budánál megint a már „járt” úton, Kalocsán, Baján és Bácsan át érte el ismét Péterváradot. Ezek a hadjáratok mérhetetlen kárt okoztak emberéletben, javakban egyaránt, nem csoda, hogy a vidék kiürült, lakosai északabbra költöztek.

A MEGSZÁLLT BÁCSKA

A mohácsi csata után csak lassan konszolidálódott a helyzet. A török politika most a visszájára fordult, a kiürülő Duna–Tisza-közét emberekkel, munkaerővel kellett feltölteni. A szultáni tanács mind a magyar, mind a török főurakat arra igyekezett rábírni, hogy ne akadályozzák, sőt segítsék elő egyrészt a lakosság visszatérését, másrészt a balkáni népelemek beköltözését az elhagyott településekre. A kenézek vezetésével kialakult egy aprófalvasnak nevezhető hálózat, amely mind a területre jellemző pásztorkodással foglalkozókat, mind a Duna és a Tisza mocsarai, mellékágai, illetve a Dunát Kalocsától párhuzamosan kísérő Vajas és a Mosztonga mentén élő halászó-szántóvető közösségeket jellemezte. FÓTI Miklós olyan „páratlan történeti értékkel bíró utasításról”

³ ENGEL Pál 1995., KÁLDY-NAGY Gyula 2008, FÓTI Miklós 2025

⁴ VERESGYHÁZI Béla 2023. 1-2. p. 68

számol be, melyben Szeged város bírójának a lakosság visszatelepítésében végzett munkájukért háromezer akcse értékű tímárbirtokkal honorálták.⁵

Valóban páratlannak tarthatjuk ezt, hiszen a két szembenálló fél vezetői a gazdaság helyreállításában felismerték az összefogás szükségességét. 1526 és 1546 között (ekkor szervezik meg a hódítók szandzsákjait, náhijéit) a források hallgatnak, de két évtized után mégis látszanak a bácsi térség regenerálódásának jelei. Ezt az időszakot – de mondhatjuk, hogy a következő éveket is – az állandóan lüktető fluktuáció jellemezte. A népesség hullámokban foglalta el a falvakat, vagy telepedett le közelükben, majd továbbállt. Ekkor ugyan már mindkét fél igyekezett ezt a bizonytalan helyzetet feloldani, de az állandóan ki-kiújuló viszálykodások, a fizetetlen végváriak, vagy a tatár lovascsapatok világában nehezen lehetett ellenőrizni az utakat és a falvakat. Általános volt ez a folyamat – nem csak ennek a Balkánhoz közel eső területnek a jellemzője ez, de amint egy megjelenés alatt álló dolgozatunkban is megkíséréljük bemutatni, a hatvani szandzsákban, a kishevesi vidéken is ugyanez a vándorlás játszódott le.⁶ Az elfutott magyar lakosság elhagyott településeibe vagy azok közelébe betelepülő népesség összetételéről HEGYI Klára a következőket írta: „A jövevényeket szándékkal nevezem balkániaknak, nem pedig szerbeknek, bosnyákoknak – még csak nem is délszlávoknak – vagy vlahoknak, mert lehetetlen e népelemeket szétválasztani.”⁷

Megjegyzendő, hogy a köznapi beszédben, de a magyar szakirodalom egy részében is egyetemlegesen rácoknak vagy délszlávoknak nevezik a betelepülőket. Amint SZAKÁLY Ferenc idézi a korabeli szerzőt, „az oláhokon a tótországi (*ti. szlavóniai*) oláhokat értjük, mert rácoknak híjjuk mi a többit”. HEGYI Klára a balkáni eredetű katonaparaszti szervezetek (vojnukok, martalócok, vlahok, eflakok) egyikéhez tartozónak tartja a betelepülők egy részét. Értelmezésében a vlach szó, kifejezés három jelentéssel bír a 16. században:

- a. etnikailag romanizált, pásztorkodó ősrómanok az egész Balkán területéről,
- b. foglalkozásbeli értelmezés szerint a transzhumáló, pásztorkodó népelemek,
- c. jogállás szerint a vlahok katonai szolgálatra kötelezett, privilegizált parasztok, akiknek a feladata – például 1560 után kifejezetten – a magyar várak (elsősorban Eger és Gyula) portyázóinak feltartóztatása, a mögöttük elterülő, a balkáni népek által lakott terület védelme volt.⁸

⁵ FÓTI Miklós 2025. p. 255

⁶ VERESEGYHÁZI Béla: Menni vagy maradni? megjelenés alatt

⁷ HEGYI Klára 2001. p.1280

⁸ HEGYI Klára 2001. p.1268-69

A vlah népelem jogállásáról SZAKÁLY Ferenc ezt írta: „vlah mivoltuk egyetlen áruló jele az, hogy amikor katonai századba szervezték őket, nevük harami lett, amely ... mindenekelőtt a vlahok terminusa volt...”⁹

WICKER Erika 2004-es tanulmányában, majd 2008-as könyvében régészként is kitért a vlahok és a más balkáni népelemek közötti különbségekre. „A délszláv–vlah kérdés elvileg az életmód felől is megközelíthető lehet. A „*csak juhot tartó és az után... adózó valch népesség*” meghatározásához eszerint Észak-Bácska új balkáni lakossága adózási kötelezettségeinek ismerete is elegendőnek bizonyulhatna... A defterek vizsgálata ez esetekben sajnos tág teret ad a fantáziának. Mindenesetre az adózók nevei 1570 táján éppúgy inkább délszláv, mint román eredetűek voltak (bár, mint láttuk, a név önmagában nem jelzi viselője etnikumát), akárcsak 1578 körül... Kettősséget jeleznek az eddigi régészeti kutatások is. A hódoltságkori balkáni népességre a Dunántúlon a padkásan, ritkábban padmalyosan kiképzett sírgödörök és a koporsó nélküli temetkezések jellemzők. Ugyanez a szokás általános az Észak-Bácskába települt balkániaknál is, azzal a különbséggel, hogy a sírok egy részében egyenes fenekű sírgödörbe, ácsolt vagy szegelt koporsóba... helyezték el halottaikat... Kérdés azonban, mit jelent ez a kettősség... a koporsós temetkezési szokás a keresztény (jelen esetben pravoszláv) szerb–vlah hagyományokat folytatja, míg az ettől eltérő rítus a muzulmán hitre áttért balkániak (szerbek és vlahok) temetkezéseire jellemző.”¹⁰

Mivel WICKER Erika munkájának megírásakor még nem jelent meg KÁLDY-NAGY Gyulának az 1570-es szegedi szandzsákról szóló monográfiája, ma viszont már közismert, ebben a tanulmányban a földrajz-statisztika eszközeihez fordultam a nevek vonatkozásában, s az 1570-es defterből igyekeztem kigyűjteni a lehető legtöbbet (4869 családfő, családfő testvére, családfő fia), s ennek alapján foglaltam táblázatba a keresztneveket. Magasan vezet a Radvan, Radics, Radivoj elnevezés (21%), s kiemelkedik még a Vuk, Vuja, Vujin név és származékai (15,6%). Az 50 akcse átlagot meghaladó juhadót fizető települések vizsgálata – 38 ilyen volt Bácskában 1570-ben – vizsgálata ugyanezt a Radvan–Vuk kettőst hozta ki eredményül (19 és 14%), s a 16 leggyakoribb név vizsgálata is csak csekély eltérést mutatott az össznépesség egészének eredményétől. Bár a nevek vizsgálata nem feladatom, és nem is vagyok ennek a szakembere, az adatok alapján talán a nyelvészek valamilyen kézzelfoghatóbb eredményre jutnak majd.

⁹ SZAKÁLY Ferenc 1987. p. 167, idézi WICKER Erika 2004. p. 9

¹⁰ WICKER Erika 2004. p. 12

1. táblázat: Balkáni eredetű nevek gyakorisága (száma és aránya) a szegedi szandzsák 1570-es defterében

Radul, Radics (Radvan, Radovan, Radivoj, Ratko)	1 030	21
Vuk, Vujin (Vikdirag, Vukosin, Vuja, Vukman)	760	15,6
Petre, Petko, Petar	390	8
Isztepan, Icvetko (Isztojan)	390	8
Jovan	320	6,5
Gyura, Gyurity	272	5,6
Nikola	249	5,1
Pavle	175	3,6
Mihajlo, Mihal	138	2,8
Dragoje, Diragoje (Dragul)	130	2,7
Marko, Mirko, Mirsa	110	2,2
Dimitre	105	2,1
Ivan	85	1,7
Lazar	82	1,7
Novak	59	1,2
Szubota	60	1,2
Zsivko	51	1,1
Todor	47	0,9
Bogdan, Bogoje	46	0,9
ÖSSZESEN	4 499	91,9
Egész	4 896	100

Az 1-3. táblázat forrásai Ágoston G, Fóti M., Balogh I és Veres M. az Irodalomjegyzékben feltüntetett tanulmányainak adatai, melyekből Verezegyházi Béla és Fóti Miklós számították ki az értékeket.

A legújabb kutatás eredménye a vlah eredettel kapcsolatban a FÓTI Miklós – PÁNYA István szerzőpáros 2022-ben megjelent kötetében *Izvizdar* falu vizsgálata, melynek nincsenek középkori előzményei, s „egyértelműen török kori településnek tűnik... neve annyit... elárul, hogy a telepések az észak-szerbiai Szendrői szandzsák (Semendire) területén található branicevói kazához tartozó Izvird néhányéből jöhettek, ahol egyébként még egy Izvidar nevű falu is létezett,

bár pont egy másik körzetében. Mivel Szendrő, Branicsevo és Vidin vidéke az észak-balkáni vlah népesség fő szállásterületének számított...”¹¹

Ugyancsak igyekeztem a vlah népesség és a juhtartás közötti lehetséges összefüggésnek utánanézni. A Szegedi szandzsákban 34 olyan települést találtam, amelyek népessége átlagosan hánénként 50 akcsénél több juhadót fizetett. Néhányan igencsak kiemelkedtek még ezek közül is: az 1570-es defterben Nagybajszán 219, Újvárosban 261, Tornosban 338 (ezek szabadkaiak), Szentmártonban 526 (zombori), Megyesen 104 (bácsi náhijebéli) akcse juhadó jutott minden egyes hánéra. Egyébként a szabadkai náhijében Roglatica, Omarovcse, Napfény, Mélykút, a zombori náhijében Kisarnad, Petropfcse, Pervanica, Varfel, Szeleős, Páris, Tatárrév, Tótfalu, Bodrog, Harasztina, a bácsi náhijében Dragova, Örös, Kizil Kilisza, Sugalova, Dolna Szeleus, Glozsan, Macsala, a titeli náhijében Nádas, Goszpodince, Kobila, Iszveti András, Novoszel, a bajai náhijében Halmas és Csatal Kilisza, a szegediben pedig Zenta (Szenta) lakossága tartott az átlagnál jóval több birkát.

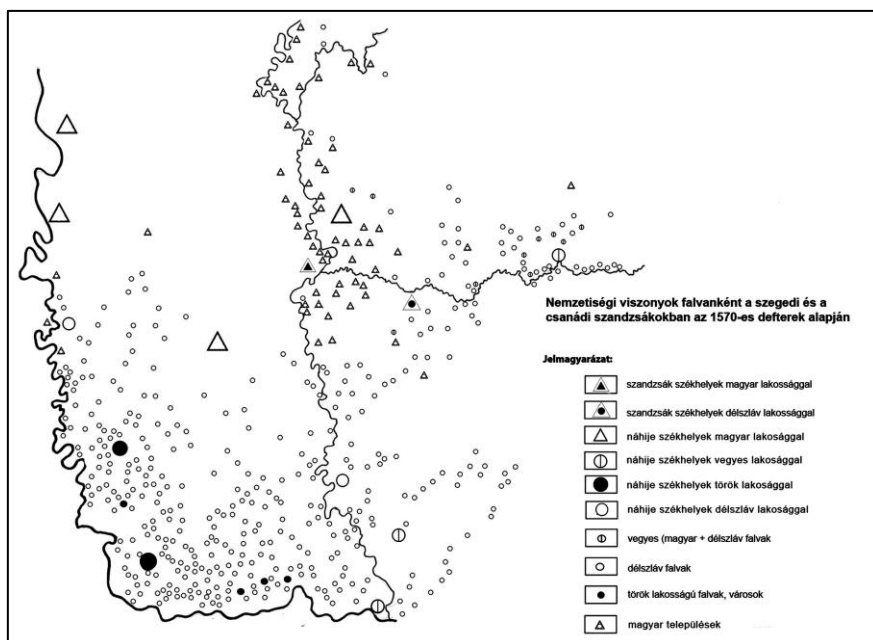
Földrajzilag mind a Duna, a Vajas, a Mosztonga ártere környékén, mind a Tisza lapályos mellékein ugyanúgy fellelhetők ezek a községek, mint a két folyó közötti dombos-hátságokon, tehát ez nem bizonyul meghatározónak. Megvizsgálva a kiemelt juhtartó falvakat, személynévanyaguk (978 személynév) megoszlása alig különbözik az egész vizsgált területen kimutatott névanyagtól. A Radul és a Vuk, valamint az ezekből származó nevek egyharmadát adták az összes névnek. A többinél is csak alig-alig van érzékelhető különbség.

A török hódítás, majd a fokozatos berendezkedés után a Duna-Tisza közén, illetve keletebbre a Marostól délre, s kisebb mértékben a Körös-Maros közén letelepedő balkáni népesség összetétele tehát egyelőre kérdéses, s több tudományterület kutatása szükséges ennek a kibontásához, illetve megfigyeléséhez. A balkáni eredetű népesség letelepedését viszont éppen a defterek vizsgálatával már jobban láthatjuk. Éppen az 1570-es adatokat megjelenítő – dolgozatomban bevezető részében említett térkép – alapján mondhatjuk, hogy többségük a Szeged–Baja képzeletbeli vonaltól délre telepedett meg, de még a Szolnoki szandzsákban is.

Az 1571-es defterben a néhány évtizeddel korábban még mezővárosi rangú Kengyel faluban (Tiszavarsánytól és Szolnoktól keletre, Balaszentmiklóstól délre) 57 háztartásból 39 magyar nevű, 18 balkáni nevű háne íratott össze. Az 1591-92-es defterben mindenki balkáni eredetű nevet viselt. Kissé összekuszálódtak a számok, mert 22 család kapuját vették lajstromba, ugyanakkor 28 családfő volt, azoknak 12 nőtlen testvére, 25 fia s emellett 8 szolgálkotta a férfinépességet. Kispó falucska, nem messze Kengyeltől keletre, 1571-ben 2 kalugyert tudott lakosai között (Bana, Debranoglu?), de a lakosok nagy

¹¹ FÓTI Miklós – PÁNYA István 2022. p. 62

része még magyar nevet viselt (22 ház). Húsz évvel később 4 magyar és 8 balkáni eredetű név szerepel itt, 3 testvérrel és 3 fiúval egyetemben. A Kengyeltől és Kispótól délre, a Körös mellett fekvő Telekszállás (eredetileg kun falu) lakosai között 2-3 bizonytalan nemzetiségű családfő szerepel, de érdekességként élt ott akkoriban egy Bácsmegyei Lázár nevű családfő is. 1591-ben már az egész település balkáni nevű hánét számlál (12 fő). De ekkor már Nagypón is van 6 balkáni eredetű családfő a 14 magyar nevű mellett.¹²

1. térkép. Nemzetiségi viszonyok falvanként a szegedi és a csanádi szandzsákokban az 1570-es defterek alapján

HEGYI Klára szerint először a Tisza vonalán ment végbe a népesség „elszlávosodása”. 1546-48 között már a török adószedők az akkor még magyar ellenőrzés alatt lévő külső-szolnoki települések névsorait is feljegyezték. A szolnoki vár építését éppen a török hadvezetés azon szándéka miatt határozták el és kezdtek hozzá 1550-ben, mert azt a hódítók maguk is fel akarták húzni.¹³

A témával foglalkozó, a forrásokat elemző kutatók megegyeznek abban, hogy az 1520-as évek oszmán hadjáratai, Cserni Jován seregének pusztításai „kisöpörték” a Duna-Tisza-közéről a magyar lakosságot, alig néhány tisztán

¹² GYÖRFFY L. 1956. pp. 18-19. és ÁGOSTON G. 1988. pp. 265-268

¹³ KERTÉSZ Róbert 2021. pp. 327-402 és VASS Előd 1979

magyar falu maradt meg hírmondónak. 1546-ig, a meghódított területek török közigazgatásának megszervezéséig és emberanyagának első, alapos felméréséig ezen a vizsgált területen már jórészt balkáni eredetű lakosságot vettek számba. A falvak még kicsik, bizonytalan helyzetűek voltak. Állandóan érkezett viszont az utánpótlás, s ez a népességvándorlás az egész 16. században tartott, csakúgy, mint az Alföld más vidékein. HEGYI Klára szerint a tömeges betelepedés 1560/61-ig volt jellemző, majd hullámszerűvé vált.

1560-ban más fontos esemény is történt. A szultán 102 háne lovaskatona (műszellemek) letelepítéséről rendelkezett Aranyas, Gara és Borsod településekre, azzal a feladattal, hogy Eger, Gyula és Sziget hajdúinak támadásait kivédjék, s az újonnan települt lakosságot megóvják.¹⁴

Ekkoriban volt is már mit megvédeni: 1546-1560 között a szegedi szandzsákban 163 pusztá helyet szálltak meg az új balkáni népelemek.¹⁵ A következő két defter már a faluneveket tekintve a Szeged–Baja vonaltól délre egy stabilizálódott vidéket vetít szemünk elé. A két defter névsorait böngészve azonban feltűnik, hogy a települések népessége kisebb-nagyobb mértékben cserélődött, s ez erodáló hatással volt a katonaparaszti státuszra is. A nyugodtabbá váló következő két évtizedben a birodalomnak már inkább adózó parasztokra volt szüksége, s a katonáskodni vágyók a helyőrségekben találhattak foglalatosságot. Véleményem szerint az állandóan cserélődő népesség a településhálózat hálózatjellegét is megkérdőjelezi.

WICKER Erika a következőket írta a megtelepedett balkáni (rác) népesség letelepedéséről: „Az azonban, hogy a hódoltságkori rácok hogyan alakították ki észak-bácskai új lakóhelyeiket, egyelőre nem ismert, hiszen egyetlen rác település helyét sem sikerült még megtalálni. Lehet, hogy abban a középkori magyar faluban telepedtek le, melynek nevét tovább is használták. Igaz, nem folytatták a templom körüli temetőket, és temetkezési helyüket 1-2 km-re a falvaktól jelölték ki, de ez még nem zárja ki, hogy beköltözzenek a még lakható, vagy lakhatóvá tett házakba, állatokat tartsanak a karámokban és az istállókban, és újra műveljék a kerteket és a földeket. A defterek adótételei alapján ugyanis az új lakosság a letelepedést követően élénk földművelést folytatott.”¹⁶

FÓTI Miklós és PÁNYA István e terület egy kisebb részére kiterjedő munkájukban (Bodrog vármegyéről van szó) a zombori és a bajai náhije településeinek vizsgálatában igen széles eszköztárt használtak fel, ahogyan a térképekkel kapcsolatban említik, „talán itt látható leginkább, hogy mennyire más lehetőségekkel rendelkezünk a 21. században”.¹⁷

¹⁴ FÓTI Miklós – PÁNYA István 2022. pp. 131-132

¹⁵ HEGYI K. 2001. p. 1289

¹⁶ WICKER Erika 2004. p. 13

¹⁷ FÓTI Miklós – PÁNYA István 2022. p. 27

2. táblázat: A szegedi (1570) és a csanádi (1567, 1579) szandzsákok nemzetiségi viszonyai a defterek alapján (hánék)

náhijék	1570	1578	1570	1578	1570	1578	1570	1578
	magyar		balkáni		török		összesen	
bácskai	0	14	1 957	1 867	302	565	2259	2 446
bajai	173	130	600	706	0	45	773	881
kalocsai	1 501	1 190	13	43	0	0	1514	1 233
solti	710	635	0	0	0	0	710	635
szabadkai	4	15	318	737	0	52	322	804
szegedi	1 251	1 234	130	465	0	142	1381	1 841
títeli	0	0	791	839	48	166	839	983
vásárhelyi	815	830	88	75	0	0	903	905
zombori	289	38	2 017	1 901	0	255	2306	2134
Összesen	4 743	4 086	5 914	6 633	350	1 225	11007	11 862
csanádi	2 372	2 526	972	1 057	0	0	3344	2 583
becseji	0	73	767	611	0	0	767	684
becskereki	181	180	704	710	42	0	927	890
galati	0	0	108	197	0	0	108	197
Szokollu Mehmed alapít.	48	42	674	413	40	40	762	495
Összesen	2 601	2 821	3 225	2 988	82	40	5908	4 849

A mondanivalójukat alátámasztó térképekre rávetített ásatások, határjárások és -leírások, valamint egyéb információk alapján beazonosított helyek sok esetben világosan megmutatják a magyar és a balkáni helységek térbeli eltéréseit vagy azonosságát. A 18-19. századi térképek pedig a falvakat körülvevő természeti környezetet is hűen ábrázolták, ezek figyelembevételével újragondolhatunk sok olyan kérdést, amelyre nehezen lehetett válaszokat kapni. Módszerük követendő a további feldolgozásokban: a települések beazonosítását követi a középkori, korai újkor előzmények felsorolása, határjárások és egyéb támpontok segítségével térképes elemzés, majd a 17-19. századi térképek alapján az utóéletük bemutatása. Így sok esetben feleletet kapunk a falvak helyére (helyeire), a mezőgazdasági felhasználás lehetőségeire, a vízrajzi és domborzati viszonyokra, s ezek mérlegelésével a korabeli élet rekonstruálására.

NÉHÁNY SZÓ A 16. SZÁZADI BÁNÁTRÓL

A Duna, a Tisza és a Maros által határolt jókora terület északi és nyugati része 1554 környékén, Temesvár elfoglalása után került török kézre. Ez lett a csanádi szandzsák, amelynek határai átlépték a Marost is, s a később létesített gyulai szandzsákkal érintkezett. A csanádi szandzsák nagyobbik, déli fele a

csanádi náhije Marostól délre fekvő része a becseji, becskerei és a galati náhijék, valamint az 1567-es és az 1579-es defterekben Szokollu Mehmed Alapítványaként szereplő terület. Ezeken a vidékeken a magyar nevű népesség aránya az egynegyedet sem érte el: 1567-ben 21,6%, 1579-ben 24,1% volt. Színmagyarok voltak a Szegedtől délre fekvő falvak: Deszka, Dedemszeg, Zonbor, Ladán, Béb, Rabaje, Oroszlámos, Kökénkeresztúr, Feéregyház, Nagygyála, Kisgyála, Torvár, Szőlős, Papkeresztúr és Szentiván. Magában Csanád városában 1567-ben szintén csak magyarokat találtak, 1579-ben viszont a népesség mintegy harmada már balkáni eredetű volt. Nagybasanova viszont a kétharmadban magyar, kétharmadban rác lakosságú. A többiekben az összefoglaló néven balkániak (rácok, vlahok) voltak, akik eredetileg katonaparaszti szervezetben éltek, akár a fentebb tárgyalt bácskaiak. Ahogyan ott is, itt a Bánátban is csökkent a rendszerben lévő harcos elemek száma, s elsősorban a paraszti elemek domináltak (számukban).

A becskerei náhijében három színmagyar település maradt: a nagy lakosságszámú Ötebő, Harkány és Udvarnok. Magában Nagybecskerek városában is jelentős volt a magyarok száma. A Marostól északra viszont a falvak és mezővárosok népessége döntően magyar maradt: 1567-ben 89%, 1579-ben 90%. Ez az arány csak a 15 éves háború időszakában bomlott meg, amikor Makó és környéke teljesen elnéptelenedett. Ennek ellenére, amint azt HEGYI Klára leírta s a tájról készített térképünk is bizonyítja, keletre haladva nem a Maros volt a két nemzetiség között a választóvonal.

3. táblázat: A csanádi szandzsák Marostól délre fekvő területeinek háne-száma 1567-ben és 1579-ben.

terület	1567	1579	1567	1579	1567	1579	1567	1579
	magyar		balkáni		török		összesen	
Csanádi náhije	635	605	757	849	0	0	1 392	1 454*
becseji	0	73	767	611	0	0	767	684
becskerei	181	180	704	710	42	0	927	890
galati	0	0	108	197	0	0	108	197
ÖSSZESEN	816	858	2 336	2 367	42	0	3 194	3 225
Szokollu Mehmed Alapít	48	42	674	413	40	40	762	495

*a Marostól délre

Ez a cezúra a (Török)Kanizsától délnyugat-északkelet irányba mutatott egészen Kovácsházáig. A csanádi náhijétől keletre-északkeletre fekvő területekről kevesebbet tudunk, a vidék deftereinek fordításai még váratnak magukra. Annyit azonban HEGYI Klára már leírt, hogy a lippai szandzsákban a magyar települések hálózata nem szűnt meg, de erősen megritkult. Amint közli, a Fehér-Köröstől délre a világosi, a pankotai és a feltóti náhijékben erős

kisebbségbe szorultak a magyarok, a Fehér-Köröstől északra viszont a jenői és a déznai náhijékben többségében voltak.¹⁸

IRODALOM

- ÁGOSTON G. (1988): A szolnoki szandzsák 1591-92. évi összeírása. Első közlés. In: Zounuk3. pp. 221-296.
- ENGEL P. (1995): Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. Történelmi Szemle 37:3. pp. 353-365
- Fóti M. (2025): Népeségcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben a 16. században. Történelmi Szemle. LXVII. (2025) pp. 241-282
- FÓTI M. – PÁNYA I. (2022): Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban. Bp.–Kecskemét
- GYÖRFFY L. (1956): Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Szolnok
- HEGYI K. (2001): Magyar és balkáni katonaparasztok a Budai vilájet déli szandzsákjaiban. Századok 135.évf./6. pp. 1255-1311
- HEGYI K. (2005): A Temesvári vilájet népessége és katonaparasztjai. Tört. Szemle XLVII. pp. 274-314
- KÁLDY-NAGY GY. (2000): A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Dél-Alföldi Évszázadok 15. Szeged
- KÁLDY-NAGY GY. (2008): A szegedi szandzsák települései, lakossága és török birtokosai 1570-ben. Dél-Alföldi Évszázadok 24. Szeged
- KERTÉSZ R. (2021): Eltemetett múlt. Szolnok középkora és kora újkor a várásatás tükrében. Szolnok
- SZABÓ I. (1954): Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 86.
- SZAKÁLY F. (1981): Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. Akadémiai
- VASS E. (1979): A szegedi és a csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből.
- VERESEGYHÁZI B. (2023): Utak, távolságok, menetidők a folyószabályozások előtti Alföldön. In: Történeti Földrajzi Közlemények 2023. 1-2. pp. 60-82.
- WICKER E. (2004): Észak-Bácska a hódoltság korában. In: Cumania 20. 5-112. Kecskemét

¹⁸ HEGYI Klára 2005. p. 309

AZ ISMERETLEN KÓBER-SZÁLLÁS. ÚJ TELEPÍTÉSŰ, IDEGEN „SZÁLLÁS” A KALOCSAI SZÁLLÁSOK GYŰRŰJÉBEN

ROMSICS IMRE

THE LESSER-KNOWN KÓBER-SZÁLLÁS A NEWLY ESTABLISHED, FOREIGN SZÁLLÁS WITHIN THE RING OF THE KALOCSA SZÁLLÁSOK

The era of leasing puszta lands (desolate medieval village areas) inherited from the Ottoman period was brought to a close by Maria Theresa's Urbarium of 1767. On the leased puszta lands, the lord of Szentbenedek allocated to the peasants their due socage; as a result, those effectively became the *határ* (administrative area of a village) of Szentbenedek. The settlement's inner area was formed by the medieval village and all the puszta lands that had been absorbed into its territory: Kara-puszta and Terhel-puszta. As an outer area, the remote Szakmár-puszta – wedged between the limits of Kalocsa – was attached to the village.

In 1856, Szentbenedek concluded its urbarial settlement with its landlord to abolish feudal property relations. Transforming the serfs' holdings into free peasant property made the small, increasingly capitalist farm enterprises marketable. Within a few years, the peasants of Szentbenedek wound up their szállások (distant farming site of a village) on the distant Szakmár-puszta. Their arable lands on the puszta were acquired by the people of Kalocsa. Ultimately, the puszta was attached to the municipality of Szakmár in 1913. This administrative reorganization changed the system of territorial perception: what had been the Szakmár-puszta of Dunaszentbenedek became the Benedek-puszta of Szakmár.

Alongside the gradual decay of the inner plots of Szentbenedek, a new settlement took shape in the western side of the puszta in the late 1860s; it appears in the Szakmár parish registers of 1876 under the name „Kóber-szállás”. The origin of the name cannot be proven for lack of sources. It is likely that the namesake was József Kóber, an estate surveyor of the archiepiscopal

domain, who drew the maps for the land rearrangements following the emancipation of the serfs.

Before József Kóber's death in 1875, the Ferencz and Tamás families of Öregcsertő acquired the lands of Kóber-szállás. The Ferencz family resettled there between 1870 and 1872, the Tamás family between 1871 and 1873. The Tamás family farmed there only briefly, moving to Kalocsa in the first half of the 1890s. It was the Ferencz family that provided continuity – six decades of 20th-century history for Kóber-szállás. At the beginning of the 1900s, the family of Antal Ferencz moved to Szakmár. The younger brother, János Ferencz, and his family were the true settlers. The development of Kóber-szállás was brought to a halt by the political turn of 1947. The coercive exercise of power by the emerging communist dictatorship – and ultimately the socialist reorganization of agriculture – forced the last inhabitants of Kóber-szállás to leave in the early 1950s.

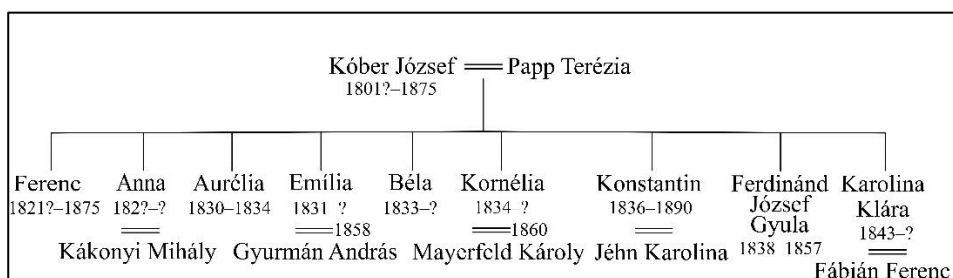
With the passage of time, the name Kóber-szállás faded from public memory, along with the designation „Ferencz tanya” that was in use in the mid-1900s.

A szakmári anyakönyvekben az 1870-es évek közepén föltűnt egy addig ismeretlen település, Kóber-szállás. Az öregcsertői származású Ferenc Antal, 56 éves özvegyember 1876. július 6-án Szakmáron vette feleségül a keserúteleki özvegyasszonyt, Matos Rozáliát. A férj Kóber-szálláson lakott, az anyakönyvi bejegyzés szerint – „*Sz. Benedek in allodis Kóber szállás*”. A név hat évtizeden keresztül jelent meg az anyakönyvekben, a szállás feltételezett méretéhez igazodva nem nagy gyakorisággal. Az első bejegyzések alapján arra gondolhattunk, hogy a szállás a dunaszentbenedeki közigazgatásban lévő Szakmár-pusztán volt. Azt is valószínűsíthetjük, hogy az érseki uradalom mérnökéről, Kóber Józsefről kapta a nevét.¹ Való igaz, hogy Szakmártól K-re kiterjedt területet birtokolt a Duna melléki település, amely az úrbérrendezéskor valóságos szentbenedeki határrá változott. Ezen a területen lehetett érdekeltsége az érseki uradalom mérnökének? Kóber József az 1830-as évek legelején kezdte meg kalocsai szolgálatát. Kilenc gyermeke közül hárman Pesten, a többiek Kalocsán születtek. A legkisebb, pesti illetőségű gyermek, Aurélia születésének pontos időpontját nem tudhatjuk. Ismerjük viszont halálozása napját. A 3,5 esztendőes leány Kalocsán hunyt el 1834. február 8-án. Emília viszont már Kalocsán született 1831. augusztus 12-én. Mindebből következőleg a Kalocsára költözés 1830–1831 fordulóján történt. Nagy valószínűséggel gondolhatjuk, hogy Kóber József 1831. január 1-én foglalta el hivatalát. Az uradalom összes településén megfordult, az érseki levéltár 75 db kéziratos térképét őrzi. A XIX.

¹ BÁRTH J. 1975. 104.

század közepén, a jobbágyfelszabadítás időszakában élte virágkorát, térképei biztosították a birtokrendezések technikai hátterét. Felvetődhet tehát a kérdés, hogy az addig nem látott mértékű, megnövekedett térképezési feladatokból származó jövedelmét a benedeki határ birtokrészeinek megszerzésére fordította? Levéltári kutatások hiányában ezt nem tudhatjuk.²

Eleinte abban sem lehattunk biztosak, hogy melyik házcsoporthoz lehetett Kóber-szállás. Kezdeti bizonytalanságunkat fokozta az a tény is, hogy a helytörténeti irodalom eddig nem ismerte Kóber-szállást.

1. ábra. Kóber József érseksuradalmi mérnök családja

AZ EGYHÁZI SCHEMATISMUSOK TANÚSÁGA

Bizonytalanságunkat – első ránézésre – az egyházi Schematismusok is tovább erősítették. Kóber-szállás neve az 1884. évi Schematismusban jelent meg először,³ ami számos problémát vet föl. Szakmár filiái között külön-külön sorakoztatták elő „Kóber-Szállás” és „Sz. Benedek Praed.” nevét. E megkülönböztetés kettő, különálló települést sejtet. Mire vélhető akkor, hogy 1887-től kezdődően eltűnt Kóber-szállás neve? A továbbiakban kizárólag Szentbenedek-pusztára maradt meg a szakmári filiák között. A számadatokból viszont egyértelműen kitűnik, hogy ez időtől fogva összegezték a korábbi Kóber-szállás és Benedek-pusztára lakosainak számát. Mindezekből egyértelmű bizonyítékot kaphattunk kettő igen fontos tényezőről. Egyrészt bizonyosságot nyert, hogy Kóber-szállás és Benedek-pusztára egy-egy különálló lakott hely. Arra is fény derült, hogy Kóber-szállás helyét a szentbenedekiek Szakmár-pusztájának határában kell keresnünk. Ennek igazolására, a különállás, egyben a közigazgatási összetartozás bizonyítékaként sorozhatjuk elő a szakmári plébános

² Báth János megfogalmazása szerint munkája jutalmaként kapott a szentbenedeki határban egy összefüggő földbirtokot – BÁRTH J. 1975. 104. Következtetése nem megnyugtató. Levéltári hivatkozás hiányában megállapítását nem tudjuk ellenőrizni.

³ Chematismus cleri archi-dioecesis Colocensis et Bacsensis ad annum christi 1884. Coloczae. 35–36.

1883-ban keltezett perlekedő levelét: „*Keletről a sz.benedeki szállások az úgy nevezett Kóberszállással körítenek bennünket.*”⁴

A Kóber-szállás és Szakmár-pusztaság lakosainak számát elősorozó táblázatból egyértelműen kiolvasható, hogy az egyházi igazgatás három esztendő kivételével összevonta, egy filiaként kezelte a szentbenedeki közigazgatáshoz tartozó pusztaságot, különálló településrészt. Felvetődik azonban a kérdés, hogy mikortól csatolták az 1868-ban alapított szakmári plébániához a Duna melléki falvak távoli, a kalocsai határ közé ékelődő pusztáit. A Schematismusok tanúsága szerint az 1884. esztendő lehetne a kezdet. Ezt erősíti meg az 1883. november 21-én született Téglás Erzsébet szentbenedeki anyakönyvezése. Lakóhelyként a „*Szent Benedek No. Ø. Ex Praedio Szakmár*” formulát jegyezte be a plébános.

Az új megjelenés bizonyítéka az is, hogy Kóber-szállás, Ordas-pusztaság (Ordasmalomér) és Szentbenedek-pusztaság nem került be a korábbi szakmári filiák betűrendjébe 1884-ben, hanem odabiggyesztették őket annak végére. Egy évtized elteltével, csak 1893-ban foglalhatták el helyüket a kalocsai szállások betűrendjében. Az első évtizedben tehát megkülönböztették, elkülönítették a kalocsai szállásokat a Duna melléki falvak pusztáitól. A betűrendbe kerülésük vélhetően a kalocsaiak térhódítását jelzi, ami végső soron közigazgatási átcsatolásukat eredményezte.

Föltűnő és különösen beszédes, hogy a szakmári plébánia megalakítása előtt a kalocsai határ közé ékelődő, a Duna melléki falvak birtokában lévő pusztákat nem sorolták föl egyetlen plébánia filiájaként sem. E falvak határához közvetlenül csatlakozó puszták mindegyike – Bakod, Bolyár, Mikla, Szentkirály, Péterföldre, Terhel, Biskó, Imsós, Szilágy, Zádor, Kisnána – szerepel filiaként is, de a távoli puszták, a szentbenedeki Szakmár-pusztaság, az uszódai Pálföld-pusztaság, az ordasi Malomér-pusztaság egyetlen-egyszer sem jelent meg. Mindez azt jelentheti, hogy az évszakonként változó pusztai kint tartózkodás mellett nem voltak ott állandó lakosok? A kérdés megfogalmazása azért megkerülhetetlen, mert például az uszódiai Belső Pálföld-pusztáján 34 db, Külső Pálföld-pusztáján 30 db épületet ábrázoltak az 1880-ban rajzolt kataszteri térképen. Elképzelhető, hogy a több tucatnyi lakóház egyikében sem voltak állandó lakosok? A puszták egyházi hovatartozásáról folytatott vita adott választ e kérdésre. Horváth Imre uszódai plébános 1883. január 27-én utasította vissza Szombathy Sándor szakmári plébános vádjait. Az érseki hatóságnak küldött levelében azt írta, hogy „...a Pálföldi pusztaság Szakmár mellett húzódik el; de eddig sem képezett filiát még az uszódai egyházhoz sem, mert az egész pusztaság lakatlan házakból áll, csak nyáron át az aratás idején vannak ott munkások. [...] A pusztának egyetlen lakója egy

⁴ KFL.I.1.b. Szakmár.2.a. Szombathy Sándor szakmári adminisztrátor 17/883. számú levele – 1883. január 18.

*protestáns vall. csősz, s néha valamely ugarbérő juhász, ki a múlt évben a foktűi plebániának híve volt.”*⁵

1. táblázat. Kóber-szállás és a szentbenedeki Szakmár-pusztá lakosainak száma (1884–1942)⁶

Év	Kóber-szállás			Szent Benedek Praed.			Szakmár vagy Szakmár Praed.	Benedek-szállás
	kat.	ref.	jud.	kat.	ev.	jud.	kat.	kat.
1884	21	3		16	1			
1885	21	3		11	1			
1886	21	5		10	1			
1887				32				
1888				30				
1889				18				
1890				30				
1891				25	4 ref.	6		
1892				27	4 ref.	6		
1893				26				
1894				49				
1895				7				
1896				22				
1897				40				
1898							37	
1899							38	
1901							23	
1902							24	
1906							17	
1907							10	
1908							12	
1909							13	
1910							12	
1911							16	
1914							18	
1915							16	
1919							n.a.	
1927							n.felt.	
1929							n.felt.	
1932								15
1936								14
1942								16

⁵ KFL.I.1.b. Szakmár.2.a. Horváth Imre uszódi plébános 15/883. számú levele – 1883. január 27.

⁶ Az egyházi Schematismusokból összeállítva.

A Duna melléki, többségükben református falvak távoli pusztáinak átcsatolását 1872. október 11-én kezdeményezte először az új alapítású szakmári plébánia adminisztrátora, Szombathy Sándor.⁷ A felvetés hatósági fogadtatása egyelőre ismeretlen, de tény, hogy a szakmári plébános 1871-től kezdődően anyakönyvezte Ordasmalomér, Pálföld-pusztá, Szakmár-pusztá – benne Kóber-szállás – születéseit, házasságait, halálozásait. Az első kezdeményezés után egy évtizeddel, az 1883. január 18-án keltezett, változatlan tartalommal beadott javaslat hozta meg a teljes sikert. Haynald Lajos érsek hivatalosan is hozzájárult az átcsatolásokhoz. Az érintett plébánosok meghallgatása után részben helyt adott a kérvénynek: „...a szentbenedeki plébániának eddigi fiókközsége Kóberszállás és a dunapataji plébániához tartozott ordasi külső puszták egyházilag ezennel a szakmári plébániához, mint anyaegyházhoz csatoltatnak; Pálföld pedig érintetlenül hagyatik.”⁸

Az egyházi hovatartozásról szóló vita megerősítette az anyakönyvekben és a Schematismusokban talált adatokat. Az érsek 1883. február 13-án keltezett rendeletét 1884. január 1-től követte a mindennapi gyakorlat. Az átcsatolás lényeges változást nem hozott az anyakönyvezésben. Szombathy Sándor plébános folytatta az 1871-ben kialakított gyakorlatát. Rendszerint föltüntette lakóhelyként a Duna melléki falvak pusztáit, megkülönböztetve azok lakóit a kalocsaiaktól.

E kicsi kitérő után azt is megállapíthatjuk, hogy az esztendőnként megjelenő egyházi schematismusok bizonyították ugyan Kóber-szállás létezését az 1880-as években, ellenben alkalmatlanok arra, hogy láthassuk a szentbenedekiek pusztájában megtelepült kicsi „szállás” alakulásának és elmúlásának történetét, időbeliségét.

A SZENTBENEDEKIEK SZAKMÁR-PUSZTÁJA

A török megszállást átvészelő Szentbenedek a XVII. század végére elnéptelenedett. Egy 1697. szeptember 17-én keltezett megyei följegyzés „*depopulata*” jelzővel illette, vagyis néptelennek nevezte. Rövid idejű pusztai szendergés után, a XVIII. század elején újjáéledt, 1703-ban 8 jobbágycsaládot írtak össze. 1715-ben tucatnyi jobbágy lakta. Az országos összeírás 13,⁹ egy megyei lajstrom 12 jobbágycsaládot listázta.¹⁰ A pusztán álló Szentbenedek közvetlen szomszédságában fekvő Kara faluban 17 jobbágycsaládot írtak össze 1699-ben. 1701-

⁷ KFL.I.1.b. Szakmár.2.a. Szombathy Sándor szakmári plébános 81/872. számú levele – 1872. október 11.

⁸ KFL.I.1.b. Szakmár.2.a. Az érseki szentszék 471/1883. számú levele – 1873. február 8.

⁹ MNL OL N78–20. Az 1715. évi országos összeírás. Pest–Pilis–Solt vm. Solth járás, Szent Benedek 247–248.

¹⁰ KOSÁRY D. 1965. III. táblázat

ben 13, 1703-ban 14 jobbágy lakott Karán,¹¹ akik az uszódiakkal megosztva bérelték Szakmár pusztát.¹² Egy évtizeddel később, az 1715. évi országos összeírás idején – az előzőekkel ellentétben – Uszód és Szentbenedek bérelte a szakmári határt.¹³ A pusztabérlet cseréjének, változásának okára az 1725. évi urbáriumban találhatunk bizonyítékot. A szentbenedekiek három pusztát béreltek az idő tájt. A 4 forintért árendált Terhel pusztája mellett 5 forintot fizettek az időközben elnéptelenedett, pusztán maradt Karáért. Harmadikként megörökölték a karaiak Szakmár pusztáját. Szakmár megszerzése vitán fölüli álló okokra vezethető vissza. Ha megnézzük az 1725. évi urbárium megjegyzés rovatát, azonnal szembeötlő, hogy a 18 szentbenedeki jobbágy közül 13 személy vallotta magát Karáról származónak.¹⁴ Mindez azt jelenti, hogy az elnéptelenedő Kara lakosságának többsége a közeli Szentbenedekre költözött. A csekély távolság nem akadályozta a volt karai határ folyamatos művelését – ez magyarázza annak bérletét –, ugyanakkor a csoportosan elköltözők – a továbbiakban mint szentbenedekiek – megtarthatták távoli pusztabérletüket a szakmári határban. Az 1728. évi regnicolaris összeírás a három pusztája változatlan föltételű bérletét rögzítette.¹⁵

A török kori gyakorlatot őrző pusztabérletek korát Mária Terézia 1767-ben kiadott, a feudális tulajdonviszonyokat szabályzó úrbérrendelete zárta le. Vidók János bírós, Nemes István esküdt és Desy György nótárius 1768-ban küldte be a szentbenedekiek életkörülményeit taglaló kérdőívet.¹⁶ A rendelkezés érvényesítésekor kialakított új birtokviszonyokat az 1769. november 16-án összeállított urbáriális tabella rögzítette. Szentbenedek 30 jobbágytelkét 49 telkes jobbágy birtokolta. Mellettük 6 házas- és 7 házatlan zsellér élt a községben. A szentbenedeki határt a föld minősége szerint a IV. osztályba sorolták. Egy egész jobbágytelekhez 2 pozsonyi mérő – 1200 öl-es hold – fundus (belsőség), 30 hold szántó és 12 kaszás (12 hold) rét tartozott.¹⁷ Batthyány József érsek, Szentbenedek földesura a bérelt pusztákra adta ki a jobbágyoknak járó telki illetőséget, aminek következményeként azok valószínűs szentbenedeki határrá váltak. A belső határt a középkori falu és a területébe olvadt Kara-pusztája és Terhel-pusztája alkotta. Külső határként tagolódt a községhez a távoli Szakmár-pusztája, amely a XIX. század közepéig a szentbenedeki gabonatermesztés megkerülhetetlen színtere volt.

¹¹ KOSÁRY D. 1965. III. táblázat

¹² BÁRTH J. 1974. 294.

¹³ MNL OL N78–20. Az 1715. évi országos összeírás. Pest–Pilis–Solt vm. Solth járás, Szent Benedek 247–248.

¹⁴ KFL. III. 5. a. Birtokjogi iratgyűjtemény – Nr. 62. 6–7. Közölte BÁRTH J. 1974.

¹⁵ BOROSY A. 1997. 725.

¹⁶ NOVÁK L. F. 2006. 428–430.

¹⁷ NOVÁK L. F. 2005. 265–266.

A SZENTBENEDEKI SZAKMÁR-PUSZTA HELYE A TÉRKÉPEN

Az elősorozott adatok alapján egyértelművé vált, hogy Kóber-szállás helyét a szentbenedekiek Szakmár-pusztájának határában kell keresnünk. Mindenekelőtt meg kellene találnunk Szakmár-pusztát. Balla Antal 1793-ban rajzolta meg Pest, Pilis és Solt vármegye legelső olyan térképét, amelynek vetülete vetekszik a legújabb kori atlaszokkal. Pontossága ellenére a térkép mérete nem tette lehetővé az összes puszta név szerinti fölsorakoztatását. Témánk szempontjából mégis különösen érdekes és elgondolkodtató a kalocsai határ térrajza. A kettőtucatnyi kalocsai szállás közül ötöt – *RézTelek*, *KissÜllés*, *Halom*, *N.Drákszél*, *Hillye* – ábrázolt csak Balla Antal, miközben – összezsúfolva ugyan, de – fölsorakoztatta a Duna melléki református falvak összes beékelődő területét – az uszódiai *PálFölgye*, a benedekeik *Szatmár*, az ordasiak *Malomer*, a foktőiek *K.Ketskemet*, *Mariaháza*, *Nadasd* és *Körme* pusztáját. A kiválasztott méretarány és az ábrázolás zsúfoltsága miatt a térkép alkalmatlan a puszták pontos lokalizálására. Egyetlen kivétel ez alól a szentbenedekiek *Szatmár* pusztája, melynek neve nem a többiekhez hasonlóan, vízszintesen helyezkedik el, hanem ívesen követ egy K-i irányból legelővel határos szántóföldet.¹⁸

A puszta és az ott kiépített szálláscsoport helyének pontos meghatározását Kronovetter Antal Lipót és az első katonai fölvétel közel egyidőben rajzolt térképei tették lehetővé. Kronovetter Antal Lipót 1770-ben rajzolt, Kalocsa határát ábrázoló térképének nevezéktana és jelrendszere nem következetes. A *Mégy Praedium* területén *Homokmégy* és *Alsó-Mégy*, a *Csertő Praedium*ban *Kiss Csertő* és *N: Csertő*, az *Erek Praedium*ban *Fölső Erek* és *Álso Erek* belsősegeket különböztette meg. Ezekkel szemben nem nevezte meg a *Szakmár Praedium* területére rajzolt kettő belsőseget. Sőt. Az ordasiak pontosan és látványosan körülhatárolt Malomér pusztájával ellentétben nem különítette el a szentbenedekiek Szakmár pusztáját sem.¹⁹ Ellenben ha e térképet összehasonlítjuk Balla Antal vármegyei térképével, akkor egyéb információ hiányában is egyértelmű, hogy a középkori kápolna Ny-i szomszédságába rajzolt belsőség a kalocsaiaké, a *Zsombékos Völgy*, a *Reketye fok*, a *Kereszt fok* és a *Malom Ér* között kifli módjára hajló szántó közepére rajzolt belsőség pedig a szentbenedekieké.

Kronovetter Antal Lipót egy évtizeddel később rajzolta meg Szakmár mezőgazdasági térképét, amelyiken már pontosan követhetők a puszta birtokviszonyai. A térképész aranyárgával jelölte a kalocsai, feketés színnel a

¹⁸ Balla, Antonii: Regni Hungariae Comitatum Pest Pilis Solth... – 1793. VKM TDGY 2001.45.1.1–2.

¹⁹ Kronovetter, Antonius Leopoldus: Metropolis archiepiscopatus Colocensis. Colocza universa in praediis agros et falcastra alveos cum lacunis promanantibus adcurate exhibens. – 1770. KFL VIII. 2. a. No. 6.

szentbenedeki, vörössel az uszódi és a foktői birtokokat. A pusztát mozaikszerűen osztották meg a kalocsai és a Duna melléki falvak jobbágyai között. Az uszódiak bírták a Pálföldje melletti területeket. Birtokaik a kalocsai Szakmár pusztá belsőségének széléig értek. Határuk a középkori templom hegyének lábát megkerülve futott K felé, magába zárva az *Arka*, a *Zsombékos völgy* és a *Rekettye fok* közötti *Csire hegyet*. A fok É-i oldalán elterülő *Gyarmati Sziget* és *Szakmári Nagy Sziget* D-i területeit is részben az uszódiak bírták. A Csire hegyétől K-re fekvő szántók alkották a szentbenedekiek Szakmár pusztáját, úgy mint a *Székes földek*, az *Öreg Székes földek*, a *Felső Arka hát* és a *Szakál hegy*.

2. ábra. Szakmár-pusztá megosztása Kalocsa, Szentbenedek és Uszód között – 1780

(Kronovetter Antonius Leopoldus: Szakmár mezőgazdasági térképe – 1780. KFL. VIII. 2. a. No. 29.)

A XVIII. század végére letisztultak a birtokviszonyok, ami a mozaikszerűen fölosztott határ megszűnését eredményezte. Erre enged következtetni Franz Lull 1787-ben rajzolt kataszteri térképe a szakmári szálláshoz tartozó rétekről és legelőkről. E térkép igazolja Balla Antal ábrázolásának helyességét is, hiszen a rétek és a legelők a kalocsaiai birtokában voltak, amíg a szomszédságukban fekvő szántók – *Benediker Acker* – a Szentbenedeki határhoz tartoztak. A füves területek és a szántók között kanyargó girbe-görbe vonal mutatta a határt Kalocsa és Szentbenedek között – *Salas Benediker Begränzung*.²⁰

Szakmár puszta mezőgazdasági térképén három belsőséget találhatunk. Pál földje É-i oldalán a fok szomszédságában állt az uszódai istállók K-i tömbje – *Stabula Uszodiensium*. A kápolna hegyének Ny-i oldalán telepedtek meg a kalocsaiai – *Allodia Colocensium*. A Rekettye-fok és az Arka medrének É-i találkozásánál építették föl szállásaikat a szentbenedekiek – *Allodia Sz. Benedekiensium*.²¹ Ezt az állapotot rögzítette az 1783-ban felvett katonai térkép is, amelyen a „*Benedek Szal*” megnevezés szerepel.²²

Kronovetter Antal Lipót 1780. évi és Franz Lull térképe alapján a szentbenedeki Szakmár puszta térbeli kiterjedtsége is sejthető, ugyanakkor látható lett. A puszta első kataszteri fölvétele a jobbágybirtokok elkülönítésének idején, 1859-ban térképezte föl Longíni Ferenc és Lukács Ignác. A fél évszázaddal korábbi ábrázolásokhoz képest egyszerűsödött a birtok K-i határa, s kibővült az egy nagyobb méretű kaszálóval.²³ 1861-ben rendezték Szakmár-pusztá határát, amikor a korábbi négy helyett hat dűlőt különítettek el. A nevek nem szerepelnek a térképen, ezért csak általánosságban fogalmazható meg, hogy külön dűlőként szerepeltették a határ É-felé kiágazó, farkasfogszerű nyúlványát és a K-ről csatlakozó legelőt.²⁴ Az 1879. évi kataszteri térkép visszatért az 1859. évi adataihoz, ahhoz hasonlóan csak négy dűlőre osztotta a területet.²⁵

²⁰ Lull, Franz: Brouillon deren zum Szakmarer Salas gehörig und in Calotser Terraine liegenden irregulären Hütungen und Wiesen – 1787. KFL. VIII. 2. a. No. 67.

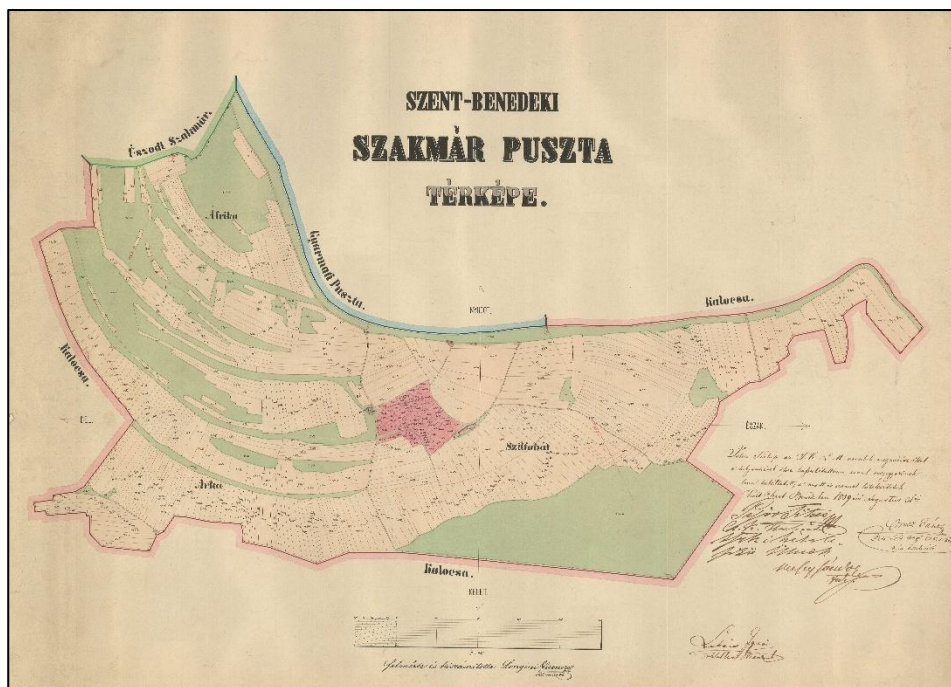
²¹ Kronovetter, Anton(ius) Leopold(us): Mappa praedii Szakmar araturas ante hac promiscuum usuatas nunc autem in quantitate eadem in uno corpore segregatas representans – 1780. KFL. VIII. 2. a. No. 29.

²² HM-HIM I. Katonai Felmérés – 1783. Coll: XIV. Sectio XXIX.

²³ Longíni Ferenc – Lukács Ignác: Szent-Benedeki Szakmár puszta térképe – 1859. PML IV. 165. d. (PMU) 183.

²⁴ Longíni Ferenc – Lukács Ignác: Szent-Benedeki Szakmár-pusztá Rendezett határának térképe – 1861. PML IV. 165. d. (PMU) 184.

²⁵ Soukup Ferenc – Szaszkievicz Mihály: Szent-Benedek II. rész pusztá adóközség – 1879. HU-MNL-BKML-VI.106. 2. Szakmár (Szent-Benedek II. rész) K.o.I.46. szelvé: be

3. ábra. A szendbenedeki Szakmár-puszta a jobbágybirtokok elkülönítésekor – 1859

(Longini Ferenc – Lukács Ignác: Szent-Benedeki Szakmár puszta térképe – 1859. PML IV. 165. d. (PMU) 183.)

A Gyarmatsziget határán futó Ereki-fok derékszögű Ny-i kanyarulata és a kalocsai legelők között középen alakították ki a puszta belső telkeit. 1859-ben 77 db, 1861-ben 81 db, 1879-ben 97 db telket különítettek el. A távoli puszta nehezen volt megközelíthető. Észak felől Zasztón és Hanyikon keresztül a Csontfokai-csárda, déli irányból Uszód felé kitérve, a Nánai-csárda érintésével lehetett eljutni Pálföld-pusztára. Ha sikerült leküzdeni a csontfokai szűkület és a Pálföldi-palé kanyargós, viszontagságos átkelését, akkor már egyenes út vezetett Pálföld-puszta és Szakmár között a szentbenedekiek pusztájára. Az Ereki-fokkal párhuzamosan futó út – nem törődve a meder derékszögű kanyarulatával – nyílegyenesen érte el a puszta belső telkeinek DNY-i csücskét a belső legelőn álló gémeskút mellett.

A határ DNY-i része, az Arka mély völgye, az uszódi Pálföldje, az Ereki-fok és a belső telkek D-i csücske által határolt terület volt az *Afrika*. E különlegesen és a területen idegenül hangzó név eredete ismeretlen. A népi etimológia szerint a vizekkel borított és a mindenféle haszontalan növényekkel benőtt terület

átjárhatatlan volt, mint egy afrikai őserdő.²⁶ E névmagyarázat nem megnyugtató. A DK-i rész, vagyis az ívesen kanyarodó, keskeny és igen mély medertől, az Arka völgyétől D-re és K-re fekvő dűlő a vízállásról kapta az *Árka* nevet. A völgy déli oldalát követő hátra települt az Árpád-kori Arka vagy Araka falu,²⁷ amely 1061-ben a halomi királyi uradalom része volt.²⁸ Az Árka helynév tehát egy a Honfoglalás korában már megtelepült falu nevét örökítette át, ugyanakkor annak névadója a szóban forgó keskeny és mély árok lehetett.²⁹ A puszta É-i harmada volt a *Szilfahát*, amely dűlő három oldalról körbe fogta a belső telkeket.

KÓBER-SZÁLLÁS HELYE A SZENTBENEDEKI SZAKMÁR-PUSZTÁN

A szentbenedeki Szakmár-pusztá leírása után a legfontosabb kérdés az maradt, hogy ezen a területen belül hol kellene keresnünk az eddig ismeretlen Kóber-szállást. Találnunk kellene olyan lakott helyet, amely nem azonos a szentbenedeki belső telkekkel.

Az bizonyos, hogy a jobbágybirtokok elkülönítésének időszakában még nem létezett Kóber-szállás. Szentbenedek 1856. október 30-án kötötte meg úrbéri egyezségét földesurával, a Kalocsai Főszékesegyházi Káptalannal. A megosztott határ kataszteri térképeit Longíni Ferenc és Lukács Ignác mérnökök mérték föl és rajzolták, melyeket helyszíni bejárás után, 1859. augusztus 31-én hitelesített Orosz János vármegyei segédmérnök. Elkülönítették, külön adóközséggé szervezték a káptalan kezelésében maradt területeket, nevezetesen Zádor-pusztát és Szilágy-pusztát. A valamikori Kara-pusztát és Terhel-pusztát is magába foglaló belső határ a különálló Szakmár-pusztával együtt alkotott egy adóközséget. „*Szent-Benedek volt urbéri község térképe. 1859.*” cím alatt vették föl a belközséggel szervesen összetartozó területeket,³⁰ amely a későbbi kataszteri térképeken a „*Szent-Benedek I. rész*” megkülönböztető nevet kapta. A káptalan tulajdonában maradó birtoktestek kijelölése és kihasítása után a volt jobbágyok tulajdonába került a távoli Szakmár-pusztá. Ennek következményeként arra kényszerült a község, hogy a kapitalizálódó kisbirtokok kiépítésének időszakában is megtartsa azok kettéosztottságát, belső- és külső határra tagoltságát. A különálló birtoktest nagy távolsága miatt külön térképet szerkesztettek „*Szent-Benedeki Szakmár pusztá térképe.*” cím alatt,³¹ amely

²⁶ TÓTH M. 1969. 1.

²⁷ ROMSICS I. 2016. 25.

²⁸ GYÖRFFY GY. 1987. 418–419.

²⁹ V.ö.: KISS L. 1983. 62.

³⁰ Longíni Ferenc – Lukács Ignác: Szent-Benedek volt urbéri község térképe – 1859. PML IV. 165. d. (PMU) 185.

³¹ Longíni Ferenc – Lukács Ignác: Szent-Benedeki Szakmár pusztá térképe – 1859. PML IV. 165. d. (PMU) 183.

terület a későbbi kataszteri térképeken a „*Szent Benedek II. rész*” megkülönböztető nevet kapta.

Szadmár-pusztá 1859. évi kataszteri térképén, a belső telkeken kívüli határban nem ábrázoltak építményeket, tehát akkor még bizonyíthatóan nem létezett Kóber-szállás. Mind ezek ellenére a pusztá kimérése, szabad parasztbirtokká válása meghatározó tényezője lett egy új lakott hely kialakulásának. Nem létezett Kóber-szállás a határ 1861. évi rendezésekor és a térképek 1864. évi hitelesítésekor sem, ugyanakkor Szadmár-pusztá birtokviszonyai jelentősen átalakultak. Az 1859-ben kimért 547 db birtoktest mennyisége megfeleződött, számuk az eltelt kettő esztendő alatt 256 db-ra csökkent. A birtoktestek méretének növekedése különösen szembetűnő a pusztá Ny-i dűlője, a későbbi Afrika területén. A birtok-átrendeződés – a tulajdonjog átalakulása mellett – a második meghatározó tényezője lett Kóber-szállás megszületésének. Ennek időpontjáról így vallott a szadmári plébános: „*A sz-benedeki határ csúcsán Szadmár és Csorna közé mélyen beékelve fekszik az úgy nevezett Kóberszállás, mely csak a tagosítás óta néhány éve létezik, s eddig egészen pusztá volt, egy terjedelmes istálló s egy kis cseléd lak képezvén minden épületét.*”³² A föllelt adatokból azt láthatjuk, hogy Kóber-szállás az 1860-as évek második felében alakult ki. A legeltetésre és kaszálásra alkalmas területeit állattenyésztéssel hasznosította új tulajdonosa. Az állatok védelmére istállót, gondozóik számára cselédlakot építettek, ami megalapozta Kóber-szállás jövőjét. A perdöntő változást az 1879. évi kataszteri térkép mutatja. Szadmár-pusztá Ny-i dűlőjének, Afrikának a DNy-i szögletében, négy egymás melletti telekre, szilárd falú épületeket rajzolt a térképész. Az Arka mély árkától és a Fölső-Arka-háttól É-ra, a velük párhuzamosan kanyarodó széles kaszáló É-i oldalán, egy 94 m-re magasodó háton csoportosultak az épületek. Ez a házcsopott volt Kóber-szállás, amelynek neve egyetlen térképen sem maradt fönn. Az egyedüli írásos bizonyítékunkat a „*Szent-Benedek IIik rész pusztá adóközség Pest Pilis Solt Kis Kun megyében 1879*” címet viselő kataszteri térkép szolgáltatja.³³ A jegyző ráírta a térképre a földtulajdonosok nevét és azok lakóhelyét is a helyrajzi számok mellé. Az épületeket és az azoktól K-re és ÉK-re fekvő földrésztleteket a Ferencz család tagjai birtokolták, akik lakóhelyeként következetesen szerepeltették a Kóber-szállás nevet. Mindezekből következik, hogy 1879-ben a Ferencz család bírta és lakta a másfél évtizeddel korábban még nem létező Kóber-szállást.

³² KFL.I.1.b. Szadmár.2.a. Szombathy Sándor szadmári plébános 81/872. számú levele – 1872. október 11.

³³ Soukup Ferenc – Szaszkiewicz Mihály: Szent-Benedek II. rész pusztá adóközség – 1879. HU-MNL-BKML-VI.106. 2. Szadmár (Szent-Benedek II. rész) K.o.I.46.

4. ábra. Kóber-szállás birtokosai a XIX. század utolsó harmadában

(Soukup Ferenc – Szaszkiewicz Mihály: Szent-Benedek II. rész puszta adóközség – 1879. HU-MNL-BKML-VI.106. 2. Szakmár (Szent-Benedek II. rész) K.o.I.46. szelv: 7–8.)

Az épületeket hordozó kicsiny magaslatot É-ről egy másik kaszáló zárta el. A széles, vízjárta kaszálók É-i és D-i irányból is megközelíthetetlené tették Kóber-szállást. A házcsoport fölépítése előtt Afrika egész területéről hiányoztak az utak. Az 1859-ben rajzolt térkép ábrázolásából arra gondolhatunk, hogy a szántásra alkalmas pici parcellákat a kaszálókon keresztül, az azokon kijárt csapásokon és „utakon” közelíthették meg a gazdák. A puszta határának 1861. évi rendezésekor az új birtokkiosztás mellett négy új utat alakítottak ki. A kalocsai Szakmár-pusztát és a szentbenedeki Szakmár-pusztát összekötő ősi útból az Ereki-fok derékszögű kanyarulata mellett ágaztattak ki egy ÉNy–DK-i irányú, nyílegyenes utat, amely az Arka medrét átlépve az Alsó-Arka-hát régi útjába torkollott. A belső telkek Ny-i és K-i csücskéből kiindulva egy-egy dűlőút kötötte össze az ősi utat az előzőekben leírt új úttal. A két dűlőút harmadolta az Afrika és az Arka dűlőt összekötő utat. Torkolatuk között félúton nyitottak egy negyedik utat DNy-i irányba, amely Afrika legnagyobb birtokteste D-i végének megközelítését biztosította.

A legelsőként leírt új út nyomvonala kettévágta az Afrika dűlőt, leválasztva arról annak K-i szögletét. Ez az út kettő szempontból is meghatározó jelentőséggel bír Kóber-szállás történetében. Az 1879. évi kataszteri térképen jól

látszik, hogy az ebből kiágazó, negyedikként leírt út meghosszabbítása kötötte össze Kóber-szállást a szentbenedeki Szakmár-pusztával. Az utat egy azzal derékszögben álló töltés vezette át a házak közé. A töltés É-i végéből ágazott ki az út Ny-i folytatása, ami a kalocsai és az uszódi határvonalat követve a kalocsai Szakmár-pusztát érte el. A szentbenedeki és a kalocsai Szakmár-puszták között félúton fekvő Kóber-szállás jövője szempontjából létkérdés volt e nyugati, a későbbi Szakmár nagyközséggel való összeköttetés.

Kóber-szállás határának meghatározása a rendelkezésünkre álló adatok alapján reménytelen vállalkozásnak látszik. Több szempont is indokolhatná, hogy azonosítsuk az 1861. évi határrendezés VI. dűlőjével, ami az Erek-fok, az uszódi határ, az Arka és a szóban forgó új út között terült el. A birtoktestek kiosztását látva nem elképzelhetetlen, hogy Kóber-szállás kiépülésének idején ez igaz volt. A birtokviszonyok gyors változása azonban óvatosságra int bennünket. Kóber-szállás É-i és Ny-i határának meghatározása valóban bizonytalan. Az bizonyos, hogy D-en nem léphette át az Arka medrét, K-en pedig éles határként állt az 1861. évi határrendezéskor kimért nyílegyenes út.

KÓBER-SZÁLLÁS NEVÉNEK EREDETE

A névváltozatok felsorakoztatása előtt meg kellene fejtenünk Kóber-szállás nevének eredetét. A félreértések elkerülése végett azonnal meg kell jegyeznünk, hogy erre a kérdésre nem tudunk bizonyítható választ adni. Ebben az esetben nincs szerencséje a kutatónak. A rendelkezésünkre álló adatok nem segítik a kérdés megválaszolását. A névadás megokolásához nézzünk vissza egy-egy korábban már fölvetett problémára.

A jobbágytelkek kimérése, szabad parasztbirtokká alakítása forgalomképesé tette a kapitalizálódó kisüzemet. A szentbenedeki parasztek fölszámolták a távoli Szakmár-pusztán volt szállásaikat, eladogatták a nagy energiát igénylő, gazdaságtalanul művelhető pusztai szántóföldeket. Az 1879. évi kataszteri térkép fennmaradt szelvényein már egyetlen-egy szentbenedeki birtokos sem szerepel, a földeket a kalocsaiak szerezték meg.³⁴ A térkép levéltári példánya hiányos. A pusztát 8 db szelvényre osztották, amelyeket 4-4 db térképlapra rajzoltak. Hiányzik a 2. szelvény negyedik és az 5. szelvény összes térképlapja. Az 5. szelvény tartalmazta a szentbenedekiek Szakmár pusztájának belsőségét és annak közvetlen környékét. A hiányzó lapok ellenére azt vélelmezzük, hogy a külső részekhez hasonlóan a puszták középső területein sem voltak már szentbenedeki tulajdonosok, ellenkező esetben számuk elenyésző lehetett. Bizonyítja ezt a szakmári plébános négy esztendővel későbbi, 1883-ban megfogalmazott nyilatkozata is: „*Kóberszállás egészen három kath. kalocsai családé, míg a többi*

³⁴ Soukup Ferenc – Szaszkievicz Mihály: Szent-Benedek II. rész puszták adóközség – 1879. HU-MNL-BKML-VI.106. 2. Szakmár (Szent-Benedek II. rész) K.o.I.46. szelvény: be

sz.benedeki határon csak két sz.benedeki reform. embernek van földje, a többi mind kalocsaié.”³⁵ Az É-i területeket Alsóerek, András-szállás, Keserűtelek, Ludas-szállás, Pécsi-szállás és Résztelek, a D-ieket Kalocsa, Kisüllés és Szakmár népe vásárolta föl. A földeladás, ezzel együtt a tulajdonosváltás a jobbágyparcellák kimérése után azonnal megkezdődhetett, hiszen – ahogy fentebb már említettük – 1859 és 1861 között megkezdődött a birtoktestek száma, ami együtt járt azok méretének növekedésével.

Kóber-szállás létrejöttének szempontjából különösen lényeges tényező a földeladásokból következő birtokméret változások területi eloszlása. Az 1861-ben kimért 256 db birtokból 246 db tette ki a szentbenedeki Szakmár-pusztát 2/3-ad részét az É-i és a K-i területeken. A harmadik harmadon 10 db birtoktestet alakítottak ki a 247–256. helyrajzi számok alatt. Mindez azt jelenti, hogy a pusztát Ny-i oldalán, az Afrika dűlő egészében és az Arka dűlő DNy-i felében – a többiekhez viszonyítva – hatalmas méretű birtokok voltak. Értékük meghaladta a legtöbb parasztgazda anyagi erejét, ezért többségüket kalocsai polgárok bírták. Három terület első tulajdonosára az 1879. évi kataszteri térkép bejegyzéseiből következtethetünk. A 247. helyrajzi számú, az Arka dűlő Dny-i birtoka a szakmári Tóth András tulajdonában volt. A hiányzó térképlapok következményeként nem tudhatjuk az újonnan kialakított ÉNy–DK-i irányú, nyílegyenes úttal párhuzamosan futó 248–253. helyrajzi számú, hosszú, keskeny területek birtokosait. A Kóber-szállás É-i oldalán fekvő 254. helyrajzi számú széles tömb a kalocsai Szabó Aladár tulajdonába került. A Ny-i oldal 256. helyrajzi számú telkét a kalocsai törvényszék elnöke, Nyers Lajos bírta. A legnagyobb kiterjedésű, a 255. helyrajzi szám alatt nyilvántartott terület közepén épült föl Kóber-szállás. Ki lehetett az első birtokosa ennek a területnek? Az 1879. évi kataszteri térkép – alább részletezett okok miatt – nem segíthet ez esetben. A kalocsai földhivatali betéteket évtizedekkel ezelőtt egy központi raktárba szállították, elérhetetlenné váltak azok a helyismereti kutatás számára. Nem ismerhetjük emiatt Afrika nagy kiterjedésű birtokainak tulajdonosait.³⁶ A bevezetőben megfogalmazottakra való hivatkozással mégis azt vélelmezzük, hogy a 255. helyrajzi számú birtoktest – talán a 248–253. közöttiek közül többek

³⁵ KFL.I.1.b. Szakmár.2.a. Szombathy Sándor szakmári adminisztrátor 17/883. számú levele – 1883. január 18.

³⁶ A földhivatali betétek ritka esetben szolgáltatnak adatokat a korai időszakról. Az évtizedekkel ezelőtti látott betétek kapcsán úgy emlékszem, hogy a legtöbb esetben a XIX. század végéről maradtak fenn az első bejegyzések. Szerencsés esetben a kataszteri fölmérés időszakától, vagyis az 1870-es évek végétől kezdődtek a beírások. Igen szerencsés esetben volt föllelhető egy-egy adat az 1860-as, még ritkábban az 1850-es évekből.

– tulajdonosa Kóber József uradalmi mérnök lehetett.³⁷ Nem elképzelhetetlen – későbbi történelmi példák is igazolják, – hogy a jobbágybirtokok kimérését előkészítő Kóber József uradalmi térképész már a munkálatok idején megszerezte a szentbenedekiektől a távoli, gazdaságos művelésre alkalmatlannak vélt Szakmár-pusztta számos birtokrészletét. Azt gondolhatjuk, hogy a jobbágybirtokok kimérését rögzítő 1859. évi kataszteri térkép már keletkezésének idején sem a valóságos tulajdonviszonyokat ábrázolta. Vélhetően számos szóbeli megegyezés, esetleg „zsebszerződés” létezett, amelyek a határ 1861. évi rendezési térképén „hatályosultak”.³⁸

Nem segít a probléma megoldásában a szakmári plébános sokat idézett levele sem, amikor azt írta: „*E pusztát egy év előtt több csertői gazda vette meg a zsidótól...*”³⁹ Témánk szempontjából különösen értékes e levél, hiszen csak az idézet félmondatból is kettő igen jelentős tényt tudhatunk meg. Az írás bizonyítja, hogy 1871-ben csertői gazdák vásárolták föl Kóber-szállás területeit. Mindezzel szemben a plébános homályos utalást tett a terület első birtokosára, akit egyszerűen csak „*zsidó*”-nak nevezett. Ki lehetett ez a zsidóként említett személy? Lehetett ő Kóber József, az érsekuralom mérnöke? Az bizonyos, hogy a Kóber név szerepel a zsidó vezetéknevek között.⁴⁰ A kalocsai egyházi anyakönyvek viszont csak 1852-től jegyezték be az anyakönyvezettek vallását, ezért nem tudhatjuk, hogy Kóber József zsidó vallásúként, vagy kikeresztelkedett zsidóként érkezett meg a városba. A gyermekek római katolikus anyakönyvezését magyarázhatná a feleség, Papp Terézia vallása is. Ellenben a korai kikeresztelkedést sejteti az egyházi alkalmaztatás ténye. Az biztos, hogy a halotti anyakönyvben már római katolikus vallásúként tüntették föl az 1875. augusztus 18-án elhunyt Kóber József uradalmi mérnököt. Hamarosan követte őt a mérnök fiú, Kóber Ferenc is, aki 55 éves korában hunyt el 1875. október 13-án.

³⁷ Az 1879. évi kataszteri térkép megmaradt lapjára nem jegyezték rá az első tulajdonos nevét. Miután az összes terület a Ferencz család birtokában volt a fölmérés idején, ezért azt vélelmezzük, hogy ezek a keskeny földcsíkok is Kóber József tulajdonában voltak.

³⁸ E föltételezett korai tulajdonosváltást igazolhatja Szentbenedek belközség határának rendezési térképe is. A belközség és a pusztta rendezési térképeit 1864. május 4-én hitelesítette a másod alispán jelenlétében Győry Lajos megyei főmérnök. Ellenben a belközség térképének címéből arra következtethetünk, hogy az adatfölvételezés a hitelesítést három esztendővel megelőzve, 1861-ben megkezdődött, esetleg befejeződött Szakmár-pusztán is. Az adatolatlanság ellenére 1861-re keltezte a szentbenedeki Szakmár-pusztta rendezési térképét a levéltár is. – Longini Ferenc – Lukács Ignác: Szent-Benedek volt urbéri község Rendezett határának térképe – 1861. PML IV. 165. d. (PMU) 186.

³⁹ KFL.I.1.b. Szakmár.2.a. Szombathy Sándor szakmári plébános 81/872. számú levele – 1872. október 11.

⁴⁰ ÚJVÁRI P. 1929. 492. A zsidó lexikonban szerepel több Kóbor (sic!) név mellett Kóber Leó képzőművész.

Mindennek következménye is lehetett volna, hogy az 1879. évi kataszteri térképen már nem szerepelhetett a Kóber család. Nyomósabb érvként tűnik föl a plébános tényközlése, mely szerint 1871-ben csertői gazdák vették meg Kóber-szállás földjeit. A Ny-i területeket Tamás István és Tamás János, a K-i részeket Ferencz János és Ferencz Antal szerezte meg.

A számos bizonytalanság ellenére itt kellene megokolnunk Kóber-szállás nevének eredetét. Azt tudjuk, hogy az 1861. évi birtokrendezéskor egy személy tulajdonába került a szendbenedekiek Szakmár-pusztájának Afrika dűlőjében kimért, nagy kiterjedésű, 255. helyrajzi számú terület. A zsidónak nevezett tulajdonos egy terjedelmes istállót és egy kicsi cselédlakot épített az addig üres pusztán az 1860-as évek közepén. Fél évtizeddel később csertői gazdák vásárolták meg az újonnan alakult szállás körüli földeket 1871-ben, akik egy évszázadon keresztül lakóhelyükként tudták és éltek azt. A tények felsorakoztatása után a néprajzi gyűjtések tapasztalataira támaszkodva kellene megoldást találnunk. A kalocsai pota néprajzi csoport, velük együtt a környező sárközi települések földrajzi névadásának egyik jellegzetessége a korábbi birtokviszonyok konzerválása. Tipikus példázata ennek az Árpád-kori és középkori településnevek napjainkig való megőrzése.⁴¹ Ezen elv alapján láthatjuk bizonyítottan, hogy a plébános által zsidónak nevezett tulajdonos azonos lehet Kóber Józseffel. Az uradalmi mérnök szállására telepedett Ferencz család másfél évszázadon keresztül kóber-szállásinak mondta magát, megörökítve ezzel az eredeti tulajdonos kilétét, amely név a hivatalos iratokban is fél évszázadot élt meg. A zsidó megnevezés sem lehet véletlen, a ragadványnevek – Kalocsán csúfnév – kialakulásának törvényszerűségeiből adódik. A ragadványnév megjelenése nem a vallási különbözősége utalhat, hiszen az egyrészt láthatatlan, másrészt látható és tudható a kikeresztelkedés ténye. A teljes egészében római katolikus Szakmáron ellenben feltűnő jelenség lehetett egy zsidó kinézetű ember megjelenése, abban az időszakban, amikor boltok hiányában nem volt megszokott látvány a zsidó kereskedő a kalocsai szállásokon.

KÓBER-SZÁLLÁS NEVÉNEK VÁLTOZÁSAI

Kóber-szállás megnevezése gyakran változott attól függően, hogy ki, mikor és miért írta le nevét. A névváltozatokat célszerű összekötni, párhuzamosan vizsgálni a szentbenedeki Szakmár-pusztá nevének alakulásával. A két adat összevetése egyértelműen mutatja a térszemlélet fontosságát a névadásban. Az érseki uradalom XVIII. századi kataszteri térképei Szakmár-pusztát egységes egésként kezelték, megkülönböztetve azokon a különböző települések bérleteit. Ennek következményeként a kiépülő gazdasági telephelyeket a bérlő községekről nevezték el. A kalocsaiak bérlete az „*Allodia Colocensium*”, a szentbenedekieké

⁴¹ ROMSICS I. 2016. 15–16.

az „*Allodia Sz:Benedekiensium*”⁴², másutt a „*Salas Benediker*”⁴³ nevet kapta. Balla Antal 1793-as vármegyei térképe a községeket tekintette alapegységeknek, ezért nem lehet meglepő, hogy a szentbenedekiek korábban bérelt pusztája, a jobbágybirtokká vált távoli határ a „*Pr.[aedium] Szatmár*” megnevezést kapta.⁴⁴ Ugyanezen szemlélet miatt „*Szathmár*” név alatt szerepel a Duna völgy 1839-ben fölvett térrajzán.⁴⁵ Az 1780-as évek elején szervezett első katonai fölvétel idegen, magyarul nem tudó mérnöke számos hibát vétett a Kalocsai Sárköz térképezésekor. Ezek sorába tartozik a kalocsai határ között zárványokat képző Duna melléki puszták következtelen megnevezése. Nem az a szembeötlő, hogy a kalocsai szállások sokasága között szállásnak nevezte ezeket a birtoktesteket, hiszen hasonló már láthattunk Franz Lull német nyelvű uradalmi kataszteri térképén is. A föltűnő az, hogy az uszódiai „*Pal Födye Szal*”-sa mellett a szentbenedekiek Szakmár pusztáját „*Benedek Szal*”-ként nevezte meg.⁴⁶ A mérnök eme következtetlenségét átvették, átmásolták a későbbi katonai térképeszek. A második katonai fölvétel 1859-ben „*Benedek Pusztá*”,⁴⁷ a harmadik katonai fölvétel 1881-ben „*Benedek pusztá*” formában közölte nevét.⁴⁸

A gondolatmenet ezen pontján meg kell állnunk, mert itt nyer igazi értelmet a szentbenedeki Szakmár-pusztá és Kóber-szállás névváltozatainak egyidejű, párhuzamos vizsgálata. Előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy a XIX. század közepén fölvett kataszteri térképek – ahogy korábban már láttuk – egyértelműen és következetesen Szakmár-pusztaként nevezték meg a szentbenedekiek távoli birtokát. A harmadik katonai fölvétel kalocsai határt ábrázoló részét az 1879. évi kataszteri fölmérés után kettő esztendővel rajzolták, aminek egyenes következménye, hogy megtalálható rajta a röviddel azelőtt megtelepült Kóber-szállás. A kicsi szállás megnevezése számos kérdést vet föl. Ugyanakkor ki kell emelnünk a megnevezés történelmietlenségét, ami fölöttebb zavaró a tudományos kutatók mellett a helyi közösség számára is. A fölmerülő probléma alapját a katonai térképekről örökölt nevezéktan okozza. Miután a

⁴² Kronovetter, Anton(ius) Leopold(us): *Mappa praedii Szakmar araturas ante hac promiscuum usuatas nunc autem in quantitate eadem in uno corpore segregatas representans* – 1780. KFL. VIII. 2. a. No. 29.

⁴³ Lull, Franz: *Brouillon deren zum Szakmarer Salas gehörig und in Calotser Terraine liegenden irregulären Hütungen und Wiesen* – 1787. KFL. VIII. 2. a. No. 67.

⁴⁴ Balla, Antonii: *Regni Hungariae Comitatum Pest Pilis Solth...* – 1793. VKM TDGY 2001.45.1.1–2.

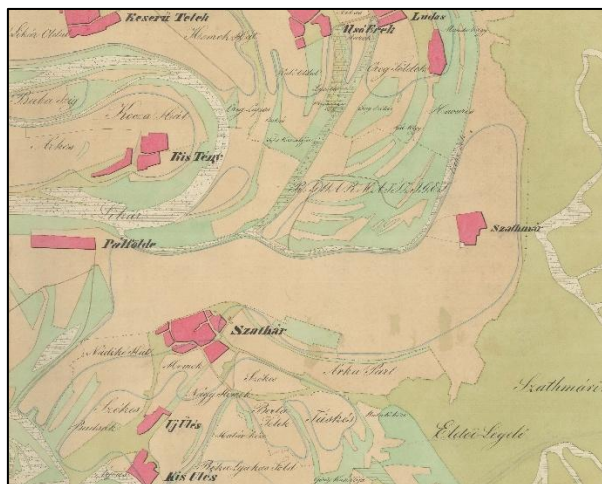
⁴⁵ Vízhelyzeti térképe a’ Dunának és árjainak tekintetes nemes Pest vármegyében... – 1839. PML. PMT. 18/9

⁴⁶ HM-HIM I. Katonai Felmérés – 1783. Coll: XIV. Sectio XXIX.

⁴⁷ HM-HIM II. Katonai Felmérés 1806–1869. ARCANUM Digitized Historical Maps, 2005. – Colonne XXXIII. Section 59. (1859)

⁴⁸ HM-HIM III. Katonai Felmérés 1869–1887. ARCANUM Digitized Historical Maps, 2007.

szentbenedekiek Szakmár pusztáját a korábbi gyakorlattal megegyezően „Benedek puszta” névvel illette a katonai térképész, nem tudott mit kezdeni az újonnan talált Kóber-szállással, aminek nem volt hivatalos, kizárólag csak népi megnevezése. A helyismeret hiányában kényszerűségből nevezhette el a térképész a tanyaközpontot a közeli Szakmárról, s adta neki a történelmietlen „Szakmári puszta” nevet. A választott megoldás kettő problémát vet föl. Kóber-szállás Szakmár közelében, de Szentbenedek közigazgatási területén feküdt, ezért érthetetlen és elfogadhatatlan a jelzős szerkezetű „Szakmári puszta” megnevezés. Szentbenedek viszonylatában értelmezhető lehetne ugyan e név – eltekintve annak jelzős szerkezetű formájától –, azonban a valódi szentbenedeki Szakmár puszta belsősége a jelölt tanyától ÉK-re volt, megegyezett az a térképen szereplő „Benedek puszta” megnevezésű lakott hellyel. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy szükségszerű volt a két lakott hely megkülönböztetése, de a választott nevek félrevezetőek és történelmietlenek. A negyedik és az ötödik katonai térkép is átvette a harmadik katonai fölvétel nevezéktanát azzal a különbözőséggel, hogy a szentbenedekiek időközben elnéptelenedett szállásának neve elmaradt. Kóber-szállás megnevezésére 1926-ban a „Szakmári psz.”,⁴⁹ 1941-ben a némiképp elfogadhatóbb „Szakmár-psz.”⁵⁰ változatot nyomtatták.

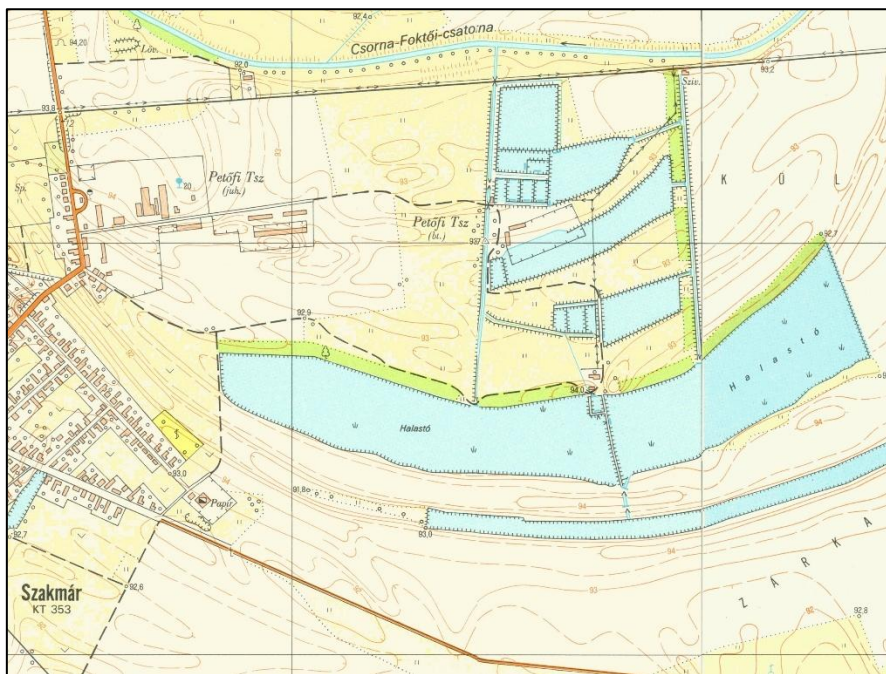
5. ábra. A Szathmár névváltozat a Duna árterének térráján – 1839

(Vízhelyzeti térképe a' Dunának és árjainak tekintetes nemes Pest vármegyében... – 1839. PML. PMT. 18/9)

⁴⁹ IV. Katonai Felmérés – Részben helyesbítve 1926. IX. 15-ig. 5362. VKM TDGY 2001.88.1.

⁵⁰ HM-HIM V. Magyarország Katonai Felmérése – 1941. ARCANUM

halastavakat alakított ki 1963-ban,⁵⁴ amelyek tanyaközpontja a valamikori Kóber-szállás lett.

7. ábra: Kóber-szállás megmaradt épületei a Petőfi termelőszövetkezet névtelenül hagyott halásztanyáján a Halastó gázlójának É-i oldalán

(Magyar Népköztársaság Egységes Országos vetület és szelvényezés 1979. – Szakmár 35-431.)

Ehelyütt kell megemlékeznünk arról is, hogy a térszemlélet változása hogyan tükröződik vissza a polgári közigazgatásban és az egyházi Schematismusokban. Kalocsa részeként a szakmári plébánia a feudalizmus örökségét őrizte a XIX. század utolsó két évtizedében. 1884–1898 között a „*Szent Benedek Praed.*” megnevezés volt szokásban, az érseki uradalom bérbeadott pusztarészleteként tekintettek a szentbenedeki közigazgatás alá tartozó területre. 1898. január 1-én önálló nagyközséggé szervezték Szakmárt.⁵⁵ A polgári közigazgatás a kataszteri térképek szemléletének megfelelően a néven nevezte a területet, Szentbenedek Szakmár pusztáját – a névazonosság ellenére – Szakmárpusztának hívták a szakmári községházán is. Kiváló példázata ennek az 1901.

⁵⁴ Bács-Kiskun megye... 1970. 120.

⁵⁵ ROMSICS I. 2006. 29.

január 26-án született Ferencz Gizella anyakönyve. A pontosságával kitűnő Derekas Gábor anyakönyvvizsgáló tévesen jegyezte be a szülők lakóhelyét, ezért a megjegyzés rovatba bevezette – „*A bejelentés aláírása előtt megjegyeztetik, miszerint a szülők lakó helye és a gyermek születési helye 'Dunaszentbenedek' község 'Szakmár pusztja' és nem 'Szakmár – Szent Benedek pusztja'.*” Az önálló közigazgatás megszervezését követő esztendőől, 1899-től kezdődően az egyházi igazgatás is átvette a Szakmár-pusztja megnevezést, ami másfél évtizeden keresztül, 1915-ig maradt élő gyakorlat „*Szakmár*”, gyakrabban „*Szakmár Praed.*” formában. Az 1913. évi helységnévtárban még Dunaszentbenedek részeként⁵⁶ tüntették föl a 14 lakosú Szakmár-pusztát, megjegyezvén, hogy „*Anyakönyvileg Szakmár nagyközséghez tartozik.*”⁵⁷ E felemás állapotot szüntette meg a belügyminisztérium 1913. január 1-én. A 20404/B.M.913.IV.a. számú rendelettel Szakmár nagyközséghez csatolták a dunaszentbenedekiek Szakmár pusztáját,⁵⁸ elvágva ezzel a Duna melletti község kettő évszázados tulajdonlásának utolsó kötelékét is. A közigazgatási átrendezés megváltoztatta a viszonyítási alapot, ezzel együtt megváltozott a terület elnevezése is. A dunaszentbenedekiek Szakmár-pusztájából a szakmáriak Benedek-pusztája lett.⁵⁹ A névváltozást az egyházi igazgatás is átvette. Az I. világháborút követő időszak adatatlansága után, 1932-től kezdődően a „*Benedek-szállás*” forma jelent meg a Schematismusokban. Számos helyen – helynévtárakban,⁶⁰ térképeken,⁶¹ naptárakban⁶² – megrövidülten, „*Benedek*” alakban jelent meg a név. Nemcsak témánk szempontjából szükséges megjegyeznünk azt, hogy a terület XX. századi népességét egy-egy kivételtől eltekintve – az elnevezéstől függetlenül – kizárólag Kóber-szállás lakosai adták.

Kóber-szállást nyugodtan nevezhetnénk név nélküli, anonim szállásnak, hiszen számos névváltozat mellett – eltekintve a Schematismusokban megjelent három esztendőől – a Kóber-szállás formula nagyobb számban csak az egyházi anyakönyvekben fordult elő Szakmáron. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Kóber-szállás megnevezést kizárólagosan egyetlen személy, Szakmár első plébánosa, Szombathy Sándor (1869–1907) alkalmazta. Kanyó Tamás, Szakmár második plébánosa (1908–1929) az I. világháború vigíliáján eltüntette Kóber-szállás nevét az anyakönyvekből. Az 1910. esztendőől kezdődően a kóber-szállási Ferencz

⁵⁶ Szentbenedek nevét Dunaszentbenedekre változtatták 1900-ban – ROMSICS I. 2006. 15.

⁵⁷ *A magyar szentkorona...* 1913. 101.

⁵⁸ HU-MNL-BKML-IV.909.-II.-17. Szakmár község tájékoztató lapja., HU-MNL-BKML-IV.909.-II.-5. Dunaszentbenedek község tájékoztató lapja.

⁵⁹ *Magyarország helységnévtára...* 1933. 490.

⁶⁰ *Magyarország helységnévtára...* 1926. 256.

⁶¹ Topográfiai térkép 1953–1959., Levágott címzésű katonai térkép az 1970-es évekből – VKM TDGY 2001.78.1.

⁶² *Kalocsai Újság Naptára...* 1929. 155.

családhoz tartozók születési helyeként Szakmárt jelölte meg. Ferencz Mária 1910. január 26-án, egy másik Ferencz Mária 1912. február 12-én, majd Ferencz Teréz 1912. november 6-án kötött házasságakor születési helyként – a születési anyakönyvi bejegyzésekkel ellentétben – Szakmárt jelölte meg. Ugyanakkor átkeresztelte a kicsiny pusztát. Az első Ferencz Mária lakóhelye a bejegyzés szerint „Kóberszállás”, kettő esztendővel később, Ferenc Teréz esetében viszont már „Szakmár pta”. Ferencz Erzsébet 1918. május 1-én ment férjhez a kisüllési Tóth Ferenchez. A plébános a menyasszony születési- és lakóhelyeként is – igazodva az egyházi igazgatás főntebb látott változásához – „Szakmár szállás”-t jelölte meg. Ez utóbbi forma állandósult a későbbi bejegyzésekben.

A kevés esetszám ellenére érdemes, sőt, szükségszerű megemlékeznünk a szakmári és a szentbenedeki polgári anyakönyvezés gyakorlatáról is. Az egyházak hangos, hosszantartó tiltakozása ellenére – a francia példát követve – az 1894. évi XXXIII. törvénycikk bevezette és szabályozta az állami anyakönyvezést.⁶³ Az anyakönyvvezetők báró Bánffy Dezső miniszterelnök 2020.M.E./1895. számú rendelete alapján 1895. október 1-é kezdték meg működésüket.⁶⁴ Szakmár-pusztát a szentbenedeki anyakönyvi kerületbe szervezték. Négy esztendő elteltével a polgári hatóságok is követték az egyház három évtizedes gyakorlatát, Szakmár-pusztát a szakmári anyakönyvi kerületbe rendelték. A szakmári anyakönyvek bejegyzése szerint a „*Szent-Benedek anyakönyvi kerülethez tartozó Szakmár pusztája az anyakönyvezést illetőleg a m. kir. belügyminister folyó évi 8716. számú leiratával Szakmár anyakönyvi kerülethez csatoltatván, ezen szervezeti változás határnapjául megyei alispán 18505./r.i.900 számú rendeletével 1900 /ezerkilencszázadik:/ évi július hó 1 /első:/ napja állapítottatott meg, mely körülmény ezennel feljegyeztetik. Kelt Szakmáron 1900 /ezerkilencszázadik:/ évi július hó 1 /első:/ napján. Derekas Gábor anyakönyvvezető*”

A polgári anyakönyvek minden időben – egy-egy kivételtől eltekintve – a települések, lakott helyek hivatalos megnevezését rögzítették. Ezért meglepő, de témánk szempontjából különösen fontos, hogy egyetlen-egy alkalommal előfordult a Kóber-szállás megnevezés is. Ferencz Ágnes 1903. február 18-án ment férjhez a szakmári Szabadi Jánoshoz. A menyasszony szülőhelye és lakóhelye is Kóber-szállás, pontosan hivatkozva, „*Dunaszentbenedek Kóber szállás*” volt. E kivételtől eltekintve a polgári anyakönyvi bejegyzések alkalmatlanok a lakóhely pontos megállapítására. Az általánosan előforduló Szakmár-pusztája bejegyzésből nem tudható, hogy az anyakönyvezett illetősége a valamikori szentbenedeki belsőség vagy Kóber-szállás. A pontos helyhez kötést a házszámok bevezetése tette csak lehetővé az 1930-as évek legelejétől. Kóber-szállás akkor már egyetlen lakóháza a 300. házszámot kapta.

⁶³ Magyar törvénytar 1894–1895. 195–214.

⁶⁴ Magyarországi rendeletek tára 1895. I. 447.

Különösen tanulságos lehetne Szentbenedek polgári anyakönyveinek vizsgálata. A kutatói szerencse ebben az esetben sincs segítségünkre. Az állami anyakönyvezés bevezetése és Szakmár-pusztá szakmári anyakönyvi kerülethez csatolása között eltelt 4 év 9 hónap alatt mindössze 8 db Szakmár-pusztát érintő bejegyzés fordult elő az egyházi anyakönyvekben. Ezek közül – érdekes módon – 5 db nem szerepel Szentbenedek állami anyakönyveiben. Ferencz Anna és Ferencz Sándor lakó- és születési helyeként Kóber-szállást, Ferencz János lakó- és halálozási helyeként Szentbenedek Szakmár-pusztát jegyezte be az anyakönyvvezető. Egyéb adatokból viszont tudjuk, hogy Ferencz János és felesége, Jenei Erzsébet Kóber-szállás legelső telepesei közé tartoztak, onnan házasították ki három gyermeküket az 1870-es évek végén és az 1880-as évek elején.

A néveredet megfejtésére tett kísérlet és a névváltozatok fősorakoztatása után, a föllett adatok alapján azt gondolhatjuk, hogy Kóber-szállás névadói a szentbenedekiek lehettek. Átöröktetésében az Öregcsertőről átköltöző Ferencz családnak volt nagy szerepe, akik egy évszázaddal később a legújabb kori névadás alanyaivá lettek.

KÓBER-SZÁLLÁS MEGTELEPÍTÉSE

Az anyakönyveket vizsgálva Kóber-szállás benépesülésének és elnéptelenedésének egyszerre lehet bizonyítéka a Pécsi-szálláson lakó Tamás János (1873–1904) házasságkötése. A 24 esztendő legény 1897. január 12-én vette feleségül a Pécsi-szálláson született Tóth Juliannát. A vőlegény születési helyeként Kóber-szállást jegyezte be a plébános. A születési hely és a lakóhely különbözőségének okát nem ismerhetjük. Nem tudjuk, hogy miért Pécsi-szállásra költözött a 3 esztendő korában árván maradt Tamás János. A későbbi anyakönyvi bejegyzésekből valószínűsíthető az is, hogy együtt maradhatott testvéreivel, a 9 esztendő Borbálával és a 6 esztendő Ferencsel. E házasságkötés példázata számos további problémát vet föl. Tamás János 1873. december 24-én született Tamás István és Dinnyés Katalin gyermekeként, akik – az anyakönyv szerint – Szent Benedek-pusztán laktak. Hogyan lehet, lehet-e értelmezni a két anyakönyv bejegyzésének ellentmondását a születési hellyel kapcsolatosan? A szóban forgó időszak egészében Szombathy Sándor plébános (1869–1907) vezette a szakmári anyakönyveket. Lehetséges az, hogy a négy évtizeden át szolgáló plébános olyannyira nem ismerte egyházközségét, hogy összekeverte az egymás szomszédságában fekvő régi Szentbenedek-pusztát és az új Kóber-szállást? E kérdésre igennel és nemmel is válaszolhatunk. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a szakmári plébánia megalakítása után öt esztendővel a fiatal plébános a Szentbenedek-pusztá részeként gondolhatott az annak Ny-i csücskében akkor kiépülő kicsiny szállásra. Ugyanakkor azt is valószínűsíthetjük, hogy negyed évszázaddal később az idősödő plébános pontosan lokalizálta

Tamás János születési helyét, az újonnan alapított Kóber-szállást, megkülönböztetve azt a szentbenedekiek XVIII. században megszállt pusztájától. Azt sem zárhatjuk azonban ki, hogy az újonnan kiépülő szállásnak akkor még nem volt neve, minek után a plébános azonosította azt a közigazgatási területtel, vagyis Szentbenedek pusztájával.

Mindezen bizonytalanságok fölvetik azt a kérdést is, hogy megbízhatunk-e az anyakönyvi bejegyzésekben? Mindent kizáróan elkülöníthetjük a Szentbenedek-pusztán és a Kóber-szálláson lakókat? Nagyobb valószínűséggel állíthatjuk, hogy igen. A plébános minden esetben – a születési anyakönyv első három bejegyzésétől eltekintve – „*allodium*”-nak nevezte a származási helyet vagy a lakóhelyet akkor, ha egyedül jelent meg Szentbenedek neve, kizárólag „*Sz. Benedek*” formában. Az *allodium* szó a hűbéri kötöttségektől mentes szabad birtokok megjelölésére szolgált, vagyis egyértelműen jelzi, hogy egy régi, még a feudalizmus idejéből származó birtoktestről van szó. Ezzel szemben – az említett kivételektől eltekintve – „*praedium*”-nak nevezte Kóber-szállást akkor is, ha esetlegesen megjelent mellette a Szentbenedek név. E birtok, jószág, ingatlan jelentésű szó egyértelműen jelzi egy kapitalista, pontosabban szólva egy kapitalizálódó kisbirtok jelenlétét.

A számos bizonytalanság ellenére Tamás János anyakönyvi bejegyzése egymagában is bizonyíthatja a rövid életű, a népi emlékezetből eltűnő Kóber-szállás születését és elmúlását. Tudjuk, hogy Tamás János születésének évében, 1873-ban már állandó lakói voltak Kóber-szállásnak, de föltételezhetjük azt is, hogy az 1897-es házasságkötésének idejét követően, vagyis a XX. század elejétől kezdődően fokozatosan elnéptelenedett az, amely folyamat több mint fél évszázadot ölelt föl.

De most se szaladjunk ennyire előre. Mit tudhatunk meg a többi anyakönyvi bejegyzésből? Korábban már említettük, hogy Kóber-szállás területének nagyobb része a Ferencz és a Tamás család birtokában volt a XIX. század utolsó harmadának első felében. Az anyakönyvi bejegyzésekből fölépített családrekonstrukciók – szerencsés esetben – pontosíthatják a megszállás határpontjait, megmutathatják a beköltözés és az elvándorlás folyamatát.

Szathmáry Sándor szakmári plébános 1872-ben keltezett levelének megfogalmazásából tudhatjuk, hogy a csertői gazdák 1871-ben vásárolták föl Kóber-szállást. A földvásárlással együtt járó költözés okára is fény derült: „*E pusztát egy év előtt több csertői gazda vette meg a zsidótól ama szándékkal, hogy a templomhoz közelebb lehessenek. Építenek is több házat...*” – írta.⁶⁵ A szakmári plébánia 1869. évi megalapítása után az öregcsertőiek, majd 1871-től a kiscsertőiek is egyre nagyobb arányban vették igénybe annak szolgáltatásait, miközben a két szállás Kalocsa filiája maradt. Ez lehetett az alapja az Öregcsertőt

⁶⁵ KFL.I.1.b. Szakmár.2.a. Szombathy Sándor szakmári plébános 81/872. számú levele – 1872. október 11.

Szakmarral összekötő út közelében fekvő Kóber-szállás megtelepítésének. Öregcsertő egy órányi, Kóber-szállás 10 percnyi távolságban volt a szakmári templomtól.

Az építkezések ütemét nem ismerjük, de Tamás János születése azt mutatja, hogy 1873-ban már álltak az épületek. Egy évtizeddel később arról írt a plébános, hogy „*Kóberszállás egészen három kath. kalocsai családé...*”⁶⁶ A legelső anyakönyvi bejegyzések is azt bizonyítják, hogy 1876-ban három család lakott Kóber-szálláson. Mindezek összhangban vannak az 1879-ben rajzolt kataszteri fölvétel rajzával. A 239., a 250. és a 258. helyrajzi számú telekre rajzoltak egy-egy lakóépületet. A 252. és a 259. helyrajzi szám alatti épületek emberi lakhatásra alkalmatlanok voltak. Vélhetően a 250. helyrajzi számú telek derékszögben megtört főépülete és annak melléképületei voltak a legelsőek. Ez lehetett Kóber József kiépülő nagybirtokának tanyaközpontja, itt állhatott a nagyméretű istálló és a cselédlak. E Ny-ra fekvő ház lett a Tamás-, a K-re lévő, 258. helyrajzi számú a Ferencz család lakóhelye. A D-i oldalon álló, 239. helyrajzi számú épületben – amely összeépült a 250. helyrajzi számon álló lakóházzal – lakhatott a rövid ideig ott tartózkodó Somogyi István. Arra gondolhatunk, hogy egy egyszerűbb kivitelű épület volt, ez lehetett a többször említett cselédlak. A Tamás család távozását követően a Ferenczek birtokolták az összes ingatlant. Összevonták a 239. és 250. helyrajzi számú birtoktestet. A megszűnő 239. helyrajzi számú telek egyenes lakóházat lebontották, K-i végét az udvarhoz csatolták, Ny-i oldalán pincét építettek. Az 1890-es években néha-néha házsámokat is bejegyzett a plébános az anyakönyvekbe. A Ferencz család kapcsán fordult elő a 2. és a 3. házsám. Mindebből az következik, hogy az 1890-es évek közepén lebontott lakóház viselhette az 1. házsámot.

A bevezető példázatban elősorozott Tamás János (1873–1904) szülei Kóber-szállás legelső megtelepítői közé tartoztak. Az édesanya, Dinnyés Katalin (1842–1876) ott hunyt el 1876. december 11-én. Az édesapa, Tamás István (1838–1874) 1874. március 8-án halt meg, az anyakönyvi bejegyzés szerint „*Sz. Benedek in Allodis*”-on. Miután János fiuk Kóber-szálláson született 1873. december 24-én, ezért bizonyosak lehetünk abban, hogy korábbi okfejtésünk ellenére – mégis annak megfelelően – a család lakóhelye a szentbenedeki Szakmár puszta Ny-i határában fölépült új tanya volt. Tamás István Öregcsertőn született 1838. augusztus 21-én. 1861. február 4-én vette feleségül a szakmári Dinnyés Katalint. Öregcsertőn született Borbála leányuk 1867. november 30-án és Ferenc fiuk 1870. december 1-én. Mindez azt jelenti, hogy harmadik gyermekük, János születése előtt, 1871–1873 között vásárolhatott birtokot Kóber-szálláson. Ezek az anyakönyvi adatok igazolják a plébános datálását is. Tamás István családja az 1871. évi földvásárlást követően építkezni kezdett. A plébános jelenidőben

⁶⁶ KFL.I.1.b. Szakmár.2.a. Szombathy Sándor szakmári adminisztrátor 17/883. számú levele – 1883. január 18.

fogalmazott az építkezésről 1872. október 11-én, ezért azt gondolhatjuk, hogy a család 1873-ban költözött Kóber-szállásra. Ők szerezték meg a 239. és a 250. helyrajzi számú telkeket. Ott született meg harmadik gyermekük, János.

A szintén öregcsertői Tamás György (1808–1878) feleségével, Vörös Erzsébettel, János fiával és Julianna leányával költözött Kóber-szállásra. A beköltözés időpontja az anyakönyvi bejegyzésekből nem meghatározható. Annyi bizonyos, hogy Tamás Ágnes már Kóber-szálláson szülte meg törvénytelen leányát 1878. január 14-én. Ágnes édesapja, az öregcsertői Csóti István a 4. honvéd zászlóalj katonája volt, aki 1879. június 6-án vette feleségül leánya édesanyját. A kiscsalád Kalocsára költözött az Újvárosba. A hasi hagymázzal fertőzött Tamás Csóti Ágnes ott hunyt el 1892. április 2-án. Tamás György röviddel törvénytelen unokája születése után halt meg 1878. március 30-án. A kóber-szállási birtokot János fia örökölte, aki a kalocsai Kis Juliannát vette feleségül 1878. október 7-én. Kóber-szálláson született öt gyermekük – Mihály (1879), Erzsébet (1880), János (1881), Sándor (1886) és Anna (1887).

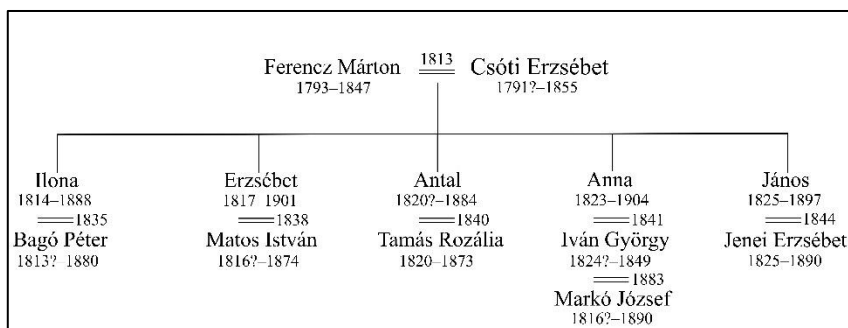
Tamás István (1838–1874) és Tamás György (1808–1878) egy szállásról származott, de nem álltak rokoni viszonyban. A fősorakoztatott adatokból arra gondolhatnánk, hogy Tamás István és felesége, Dinnyés Katalin korai halála után a birtokaikat Tamás György, majd annak halála után fia, Tamás János vette át az 1870-es évek közepén. Az 1879. évi kataszteri térkép tanúsága szerint a Kóber-szállásra vezető töltésen futó út Ny-i oldalán fekvő területek Tamás István és Tamás János tulajdonában voltak a 239. és a 250. helyrajzi számon fekvő épületekkel együtt. A Tamások rövid ideig gazdálkodtak Kóber-szálláson. Tamás György fia, János az 1890-es évek első felében Kalocsára, a Malom utcába költözött. A 17 esztendő unokát, Tamás Erzsébetet már onnan vitte feleségnek a negyveni Kovács (Bende) István 1897. november 10-én. Kóber-szállási birtokaikat – az épületek kivételével – a szakmári Tóth András és Tóth József vásárolta meg. Tamás István leszármazottai korábban elhagyták Kóber-szállást. 1876-os kényszerű költözésüket követően Ferenc és János sosem tért vissza. Az 1894-ben és 1897-ben kötött házasságuk után mindketten Pécsi-szálláson telepedtek le. Tamás Borbálát (1867–1907) az öregcsertői Jenei István vette feleségül 1885. november 11-én. A két fiútestvérrel ellentétben ők Kóber-szállásra tértek vissza. Első két gyermeküket, Jánost (†1888) és Borbálát (†1889) ott anyakönyvezték. Harmadik gyermekük már a kibocsátó szálláson, Öregcsertőn született 1891 őszén, amit további öt szülés követett.

1876. november 2-án Kóber-szálláson született Somogyi István és András Katalin kislánya, Terézia. A kettő hetes korában elhunyt gyermeket Szakmáron temették el. Somogyi István Felsőszentivánról költözött Kistényre. A 22 éves legény András-szállásról vette feleségnek a 19 esztendő András Katalint 1874. szeptember 9-én. Legkorábban 1874 őszén, legkésőbb 1876 őszén költözhetnek Kóber-szállásra, amelynek körülményei nem ismertek. Függetlenedni szerettek

volna a kistényi uradalomtól? Letelepedési szándékkal szerettek volna kisebb birtokot vásárolni? Netán cselédnek szegődtek Kóber-szállásra? Nem tudhatjuk, de bizonyos, hogy kislányuk halála után elköltöztek. Az időpontegyeztések a birtokszerzési kísérletet valószínűsítik. Ellenben a legutolsó föltevést erősítheti az a tény, hogy Somogyi István a csornai érseki uradalom béreseként hunyt el 1899. január 10-én.

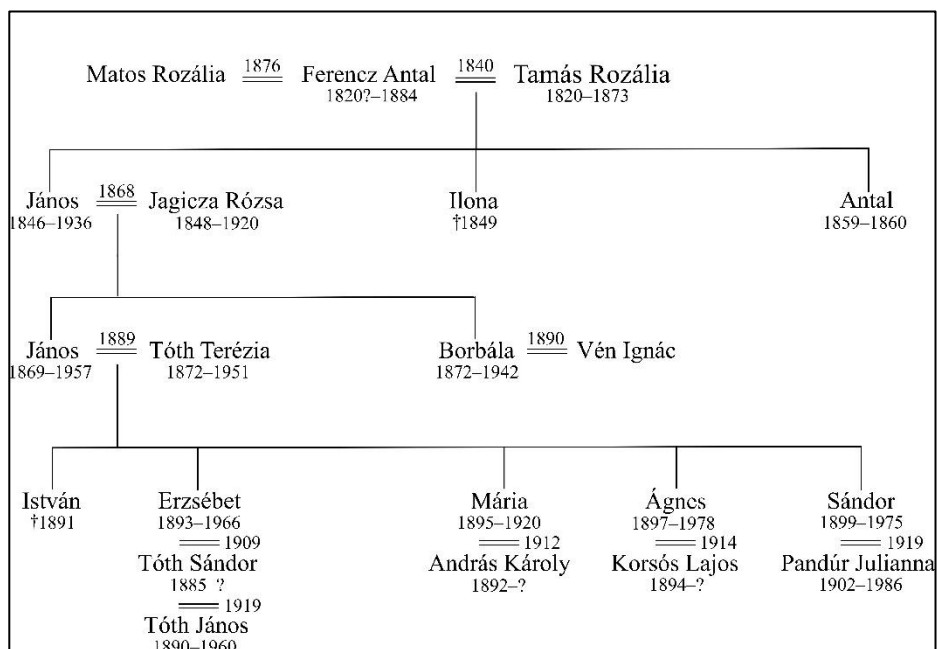
Harmadikként sorozzuk elő az alapítók közé tartozó Ferencz családot, akik jelenléte biztosította a folyamatosságot, Kóber-szállás XX. századi történetének hat évtizedét. Ferencz Antal öregcsertői származású özvegyember Kóber-szállás lakosaként vette feleségül a keserüteleki özvegyasszonyt, Matos Rozáliát 1876. július 6-án. Első felesége, Tamás Rozália 1873. szeptember 21-én hunyt el – „Sz. Benedek in allodiis”. Az anyakönyvi bejegyzés ellenére bizonyosak lehetünk abban, hogy Ferencz Antal és Tamás Rozália Kóber-szálláson lakott 1873 őszén. Bizonyosak lehetünk abban, hogy Tamás Istvánnal egyidőben szereztek kóber-szállási birtokot 1871-ben.

A Ferenczek – a Tamásokhoz hasonlóan – Öregcsertőről származtak. A Kóber-szállásra költözők ős atyja Ferencz Márton (1793–1847) volt, aki 1813. november 24-én vette feleségül Csóti Erzsébetet (1791?–1855). A férj és a feleség is egy-egy törzsökös öregcsertői családhoz tartozott. Három lányuk és kettő fiuk született. A gyermekhalandóság magas számarányát látva egyedülálló eset, hogy mindannyian megérték a felnőtt kort. Ilona (1814–1888) Drágszélre, Erzsébet (1817–1901) és Anna (1823–1904) Kalocsára ment férjhez. A fiúk öregcsertői menyecskét választottak maguknak. Antal (1820?–1884) 1840. november 9-én vette el Tamás Rozáliát (1820–1873), János (1825–1897) 1844. november 13-án vezette oltár elé Jenei Erzsébetet (1825–1890). A két fiú három évtized után útra kelt, elindultak szerencsét próbálni, egész családjukkal együtt Kóber-szállásra költöztek. Áttelepülésük pontos időpontját – a Tamásokhoz hasonlóan – nem tudjuk meghatározni, ellenben a sok gyermek születése nagyban segítette a lehetséges időkeret szűkítését.

8. ábra: Az öregcsertői Ferencz Márton (1793–1847) családja

Ferencz Antal (1820?–1884) családjában három generáció települt át Kóber-szállásra. A családfővel ment egyetlen életben maradt fia, János (1846–1936) és annak felesége, Jagicza Rózsa (1848–1920). Az unokák születése segített szűk keretbe zárni az áttelepülés lehetséges időpontját. Az ifjabbik János (1869–1957) még Öregcsertőn született 1869. december 9-én. A leány unoka, Borbála (1872–1942) már Kóber-szálláson született 1872. szeptember 21-én. Mindezekből következik, hogy a Ferencz család 1871 tavasza és 1872 nyara között telepedett át Öregcsertőről Kóber-szállásra. Ferencz Antal családja – a Tamásokhoz hasonlóan – rövid időt töltött új lakóhelyén, négy évtized után elhagyták azt. Borbála Öregcsertőre ment férjhez 1890-ben. A telepítő atya, Ferencz Antal halála után másfél évtizeddel, a XX. század elején a familia férfi ágának egésze Szakmárra költözött. Az öt dédunoka mindegyikét kóber-szállásiként anyakönyvezték még 1891 és 1899 között, de Erzsébetet (1893–1966) már a Szakmár 41. szám alól házassították ki 1909. május 5-én, ahogy a többieket is 1912-ben, 1914-ben és 1919-ben.

9. ábra. A Kóber-szállásra költözött Ferencz Antal (1820?–1884) családja

Kóber-szállás történetének egészét átszövi a fiatalabb testvér, Ferencz János (1825–1897) családjának a sorsa. Ők voltak az igazi telepítők, akiket csak a XX. század viharos történelmi eseményei kényszerítettek Kóber-szállás elhagyására

az 1950–1960-as évek fordulóján. Ferencz János és Jenei Erzsébet tíz gyermekének mindegyike Öregcsertőn született, a legfiatalabb Anna 1868. szeptember 8-án. A legidősebb életben maradt leány Borbála volt, akit 1874. augusztus 5-én már Kóber-szállásról házassítottak ki. Ezek az anyakönyvi bejegyzések azt bizonyítják, hogy Ferencz János 1871 tavasza és 1874 nyara közötti időszakban települt át, mely lényegesen tágabb keret, mint amit Ferencz Antal esetében leírtunk. A család összetartó erejét látva azonban bizonyosak lehetünk a két testvér egyidőbeli költöztetésében, tehát Ferencz János is 1871 tavasza és 1872 nyara között települt át Kóber-szállásra. A plébános főtebb említett, jelen idejű megfogalmazását tényként elfogadva a költözés 1872-ben lehetett.

Annak okát, hogy Kóber-szállás nem tudott nagyobb méretű lakott helyé fejlődni, sőt, megszállása után fokozatosan visszafejlődött, nem a terület geomorfológiai adottságaiban, természeti viszonyaiban kell keresnünk. A megszállással egyidőben, 1872-ben alakult meg a Pestmegyei Sárközi Ármentesítő Társulat.⁶⁷ A mederszabályozási, az ármentesítési és a belvízelvezetési munkálatok rohamos tempóban alakították át a tájat, amelynek eredményeként az áthatolhatatlanul burjánzó növényzetéről hírhedt Afrika területét alig egy évtized alatt szántóföldekké és kaszálókká szelídítették. A fejlődésképtelenség okát a Ferencz család demográfiai viszonyaiban, ezzel összefüggésben a kalocsai pota néprajzi csoport házassági szokásaiban találhatjuk meg.

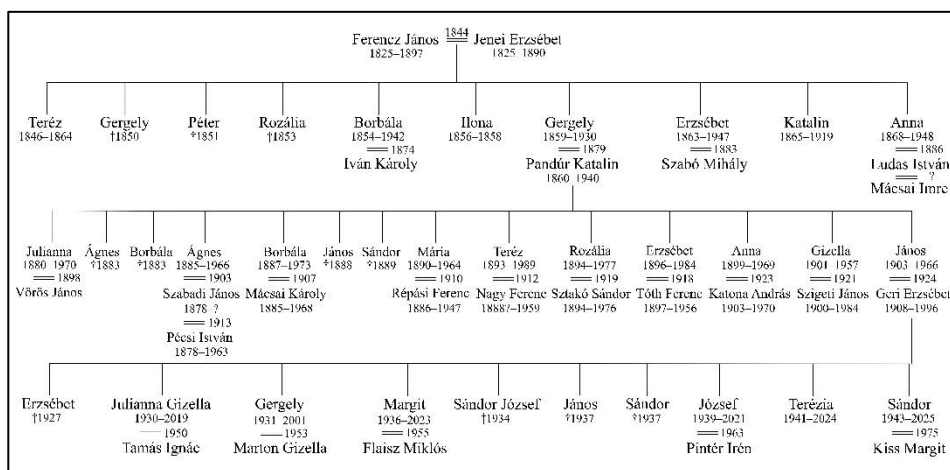
Ferencz János tíz gyermekéből öt korán elhalt. Gergely (†1850), Péter (†1851) és Rozália (†1853) csecsemőként, Ilona (1856–1858) kisgyermekként, elsőszülött leányuk Teréz (1846–1864) kamaszként hunyt el. Öten érték meg a felnőtt kort, akik közül négy volt a leány, egy a fiú. A lányok a kiházásításuk után – a kalocsai szokásnak megfelelően – elhagyták a szülői házat, férjük családjához költöztek. Borbála (1854–1942) Szakmárra, Erzsébet (1863–1947) Öregcsertőre, Anna (1868–1948) Ludas-szállásra ment férjhez. A negyedik leány, Katalin (1865–1919) öreglányként hunyt el Kóber-szálláson, természetesen ő nem járulhatott hozzá a szállás létszámának növekedéséhez. Az egyetlen életben maradt fiú, Gergely (1859–1930) örökölte a kóber-szállási birtokokat, az ő „feladata” lett a Ferencz család fönntartása.

Ferencz Gergely 1879. november 19-én vette feleségül a részteleki Pandúr Katalint (1860–1940). A fiatal házaspár a szokásnak megfelelően Kóber-szálláson telepedett meg, ahol 14 gyermekük született. Ágnes és Borbála (†1883), János (†1888), valamint Sándor (†1889) csecsemőként elhunyt. Tízen érték meg a felnőtt kort, akik közül kilenc volt a leány, egy a fiú. Julianna (1880–1970), Mária (1890–1964) és Gizella (1901–1957) Résztelekre, Ágnes (1885–1966) és

⁶⁷ ROMSICS I. 1998. 43.

Anna (1899–1969) Öregtényre, Borbála (1887–1973) Kistényre, Teréz (1893–1989) Gombolyagra, Rozália (1894–1919) Kákonyi-szállásra, Erzsébet (1896–1984) Kisüllésre ment férjhez. Az egyetlen életben maradt fiú, János (1903–1966) örökölte a Kóber-szállási birtokokat, az unokák sorában rá hárult a családi hagyaték fönntartása.

A telepítő Ferencz János után fiának, Ferencz Gergelynek is csak egyetlen fiú gyermeke maradt életben. Napjainkban könnyen félremagyarázható, mégis szükségszerű a megállapítás, hogy nagyobb számú fiúgyermek életben maradása eredményezhette volna Kóber-szállás fejlődését, méretének növekedését. A család „szerencsétlenül” alakult demográfiai viszonyai pecsételték meg Kóber-szállás sorsát, idézték elő szükségszerű elmúlását.

10. ábra. A Kóber-szállásra költözött Ferencz János (1825–1897) családja

Az ifjabbik Ferencz János (1903–1966) 1924. október 29-én vette feleségül a kiscsertői Geri Erzsébetet (1908–1996), akit Kóber-szállásra vitt menyecskének. Tíz gyermekük közül kilenc ott született. Az anyakönyvi bejegyzések elégtelen adatot adnak annak eldöntéséhez, hogy kilenc testvér ellenében Gergely miért Öregcsertőn született.⁶⁸ Ideiglenesen elköltözött a család a feleség szülőfalujába? Esetleg rokonlátogatás alkalmával kényszerült a másutt

⁶⁸ Az állami anyakönyv Öregcsertőt jelölte meg a születés helyeként. A valóságban Geri Erzsébet szülőfaluja, Kiscsertő volt Gergely születésének a helyszíne. A történeti Kalocsa területét három közigazgatási egységre szakították szét 1898. január 1-én. Öregcsertő és Kiscsertő Homokmégy közigazgatásába került. 1915-ben Öregcsertő vált önállóvá. 1922-ben Kiscsertő szakadt el Homokmégytől, egyúttal egyesült Öregcsertővel. Az állami anyakönyvezés ezeket a közigazgatási változásokat követte és tükrözte. Lásd ROMSICS I. 2006.28.

szülésre Geri Erzsébet? Ez utóbbi föltételezést támasztja alá két tényező. Az idősebb Ferencz Gergely 1930-ban elhunyt. Mivel az unoka egy esztendővel később született, ezért kizárhatjuk az elköltözés tényét, hiszen a kóber-szállási földek nem maradhattak gazda nélkül. A második tényezőt is súlyos érvként hozhatjuk elő. A kiscsertői búcsú napja október 11-re esett 1931-ben.⁶⁹ A szülői ház búcsújába érkező Geri Erzsébet az azt megelőző napon, október 10-én adott életet harmadik gyermekének, Gergelynek. Az ifjabb Ferencz János családjának demográfiai összetétele szerencsésebben alakult, mint amit apja és öregapja esetében láttunk, hiszen életben maradt gyermekei között három fiú és három leány volt – Erzsébet (†1927), Sándor József (†1934), valamint Sándor és János (†1937) csecsemőként elhunyt. Kettő leány a szokás szerint elköltözött, Julianna Gizella (1930–2019) Öregcsertőre, Margit (1936–2023) Kecelre ment menyecskének. Terézia (1941–2024) nem ment férjhez, öreglányként Szakmáron hunyt el.

A harmadik generáció családfője a három életben maradt fiúgyermekére támaszkodva megalapozhatta volna Kóber-szállás nagyobb arányú fejlődését. E családi törekvés legnagyobb akadályá az 1947-es politikai fordulat volt. A Magyar Kommunista Párt politikai törekvései hátrányosan érintették Ferencz János családját is. A kialakuló kommunista diktatúra erőszakos hatalomgyakorlása, végső soron a mezőgazdaság szocialista átszervezése távozásra kényszerítette Kóber-szállás utolsó lakóit. A fiúk is költözésre kényszerültek. Gergely (1931–2001) 1953-ban Homokmégyre, József (1939–2021) 1963-ban Jászszenzlászlóra, Sándor (1943–2025) 1975-ben Uszódra ment vőnek. A családi birtokot államosították, Ferencz Jánost és Geri Erzsébetet az 1950-es évek elején kitelepítették. Részteleken jelöltek ki számukra ideiglenes lakóhelyet, onnan házasították ki Gergelyt 1953-ban. A földterület és a kisajátított tanyaépület az 1957. március 25-én alakult Petőfi Mezőgazdasági Termelőszövetkezet⁷⁰ birtokába került. Az 1956-os forradalmat követő konszolidáció után a család visszaköltözhetett volna Kóber-szállásra, de a lakhatatlanná pusztított tanya helyett egy szakmári csereingatlant választottak, a Kossuth u. 7. számú házát. E kényszerűségből elfoglalt lakóhelyen hunyt el Ferencz János 1966-ban, Geri Erzsébet 1996-ban.

Az idő múlása velük együtt törölte el a Ferencz-tanya emlékezetét, kikopott az a köztudatból. 2025-ben a legfiatalabb gyermekük is meghalt, a ma élő unokák a nevet már nem tudják lokalizálni. Ezt megelőzően a történelem múltó homályába vészett a Kóber-szállás megnevezés is. Az 1969-ben folytat földrajzinévgyűjtés még megtalálta és behatárolta,⁷¹ de a népi emlékezet végérvényesen elfeledte azt a XXI. századra. A tanulmány írásakor, 2025 nyarán

⁶⁹ Kiscsertő október második vasárnapján tartja búcsúját. Lásd ROMSICS I. 2006. 28.

⁷⁰ *Bács-Kiskun megye...* 1970. 120.

⁷¹ TÓTH M. 1969. 6.

egy szomorú igaztörténet, az elbeszélő számára ismeretlen szereplőjeként figyeltem föl Kóber-szállás nevére.⁷² A szakmári Tóth Istvánné emlékezett arra, hogy a Keserűteleken lakó, megbomlott elméjű öreganyja a halála előtti időszakban „*Kóbër-szálásra*” szeretett volna menni libapásztornak. Oly akaratos és állhatatos volt, hogy az idős asszony elzárására kényszerült a család. Tóth Istvánné nem tudta hol volt Kóber-szállás, de azt sem, hogy öreganyja hol született.⁷³ A nagymama kiléte után érdeklődve gyorsan fény derült a titokra. Az igaztörténet szereplője nem más, mint Ferencz Agnes (1897–1978), aki 1897. február 3-án Kóber-szálláson született, onnan ment férjhez Keserűtelekre 1914. február 11-én.⁷⁴ A család legkisebb leányaként – a kalocsai szokás szerint – az ő kötelessége volt a libák legeltetése. Ez a nyolc évtizedes gyermekkori emlék üzte, hajszolta, kísértette életének utolsó időszakában. Vajon a megtelepedő Ferenczek 6. generációjának elmúlásával végleg eltűnik a név? Vagy az igaztörténet hosszú ideig visszhangozza még: „*Kóbër-szálás*”.

IRODALOM

- BÁRTH J. (1974): Migráció és kontinuitás egy Duna melléki táj népesedéstörténetében. In: Solymos E. (szerk.): Cumania II. Ethnographia. Kecskemét. pp. 285–329.
- BÁRTH J. (1975): A kalocsai szállások településnéprajza. Kalocsa Város Tanácsa VB., Kalocsa
- BOROSY A. (1997): Pest–Pilis–Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása I–II. Pest Megyei Levéltár, Budapest
- GYÖRFFY Gy. (1987): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Akadémia kiadó, Budapest
- KISS L. (1983): Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest
- KOSÁRY D. (1965): Pest megye a kuruckorban. In: Keleti F. – Lakatos E. – Makai L. (szerk.): Pest megye múltjából. Pest megye Tanácsa, Budapest. pp. 9–94.

⁷² Ez úton köszönöm András Gábornak, Szakmár község polgármesterének az adatközlő föl kutatását.

⁷³ Tóth (Hös) Istvánné Matos Irén, született 1956, Szakmár – Saját gyűjtés: Szakmár, 2025. augusztus 11.

⁷⁴ Tóth Istvánné határozottan állította, hogy nincs közülük a Ferencz-tanyán lakó Ferenczekhez. Nem csodálkozhatunk ezen, ha figyelembe vesszük, hogy a Kóber-szállást megtelepítő Ferencz János és Ferencz Antal leszármazottainak 6. generációjához tartozik az adatközlő. Napjainkban kizárt, de korábban is csak nagyon keveseknek adatott meg, hogy ilyen távlatokban ismerje a családi köteleket.

- NOVÁK L. F. (2005): Mária Terézia úrbéri összeírása Pest–Pilis–Solt vármegyében. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága Arany János Múzeum, Nagykőrös
- NOVÁK L. F. (2006): Pest–Pilis–Solt vármegye népe a XVIII. században. Arany János Múzeum – Nemzeti Emlékhely Alapítvány, Nagykőrös
- ROMSICS I. (1998): Homokmégy történeti földrajza. In: Romsics I. (szerk.): Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából. Homokmégyért Alapítvány, Homokmégy. pp. 15–52.
- ROMSICS I. (2006): Kalocsa és vidéke. Sárközi települések a Duna bal partján. Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Kalocsa
- ROMSICS I. (2016): A Kalocsai Sárköz települései a XI–XVII. században. Viski Károly Múzeum Kalocsa, Kalocsa
- TÓTH M. (1969): Szakmár község határának földrajzi nevei 1968/1969. A hozzájuk fűződő hagyományokkal és térképpel. (kézirat) Néprajzi Múzeum EA16258
- ÚJVÁRI P. (1929): Magyar zsidó lexikon. Budapest
- A Magyar Köztársaság... (1995): A Magyar Köztársaság helységnévtára 1995. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest*
- A magyar szentkorona... (1913): A magyar szentkorona országainak helységnévtára 1913. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest*
- Bács-Kiskun megye... (1970): Bács-Kiskun megye élelmiszergazdaságának 25 éve. Kecskemét, Bács-Kiskun megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága*
- Kalocsai Újság Naptára... (1929): Kalocsai Újság Naptára 1929 évre. Szeidler Aladár Könyvnyomdája, Kalocsa*
- Magyarország helységnévtára... (1926): Magyarország helységnévtára 1926. Globus Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Budapest*
- Magyarország helységnévtára... (1933): Magyarország helységnévtára 1933. Hornyánszky Viktor R.-T. Magyar Kir. Udvari Könyvnyomda, Budapest*

TÖRTÉNETI TÉRKAPCSOLAT A BUDAPESTI ÉS AZ ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI RÉGIÓ ZSIDÓ LAKOSSÁGA KÖZT A DUALIZMUS KORÁBAN

LEBA JÓZSEF

HISTORICAL SPATIAL CONNECTION BETWEEN THE JEWISH POPULATION OF BUDAPEST AND THE NORTHEASTERN HUNGARIAN REGION DURING THE ERA OF DUALISM

The last era of the long 19th century in our country was the age of dualism. As in the rest of the world, significant, profound economic and social changes took place in our country at that time. These changes fundamentally rearranged the previous conditions. These were accompanied by the movement of large masses of the population, both across borders and within the country. Until this time, there were no large cities in the modern sense in Hungary. At that time, cities grew spectacularly and the Hungarian metropolis, our capital Budapest, emerged. This process took a long time, and although Budapest was the capital of the Hungarians, we can by no means say that its population was entirely made up of Hungarians.

During this period, significant changes also took place in the northeastern part of the country. The economy, and with it society, was transformed, the industrial revolution and modern laws had their impact here too. The old frameworks were transformed, and, albeit slowly, they increasingly gave way to the emerging capitalist economy, the power of money and capital in place of the power of land ownership.

Due to the unique location of the region, it has always connected landscapes. Traffic towards Transylvania and Poland passed through here, followed directly south by the cities of the Great Plain, and the Tisza River also played a significant role in the economy of the area, and Tokaj was a junction between the Uplands and the eastern part of the Great Plain.

I would like to present a small part of the transformation of this region in my study, by describing the spatial structural movement of a Hungarian ethnic group, the northeastern Jewish group, at the time, and its causes. In addition, I will attempt to place the historical spatial relationship state that developed by the end of the era into a logical context.

BEVEZETÉS

A hosszú XIX. század utolsó korszaka hazánkban a dualizmus kora. Miként szerte a nagyvilágban, úgy hazánkban is ekkor jelentős, mélyreható gazdasági, társadalmi változások történtek. Ezek a változások az addigi viszonyokat alapjaikban rendezték át. Ezek a népesség nagy tömegeinek mozgásával, határokon átvándorló és országon belüli költözésével is együtt jártak. Egészen eddig Magyarországon mai értelemben vett nagyvárosok nem voltak. Ekkor nőttek meg látványosan a városok és kialakult a magyar világváros, fővárosunk Budapest. Ez a folyamat hosszabb időt vett igénybe, s bár Budapest a magyarok fővárosa volt, korántsem mondhatjuk el, hogy lakosságát teljes egészében csak magyarok alkották volna.

A korszakban hazánk északkeleti részén is jelentős változások mentek végbe. A gazdaság, s vele a társadalom is átalakult, az ipari forradalom, a modern törvények itt is éreztették hatásukat. A régi keretek átalakultak, s ha lassan is, de egyre inkább teret adtak a kialakuló kapitalista gazdálkodásnak, a pénz, a tőke hatalmának a földtulajdon hatalma helyén.

A térség egyedi elhelyezkedése révén mindig is összekötött tájakat. Az Erdély és Lengyelország felé irányuló forgalom itt áthaladt, déli irányban közvetlenül az Alföld városai következtek, valamint a Tisza is jelentős szerepet játszott a terület gazdaságában, Tokaj pedig csomópont volt a Felvidék és az Alföld keleti része között.

E tájegység átalakulásának egy kis részét szeretném tanulmányomban bemutatni, egy hazai népcsoport, a zsidóság északkeleti csoportja korabeli térszerkezeti mozgásának, valamint annak okainak leírásával. E mellett megkísérlem logikai kontextusba helyezni a korszak végére kialakult történeti térkapcsolati állapotot.

I. HONNAN ÉRKEZTEK AZ IZRAELITÁK, MELY TERÜLETEKEN ÉLTEK ELSŐSORBAN

Mielőtt a kérdés taglalásához kezdenénk fontos tisztázni, hogy írásomban a mai északkeleti területekről beszélünk, a dualizmus korában Magyarország északkeleti részét az ezeréves határig terjedő Kárpátalja jelentette. Mai értelemben csak Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar vármegyék tartoznak ide, így ezek zsidó lakosságával fogok foglalkozni, de a téma megértéséhez röviden érinteni kell Kárpátalját is, mely az Északkeleti-Kárpátok déli oldala Ung, Bereg, Ugocs, Máramaros és Zemplén nagy része, néha

Északkeleti Felvidéknek is nevezték. Ez a teljes terület számottevő zsidó etnikummal rendelkezett a korban.¹

Az izraeliták pontos számának meghatározása, anyakönyvi adatok alapján azonban csak a Bach-korszakban kezdődhetett el, mikor ezt 1851-ben elrendelték a hatóságok. Az adatok korabeli rögzítését a helyi hitközségek azonban meglehetősen rugalmasan kezelték. Csak miután Magyarországon a polgári anyakönyvezés az 1894. évi XXXIII. tc. nyomán 1895. október elsejével kezdetét vette, zárult le a felekezeti anyakönyvezés, s szűnt meg a felekezeti anyakönyvi másodpéldányok törvényhatósági levéltárak számára történő kötelező leadásának időszaka.²

A közkeletű vélekedés szerint az itteni izraeliták mind galíciai menekültek voltak, kaftános, pajeszos chaszidok³, akik szegénységben, buzgó vallásosságban, szegregáltan éltek. A valóság ennél sokrétűbb, voltak iskoláik, könyveik, sajtójuk. Társadalmuk rétegzett volt, megjelentek a generációs csoportok és egymástól elváló belső irányzatok is.⁴ Az Osztrák-Magyar Monarchia létrejöttével egyidejűleg 1867-ben emancipált hazai izraeliták története alig másfél évszázaddal korábban vette kezdetét. A nyugatról zömében morvaországi, keletről galíciai bevándorló hullámok eredményeként több százezer zsidó telepedett le ekkor itt, általában első állomásként a határ menti megyékben. A nyugatról bevándorolt zsidók általában vagyonosabbak voltak, nyitottabbak a modernizációra, míg a zömében nincstelen, részben chaszid, hagyományhű réteg, mely keletről érkezett, a magyar társadalomba való integráció iránt jórészt közömbös maradt. A korszak végére azonban ez utóbbi

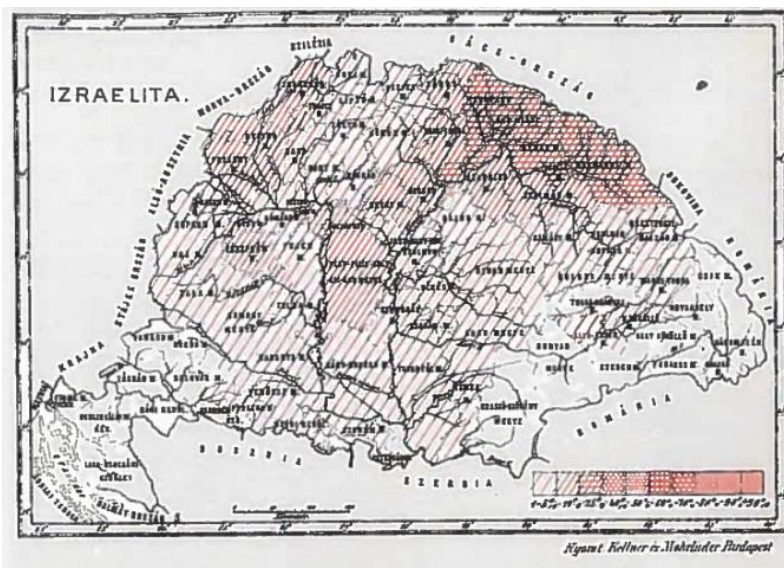
¹ Bányai Viktória, Fediner Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel szerk.: Zsidók Kárpátalján, Történet és örökség a dualizmus korától napjainkig, Aposztróf Kiadó, Budapest, 2013.: 7.-8. p.

² HU-MNL-BAZML-IV2420, BAZ Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára, Zemplén vármegyei felekezeti anyakönyvi másodpéldányok gyűjteménye 1820.1895 (1946)

³ chaszidok: A chászidizmus vallási irányzat a zsidóságon belül, amely a kabbalából meríti miszticizmusát. A korban Magyarországon is megerősödött. Jellegzetes életformát bontott ki az északkeleti és erdélyi részekben, de bölcsője Lengyelországban volt a XVII. században, onnan ágazott el mindenfelé. Megalapítója Israel bal Semtov, aki az élet legfőbb feladatául a harmonikus örömezésben való megtisztulást hirdette, az igazi vallásosságban való teljes tisztulást. Ujvári Péter szerk.: Zsidó Lexikon, A Zsidó Lexikon Kiadása, Budapest, 1929.: 166. p.

⁴ Bányai Viktória, Fediner Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel szerk.: Zsidók Kárpátalján, Történet és örökség a dualizmus korától napjainkig, Aposztróf Kiadó, Budapest, 2013.: 12. p.

csoport is magáévá tette a magyar nyelvet, s sok esetben magát magyarnak vallotta.⁵ A teljes nyelvi asszimiláció azonban leginkább a városokban ment végbe, bár bizonyos szavak, kifejezések belső használatban ott is megmaradtak. Magyarország északkeleti tájain jellemző volt a nyelvi konzervativizmus, a XIX. század végéig itt a jiddis mindennapi beszélt nyelv volt az itteni, főként a vidéki izraeliták körében.⁶ E mellett azonban elmondható, hogy Miskolcon ekkor már minden zsidó „magyar nyelven értett.”⁷

1. ábra. Az izraelita lakosság területi elhelyezkedése Magyarországon a XIX. század végén

Forrás: Jekefalussy József, Láng Lajos: Magyarország népességi statisztikája, Athenaeum Társulat Kiadása, Budapest, 1884.: 170.-171. p.

Pesten, Budán és Óbudán, azaz nagyjából azon a területen, ahol később Budapest létrejött, a zsidók letelepedése csak az 1840-es évektől vált lehetővé. Míg északkeleten a hagyományhű izraeliták voltak többségben, Budapesten két,

⁵ Bányai Viktória, Fediner Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel szerk.: Zsidók Kárpátalján, Történet és örökség a dualizmus korától napjainkig, in: Konrád Miklós: Demográfiai változások, Aposztróf Kiadó, Budapest, 2013.: 15. p.

⁶ Bányai Viktória, Fediner Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel szerk.: Zsidók Kárpátalján, Történet és örökség a dualizmus korától napjainkig in: Komoróczy Szonja Ráhel: Nyelvhasználat, Aposztróf Kiadó, Budapest, 2013: 38. p.

⁷ Miskolcz, 1882. november 16. csütörtök, VII. évf. 2. p.

egyaránt folyamatosan növekvő létszámú zsidó felekezet, az orthodox⁸ és neológ⁹ élt, sokszor egymástól is elkülönülten.

II. MEGÉLHETÉSI MÓDOK AZ IZRAELITÁK SZÁMÁRA ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON ÉS BUDAPESTEN

A zsidók számára a fő megélhetési módot az alapvetően mezőgazdasági jellegű északkeleti magyar tájakon általában nem a mezőgazdaságban kétkezi munkával való aktív részvétel jelentette. Kirajzolódó mintázat, hogy sokkal inkább a kereskedelem, a szolgáltatás és néhány jellegzetes iparismesterség voltak azok, melyek az itteni izraeliták szívéhez legközelebb álltak.

Zemplénben leginkább szesz- és sörfőzés, ezek árusítása, valamint bor- és terményértékesítés volt a fő profiljuk. E mellett sokuk üzemeltetett mészárszéket, és nagyon jellegzetes volt a kocsmabérlet is.

Sátoraljaújhelyen, Tokaj, Tarcál, Tolcsva, Bodrogresztúr környékén fő profiljuk a borkereskedelem volt, valamint sokan házaló és szatócskereskedéssel foglalkoztak. A falvakban helyenként néhány Galíciából betelepült mezőgazdasági termeléssel foglalkozott.¹⁰

A korszak végére a kép kissé megváltozik, a nagykereskedők, ipari cégek tulajdonosai között sok zsidót találunk ekkor, megjelentek a nagy- és középbirtokosok soraiban is, valamint pénzintézetek révén a vidék hitelszükségletét enyhítették. De megmaradnak a szegény zsidók is, akik piaci napokon házalnak.

Budapesttel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy mint minden nagyobb társadalmi csoport esetében, úgy a zsidókkal kapcsolatban is kialakult egy természetes társadalmi rétegződés. Születés, képesség és motiváció szerint a népesség különbözött. A dualizmus rendszere lehetővé tette az addig marginalizált csoportok számára a felemelkedést.

⁸ orthodox: Óhitű, vallásos dolgokban meg nem alkuvó konzervatív zsidó. A korban autonómnak is hívták magukat, kifejezve ezzel, hogy kötelező határozatokat semmiféle szervezet nem oktrojálhat rájuk és hitközségeikre, mert teljesen függetlenek. Ujvári Péter szerk.: Zsidó Lexikon, Zsidó Lexikon Kiadása, Budapest, 1929.: 668. p.

⁹ neológ: Új elveket követő izraelita. Új hitelveket nem vallanak, azonban számos tekintetben letértek a hagyomány folyamatosságának alapjáról. modernitást hoztak a régi hagyományok rovására. A korban kongresszusi zsidóknak is hívták magukat. Ujvári Péter szerk.: Zsidó Lexikon, Zsidó Lexikon Kiadása, Budapest, 1929.: 648. p.

¹⁰ Szabó Tünde: A miskolci zsidóság története és demográfiája a kezdetektől a vészkorszakig, Miskolc, MAZSIHISZ, 2011.: 45. p.

A budapesti zsidók legfelsőbb rétegét bankárok, gyárosok alkották. A XX. század elején a hazai izraeliták ott voltak a GyOSz (Gyárilárosok Országos Szövetsége) alapítói közt és sokan közülük tevékenyen részt vettek a budapesti nagybankok alapításában és vezetésében is.¹¹ A pénzintézetek irányításában szinte domináns szerepre tettek szert, az 1910-es adatok szerint, a bankok igazgatóinak 90%-a izraelita volt. Ugyanebben az évben Budapesten a bankszektorban és kereskedelembe fizetéssel rendelkező vezetők 67%, míg az iparban tevékenykedő vezetők 56%-a volt zsidó vallású.¹² A legfelső izraelita réteg nem csak vagyont, hanem társadalmi presztízst is szerzett. A legnagyobb vagyonú budapesti zsidó gyáros, Csepeli Weiss Manfréd például érdemei elismeréseként bárói rangra léphetett.¹³ A pesti izraeliták vezetői is kvalifikált emberek voltak. A századfordulón a Pesti Izraelita Hitközség hat vezető tisztségviselője közül három is rendelkezett doktori fokozattal.¹⁴ Ez a réteg sok esetben a pénzes zsidók fellegvárának tartott Újlipótvárosban, a Várban, vagy a Városligethez közeli valamely utca palotájában élt családjával és személyzetével. Az izraeliták az oktatást is fontosnak tartották, A Pesti Izraelita Hitközség saját elemi fiúiskolát tartott fenn, melynek tanárait maguk fizették, s ha szükséges volt, az oktatók fizetésének emelését is saját körben döntötték el, függetlenül az állami vagy fővárosi önkormányzati döntésektől.¹⁵

A szegényebb zsidók közül sokan a Józsefvárosban, a Teleki téren és környékén laktak. Itt épült meg a Józsefvárosi pályaudvar, amelynek környékén szinte törvényszerűen alakult ki a piac. Ez hatalmas vonzerőt jelentett a zsidó kereskedők és vállalkozók számára. Földrajzi jelentőségét az adta, hogy a pályaudvaron leszálló és a belváros felé igyekvő, valamint a pályaudvarra siető emberek itt mindenképp keresztülhaladtak. Ennek következtében a Teleki piacon óriási embertömeg és árumennyiség fordult meg. Bódék, zsibárusok, zálogházak

¹¹ Jehuda Don: A zsidók részvétele a magyar gazdaságban, in Hágár országa, A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra Kossuth Kiadó, Budapest, 2002.: 49.-51. p.

¹² Kovács András: Zsidók a mai Magyarországon, Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése, Múlt és Jövő Kiadó, 2002.: 199. p.

¹³ HU-MNL-OL-K19 (73. kötet)

¹⁴ Pesti Izraelita Hitközség, iratok, ülések jegyzőkönyvei 1896+1904-1910: 1907. január 10. ülés jegyzőkönyve

¹⁵ Pesti Izraelita Hitközség, iratok, ülések jegyzőkönyvei: 1896+1904-1910: 1910. április 19. ülés jegyzőkönyve

érték egymásba a területen, melyek üzemeltetői minden legenda ellenére szegény emberek voltak, bár akadtak kivételek.¹⁶

III. ZSIDÓ DEMOGRÁFIA ÉSZAKKELET MAGYARORSZÁGON ÉS BUDAPESTEN

Az izraeliták száma Magyarországon a korban végig növekedett, azonban legnagyobb arányban a városi zsidók száma nőtt meg. A magyarországi zsidóknak 50.8%-a volt városlakó 1910-ben.¹⁷

Miskolcon már XVIII. századtól megjelentek a zsidók, akik eleinte csak a borsodi falvakban laktak. Felkeresték az itteni vásárokat, letelepedésüket azonban akkoriban még akadályozta a vallási elfogultság, valamint az, hogy így akarták védelmezni a borkereskedelemmel, pálinkaárusítással foglalkozó polgárok érdekeit. A XIX. század végén már orthodox zsidó hitközség is volt Miskolcon, megalakult a Chevra Kadisa és zsidó iskolát is nyitottak.¹⁸ Az északkeleti területeken az izraeliták a XIX.-XX. fordulóján már a nagyvárosok lakosságának jelentős százalékát tették ki. Debrecenben, Miskolcon számos zsidó élt. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1903-ban felolvasó estét tartott a városban.¹⁹ Az izraeliták tehát nem csak a helyi kereskedelemben voltak jelen, hanem a kultúrában is megjelentek. Miskolcon például jelentős zsidó értelmiség is kialakult. A XX. század elején az itteni izraelita lakosság 33%-a végzett középiskolát, mely lényegesen magasabb arány volt a kisebb helyiségekben élő zsidókénál.²⁰

Debrecenben 1840-ig zsidó nem telepedhetett le, még csak meg sem hálhatott a városban. Az izraelita kereskedők és iparosok az éjszakát a Ghilány fogadóban töltötték, mely a városon kívül volt. A XX. század elejére azonban itt is jelentős zsidó lakosság jelent meg, a zsidó élet teljes vertikuma kiépült iskolával, temetői egységgel.²¹

A térség izraelita lakosságának térszerkezeti változását, korabeli nagyvárosba költözési hajlamát jól mutatja, hogy míg 1900-ban Abaúj-Torna

¹⁶ Dr. Balázs Pál: Forgószélben, A budapesti ortodox zsidóság és iskolái, Novella Kiadó, Budapest, 2009.:97. p.

¹⁷ Bányai Viktória, Fediner Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel szerk.: Zsidók Kárpátalján, Történet és örökség a dualizmus korától napjainkig, in: Konrád Miklós: Demográfiai változások, Aposztróf Kiadó, Budapest, 2013.: 19. p.

¹⁸ Ujvári Péter szerk.: Zsidó Lexikon, Zsidó Lexikon Kiadása, Budapest, 1929.: 606.-607. p.

¹⁹ Magyar-Zsidó Szemle, 1903., 20. szám: 248. p.

²⁰ Egyenlőség, 1913. december 14., Melléklet: 2. p.

²¹ Ujvári Péter szerk.: Zsidó Lexikon, Zsidó lexikon Kiadása, Budapest, 1929.: 188.-189. p.

megye 6,1, Hajdú megye 4,3, Bihar megye pedig 3,3% zsidó lakossággal rendelkezett, addig ekkor Debrecenben 7% volt az izraeliták aránya.²²

A zsidó népesség száma a dualizmus korában végig emelkedett a helyi nagyvárosokban. Debrecenben 1910-ben 8 406²³, Miskolcon pedig 10 291 izraelita élt.²⁴

Budapest létrejöttékor, 1873-ban már rendelkezett zsidó lakossággal, mely a dualizmus teljes ideje alatt folyamatos számbeli növekedést mutatott. Népességük azonban nem egyenletesen oszlott el, bizonyos részeken kimondottan sok zsidó vallású ember lakott. Az 1870-es években a Király utca 7. 500 lakosával megközelítette egy kisváros lakosságszámát. Az itt lakók nagy része zsidó vallású volt, a belső Terézvárosban általuk birtokolt szatócsboltok, kiskereskedések, pénzváltók és kávézók sorakoztak egymás mellett, szinte konstantinápolyi hangulatot teremtve. Számukra ez a hely egyszerre volt munkahely, lakóhely, valamint a hitélet és a szórakozás színtere. A Király utcában éjszaka sem állt meg az élet, a sok esetben zsidó tulajdonosok által üzemeltetett „zengerájok²⁵”, Vak Holló, Kék Macska, Vörös Macska sok kikapcsolódásra vágyót vonzottak.²⁶ A Király utca rendkívüli jelentőségét az adta, hogy az Andrássy út teljes elkészültéig, azaz a századfordulóig ez volt a belváros és a Városliget közötti egyetlen útvonal, ahol kocsival, lóval és gyalog egyaránt lehetett közlekedni.

1. táblázat. Budapest izraelita lakosságának száma

	1869	1880	1890	1900	1910
szám szerint	44 890	70 879	103 317	168 385	203 487
százalékban	16,6	19,7	21	23,1	23,1

Forrás: Dr. Thirring Lajos: Nagy-Budapest népessége, Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest, 1935.: 79. p.

²² Kovacsics József szerk.: Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910-1990), KSH kiadása, Budapest, 1994.: 246. p.

²³ Kepecs József szerk.: A zsidó népesség száma településenként, 1840-1941, KSH Kiadása, Budapest, 1993.: 168. p.

²⁴ Kepecs József szerk.: A zsidó népesség száma településenként, 1840-1941, KSH Kiadása, Budapest, 1993.: 132. p.

²⁵ zengeráj: német eredetű, régies kifejezés (sangerei), énekes kávéház: Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.: 750. p.

²⁶ Jalsovszky Katalin, Tomsics Emőke, Toronyi Zsuzsanna: A magyarországi zsidóság képes története, Vince Kiadó, Budapest, 2014.: 91.-93. p.

Nagyon fontos kiemelni, hogy a magyar fővárosban nem volt kimondott gettónak nevezhető terület, a sok izraelita által lakott Király utcát és környékét is legfeljebb „zsidónegyednek” lehetett nevezni, az izraeliták között sok keresztény is élt.²⁷

Összességében elmondható, hogy a budapesti zsidóság legnagyobb része a mai Erzsébetváros, Terézváros és Józsefváros területén lakott.

IV. TOKAJ-HEGYALJA, BODROGKERESZTÚR, TISZAESZLÁR

Néhány településsel, területtel a Monarchia korabeli zsidó sors és a vizsgált északkelet magyarországi izraeliták térszerkezetbeli elhelyezkedése és országon belüli migrálása okán, érdemes külön, kiemelten is foglalkozni.

Tokaj, mint a Zemplén megyében található borvidék legjelentősebb települése ismert. A helyiségben a XX. század elején számos zsidó lakott, akiknek saját zsinagógájuk volt, melyet a meggazdagodott helyi kereskedő, Schmoll Dávid építtetett.²⁸ E mellett a teljes Zemplén megye lakosai közt is kiemelkedően magas, 11,5% volt a korban az izraeliták aránya.²⁹ Azonban talán maga Tokaj-Hegyalja számított a legjelentősebb izraelita központnak a térségben, községeiben a tizenháromezer keresztény mellett tizenegyezer zsidó élt, kiknek nagy része borral és pálinkával kereskedett.³⁰ Tokajban még kóser bort is készítettek.³¹

A XIX. század végén azonban jelentős csapás, a filoxéra³² megjelenése sújtotta a vidéket. A kártevő itt 1880-ban jelent meg. A vészt előre látták, a Magyar Phylloxera Bizottság a helyszínre sietett, azonban a gazdák a védekezés

²⁷ Jalsovszky Katalin, Tomsics Emőke, Toronyi Zsuzsanna: A magyarországi zsidóság képes története, Vince Kiadó, Budapest, 2014.: 50. p.

²⁸ Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1904., 10. évf., 10.-11. szám, Sprek Lajos: 330. p.

²⁹ Kovacsics József szerk.: Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910-1990), KSH Kiadása, Budapest, 1994.: 242. p.

³⁰ Testvériség, VI. évf., 22. szám, Kecskemét, 1889. június 2.: 1. p.

³¹ Abaúj-Kassai Közlöny, 1888. 03., 15., 17. évf.: 31.p.

³² filoxéra: A filoxéra egy rovar, mely a szőlő gyökérzetén és levelein él nagyszámú csapatokban. Színe sárgászöld, mintegy 15 mm hosszúságú. Szívókájával a szőlő gyökérzetén keresztül, annak nedveivel táplálkozik, ennek következtében a növény gyökérzete elhal. Az USA-ból származik, Magyarországon először 1872-ben jelent meg. Pusztítása nyomán a hagyományos kötött talajú szőlőterületek 90%-a elpusztult. Estók János szerk.:Mezőgazdasági tanulmányok 10.: in Beck Tibor: A filoxéravész Magyarországon, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2005.: 10-19. p.

költségeit, valamint az ellenálló fajokkal való betelepítés terheit nem tudták vállalni, a zárlatot pedig a rendelkezésre álló eszközökkel fenntartani nem voltak képesek. A filoxéra robbanásszerűen terjedt el. A birtokosok önszerveződése talán segített volna. A kártevő még egyszer 1886-ban megjelent a Tokaji-Hegyvidéken, ekkor szintén hatalmas pusztítást végzett, azonban ekkor már néhány szőlősgazda új, ellenálló, amerikai szőlőfajokkal is kísérletezett.³³

A filoxéra következtében jelentős gazdasági és társadalmi változások következtek be. Nagy volt a szőlőbirtokosok vagyonvesztése, munkanélküliség következett be, ami elvándorláshoz, a nagyvárosokba való költözéshez vezetett. A filoxéra a birtokkoncentrációt és a tőkés árutermelő nagyüzemek létrejöttét is előmozdította, modernitást eredményezett.³⁴ A többi társadalmi csoport mellett ez az izraelitákat is érintette, a környék nagyvárosaiba, Miskolcra, Debrecenbe, valamint a fővárosba költözésük felgyorsult. (Bár lélekszámuk abszolút számokat tekintve vidéken néhol nőtt, a korszak népességnövekedését figyelembe véve, ez legfeljebb stagnálást jelentett a kisebb helyiségekben.)

2. táblázat. A zsidó lakosság számának változása a Tokaji járásban 1880-1910 között

Tokaji járás települései	Összes lakos 1880-ban	Ebből izraelita 1880-ban	Izraeliták száma 1910-ben	Izraeliták arányának változása 1880-1910 között
Bodrogtúr	1 256	309	404	+31%
Bodrogkisfalud	689	41	71	+73%
Erdőbénye	2 073	332	267	-19%
Olaszliszka	1 886	331	386	+16%
Szegi	0	0	0	0
Szegilong	217	18	22	+22%
Tarcal	2 937	354	339	-4%
Tokaj	4 479	1 161	1 119	-4%

Forrás: Kepecs József szerk.: A zsidó népesség száma településenként, 1840-1941, KSH Kiadása, Budapest, 1993.: 370. p.

Bodrogkeresztúr nem messze Tokajtól található, egy a hegyaljai községek közül. A korban jelentős chaszid csoport élt itt. E mellett számtalan átutazó, kereskedő, pénzügyekkel foglalkozó izraelita kereste fel, tehát a korszak

³³ Estók János szerk.: Mezőgazdasági tanulmányok 10. in Beck Tibor: A filoxéravész Magyarországon, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2005.: 47.-48. p.

³⁴ Estók János szerk.: Mezőgazdasági tanulmányok 10. in Beck Tibor: A filoxéravész Magyarországon, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2005.: 10. p.

térségbeli zsidó lokációja szempontjából fontos településnek számított. Ennek fő oka Reb Steiner Sajele csodarabbi³⁵ személye volt. Sajele rabbi mellett, hogy évente ezrek keresték fel rengeteg helyi embernek, fiákeresnek, szolgálónak, kocsmárosnak is biztosított munkát a hozzá özönlők serege által.³⁶ Sajele rabbi mélyen hagyománytisztelő, a chaszid irányzat elkötelezett követője volt.³⁷

Tiszaeszlár jellegzetes halmazfalu a Tisza egyik kanyarulatánál, akkoriban mintegy kétezer lakossal, akik dolgozni és piacozni a közeli Tokajra jártak. Az eszlári zsidók születési helyéről korabeli anyakönyvi adatok nem maradtak fenn, valószínűleg döntően a Felvidék északkeleti részéről származhattak.³⁸ A tiszaezlári zsidóság nem alkotott külön hitközséget, hanem Tiszalök filiáléja volt. A XIX. századi változások, a jobbágyok felszabadítása, a zsidók emancipációja itt is változást hozott. Ekkor a zsidók már nem szegregáltan laktak itt. Igyekeztek a gócpontokat elfoglalni, valamint a külső részen többen szántóval, szőlővel rendelkeztek.³⁹ Hivatalos izraelita iskola nem volt itt, azonban több zugiskola, jesiva, is lelepleződött egymás után. A korban tehetössé váló helyi zsidók tipikus, már ismert utat jártak be, előbb kocsmá, azután mézsárszék, majd malom bérlése.⁴⁰

Az izraelitáknak ezt a helyi társadalomba történő beépülését alaposan megzavarta egy esemény, mely országos visszhangot kapott, s hatásai hosszú távúaknak bizonyultak. 1882. április elsején, szombat déltájban eltűnt Solymosi Eszter tizennégy éves parasztlány. A megölésével a helyi zsidókat vádolták, akiket azonban a nyíregyházi bíróság 1883. augusztus 3-án felmentett. A felmentő ítéletet a Kúria a következő évben megerősítette.⁴¹ Mindezek ellenére az eset jelentősen hozzájárult a zsidóellenes hangulat kialakulásához, mely

³⁵ csodarabbi: Hívei szemében csodálatos, rendkívüli képességű vezető, aki imádkozással, veszedelmet, bajt tud elhárítani. Ez azonban a rajongás és tisztelet túlzása. A csodarabbi számos esetben nem is lát el hivatalos lelkesítő teendőket az illető településen. Ujvári Péter szerk.: Zsidó Lexikon, Zsidó Lexikon Kiadása, Budapest, 1929.: 183. p.

³⁶ Egyenlőség, 1910. augusztus 14., 29. évf., 33. szám, Szabolcsi Miksa írása: 10. p.

³⁷ Ujvári Péter szerk.: Zsidó Lexikon: A Zsidó Lexikon Kiadása, Budapest, 1929.: 166. p.

³⁸ Kövér György: A tiszaezlári dráma, Osiris Kiadó Kft., Budapest, 2011.: 15.-29. p.

³⁹ Kövér György: A tiszaezlári dráma: Osiris Kiadó Kft., Budapest, 2011.: 94.-98. p.

⁴⁰ Kövér György: A tiszaezlári dráma: Osiris Kiadó Kft., Budapest, 2011.: 239.-269. p.

⁴¹ Kövér György: A tiszaezlári dráma: Osiris kiadó Kft., Budapest, 2011.: 9. p.

hosszú időn keresztül megmaradt, s kettős erőhatást eredményezhetett. Egyrészt tolóerőként jelenhetett meg a vidékről, másrészt húzóerőként léphetett fel az éppen kiépülő kozmopolita, minden csoport számára egyforma otthont jelentő Budapest irányába.

ÖSSZEGRÖZÉS

A zsidóság 1900-ban a főváros lakosságának 23,1%-át tette ki, ezzel Budapest a második legnagyobb zsidó városnak számított Európában Varsó 33%-a után.⁴² A budapesti zsidó népesség és ezzel szoros összefüggésben a budapesti teljes népesség nagyarányú növekedése a korban részben köszönhető volt az északkeleti tájakról odaköltöző izraelitáknak is.

A Budapestre költöző zsidóság rendkívül sokrétű volt. Az itteni zsidó elit nem idealizálta a zsidó múltat, körükben nem volt „gettókultúra”. A neológ elit célja a judaizmus modernizálása volt. Általában kényelmes, kifinomult, fákkal, fasorokkal szegélyezett városrészekben éltek. Ez legnagyobb részben a Duna partján található Lipótvárost jelentette.⁴³

Összegzésképp megállapíthatjuk, hogy az évszázados folyamat, mely során az izraelita lakosság beköltözött Magyarországra, a dualizmus korában kissé más formát öltött. A határ menti megyék voltak az elsők, ahol letelepedtek, majd folyamatosan haladtak az ország belseje felé. A korban végbemenő változások ezt a folyamatot erősítették. Egyrészt hosszú időn keresztül csak a falvakban lakhattak, azonban a törvényi környezet változása lehetővé tette a városokban való letelepedésüket is. Másrészt a Tokajban is megjelenő filoxéra is jó eséllyel szerepet játszott a XIX. század végén történt költözésükben, mivel a szőlőt elpusztító vész rengeteg embert tett tönkre, a szőlőtermő területek elpusztulása sok embert költözésre, új pénzkereseti lehetőségek keresésére sarkallta. Köztük lehetett a helyi izraelita közösség egy része is, mely a szőlő és bor kereskedelméből élt. Ezek a kereskedők sok esetben Budapestre költözhettek új üzleti lehetőségek reményében. Az izraeliták országon belüli költözésének dinamikája és ezzel párhuzamosan a gazdasági térszerkezet korabeli változása nyomon követhető. Budapest mágnesessége húzóerőként hatott, az indulási oldal az északkeleti vidék, az érkezési oldal pedig a főváros volt, a migrációs tolóerők pedig a dualizmus teljes korszaka alatt működtek.

Ezek a fővárosba költöző izraeliták azonban sok esetben nem a legfelső réteghez tartoztak. Az északkeleti tájakon eleve sok szegény zsidó élt, a

⁴² Gluck, Mary: A láthatatlan zsidó Budapest: Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2017.: 9. p.

⁴³ Gluck Mary: A láthatatlan zsidó Budapest: Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2017.: 23.-24. p.

tiszaeszlári per tizenhét vádlottja közül hárman kimondottan nehéz sorsú emberek voltak, akik „földművelő, napszámos és taligás szakmát folytattak.”⁴⁴

IRODALOM

- BAKOS F. (1989): Idegen szavak és kifejezések szótára, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- BALÁZS P.(2009): Forgószeiben, A budapesti ortodox zsidóság és iskolái, Novella Kiadó, 2009.
- BÁNYAI V. - FEDINER CS. - KOMORÓCZY SZ.R.(SZERK) (2013): Zsidók Kárpátalján, Történet és örökség a dualizmus korától napjainkig, Aposztróf Kiadó, Budapest, 2013.
- ESTÓK J. (szerk) (2005): Mezőgazdasági tanulmányok 10., Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2005.
- GLUCK, M. (2017): A láthatatlan zsidó Budapest, Múlt és Jelen Könyvkiadó, Budapest, 2017.
- JALSOVSZKY K. - TOMSICS E.-TORONYI Zs.(2014): A magyarországi zsidóság képes története, Vince Kiadó, Budapest, 2014.
- JEHUDA DON (2002): A zsidók részvétele a magyar gazdaságban in: Hágár országa, A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest, 2002.
- JEKEFALUSSY J.- LÁNG L. (1894): Magyarország népességi statisztikája, Athenaeum Társulat Kiadása, Budapest, 1894.
- KEPECS J. (szerk) (1993): A zsidó népesség száma településenként, 1840-1941, KSH iadása, Budapest, 1993.
- KOVACSICS J. (szerk) (1994): Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910-1990), KSH Kiadása, Budapest, 1994.
- KOVÁCS A. (2002): Zsidók a mai Magyarországon, Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése, Múlt és Jövő Kiadó, 2002.
- KÖVÉR Gy. (2011): A tiszaeszlári dráma, Osiris Kiadó Kft., Budapest, 2011.
- SZABÓ T. (2011): A miskolci zsidóság története és demográfiája a kezdetektől a vészkorszakig, MAZSIHISZ, Miskolc, 2011.
- THIRRING L. (1935): Nagy-Budapest népessége, Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1935.
- UJVÁRI P. (szerk) (1929): Zsidó Lexikon, A Zsidó Lexikon Kiadása, Budapest, 1929.

⁴⁴ Egri Népűjság, 1882. 08. 03., 31. szám 245. p.

Levéltári források

HU-MNL-BAZML-IV2420, BAZ Megyei levéltár Sátorajáújhelyi
Fióklevéltára, Zemplén vármegyei felekezeti anyakönyvi másodpéldányok
gyűjteménye 1820-1895 (1946)

HU-MNL-OL-K19 (73. kötet)

Pesti Izraelita Hitközség, iratok, ülések jegyzőkönyvei 1896+1904-1910

Korabeli sajtó

Abaúj-Kassai Közlöny, 1888. 03. 15., 17. évf.

Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1904., 10. évf., 10.-11. szám, Sprec
Lajos

Egri Népujság, 1882. 08. 03., 31. szám

Egyenlőség, 1910. augusztus 14., 29. évf. 33. szám, Szabolcsi Miksa írása

Egyenlőség, 1913. december 14., Melléklet

Magyar-Zsidó Szemle, 1903., 20. szám

Miskolcz, 1882. november 16. csütörtök, VII. évf.

Testvériség, VI. évf., 22. szám, Kecskemét, 1889. június 2.

KASSA VÁROS ÖNKORMÁNYZATÁNAK VERGŐDÉSE A VILÁGHÁBORÚS VÉRZIVATAROK UTÁN, AZ URALOMVÁLTÁSOK „BÉKÉS” KISZOLGÁLTATOTTSÁGÁBAN

HAJDÚ ZOLTÁN

THE STRUGGLES OF THE MUNICIPALITY OF KOŠICE AFTER THE BLOODSHED OF WORLD WAR I, IN THE 'PEACEFUL' VULNERABILITY OF CHANGING REGIMES

Between the fall of 1918 and the summer of 1919, amid the turmoil of European transformation, the situation of countries and individual cities changed many times. The city of Košice changed hands three times, without a single shot being fired on any of those occasions. In addition to the development of Hungarian-Czechoslovak relations, these processes were decisively shaped by the interventions of the Entente powers. Various agreements determined the location of the demarcation lines, and then, with the 1920 peace treaty, the city became part of Czechoslovakia under international law.

BEVEZETÉS

A Nagy Háború (1914 – 1918), melyben nem egyszerűen országok, hanem birodalmak szövetségei (Központi Hatalmak, Antant) álltak egymással szemben, minden tekintetben példátlan erőfeszítéseket követelt a résztvevőktől. A gazdaság, a társadalom, a politikai, közigazgatási stb. intézményrendszer a háborús erőfeszítések szolgálatába állt. A háború utolsó szakaszában már az új állami-területi berendezkedés állt a győztesnek készülő szövetségek terveiben. 1918 tavaszán a Központi Hatalmak rendezték át Kelet-Európa hatalmas térségét a legyőzöttnek tekintett Oroszországgal kötött békében (Breszt - Litovszk). A háborúra készülő, majd belépő USA új elveket jelentett be (Wilson 14 pontja) a győzelem utáni újra rendezésre. 1918 őszére minden ország belefáradt a háborúba, majd a vesztes Központi Hatalmak mindegyik országában strukturális összeomlások következtek be nagyon rövid időn belül.

A Monarchia legfőbb vezetése a háború utolsó évében felmérte a kialakult külső és belső veszélyeket, fenyegetéseket, s Wilson elnök békekezdeményezését figyelembe véve, a Monarchia fenntartásának elősegítésére, az uralkodó 1918.

október 16-án manifesztumot bocsátott ki, melyben elismerte a népek önrendelkezési jogát, s kezdeményezte Ausztria föderatív átalakítását. Az átalakítás terve - Wekerle miniszterelnök tiltakozása hatására - nem érintette a Magyar Királyságot.

A Wekerle kormány október 20-án törvényjavaslatot dolgozott ki, melyben kezdeményezte a dualista rendszer alapvető megváltoztatását, Ausztria és Magyarország kapcsolatát tisztán perszónáluniós alapokra kívánta helyezni. (A belső válság elmélyülése miatt a törvényjavaslat már nem került tárgyalásra, de a jelentősége az volt, hogy a történelmi uralkodó elit maga is eljutott a dualista rendszer felszámolásának szükségességéhez. Gróf Tisza István is támogatta a lépést.)

Az Osztrák – Magyar Monarchia belső hatalmi és alkotmányos struktúája így már 1918 október közepén megroppant, majd október végén hatalmas népmozgalmak (forradalmak) teremtettek új helyzetet a két fővárosban (Bécsben, Budapesten) de Zágrábban, Prágában stb. is teljesen új folyamatok bontakoztak ki. Rövid idő alatt felbomlott a korábbi belső struktúra, s részben elhúzódó belső átrendeződés vette kezdetét. Új államok létrehozásának kinyilatkoztatásai születtek, a soknemzetiségű Magyar Királyság területén több nemzetiségi területen jelentettek be államalapítást.

A Magyar Királyság felvidéki részén a folyamatokat a külső erők (Antant politikája és döntései), a Csehszlovák Állam létrehozásának bejelentése után (1918. október 28.) a Monarchia-közi államtörekvés és belső magyar struktúrák bénultsága befolyásolta.

A többszintű folyamatok és hatások elemi módon érintették a településeket, a lokális társadalmakat is. Kassa törvényhatósági jogú, megyeszékhely funkciójú és regionális állami szakigazgatási szervek központi városa közvetlenül érintettje lett a különböző átrendeződési folyamatoknak.

A tanulmány a „Városdiplomácia OTKA” keretében készült, s a megadott terjedelem korlátjai között vizsgálja a városi önkormányzat lehetőségeinek és szerepének érintettségét, a folyamatosan és radikálisan változó hatalmi-politikai küzdelem keretei között. A gyorsan változó feltételek között megjelent a „városdiplomácia”, az önkormányzat városi érdekeket védő tevékenysége.

1. KASSA VÁROS KÖZVETLENÜL AZ I. VILÁGHÁBORÚ ELŐTT, MAJD FENYEGETETTSÉGE A HÁBORÚ ALATT

A Felvidék (Felföld) politikai és társadalomföldrajzi kutatása, szerteágazó szakirodalma (Podhorszky Gy. 1924) a történelmi Magyarország makrorégió között előkelő helyet foglalt el. Az 1910. évi népszámlálás alapján részletes képet kaphatunk a város háború előtti népességéről, annak belső strukturális tagozódásáról, gazdaságáról stb. Kassa a maga 94,03 km² területével a kis területű városok és megyeszékhelyek közé tartozott, lényegében „nyugati típusú”

városnak tekintették a korabeli szakirodalomban. 44 211 fős népességszámával a közepes lélekszánú megyeszékhelyek körébe került. Abaúj-Torna megye is a kis területű megyék csoportjának részét képezte, 158 ezer fős népességszáma szintén nem emelkedett ki. A monografikus feldolgozás (Sziklay J. – Borovszky S. szerk. 1896) országos tekintetben nem talált kiemelkedő gazdasági teljesítményt sem a városban, sem pedig a megyében. A történeti, kulturális, oktatási, kereskedelmi, igazgatási funkciók „szolgáltató jellegű” város képét rajzolták meg.

A város foglalkoztatási struktúrájában az ipar és a szolgáltató szektor a meghatározó, az őstermelő népesség száma és aránya alacsony. A város múltban gyökerező hagyománya az volt, hogy jelentős föld-, szőlő- és erdőterületeket szerzett meg tulajdonként a szűkebb és tágabb környezetének települési határaitban, mintegy kihelyezve őstermelői gazdálkodását. Abaújszántó területén az egyik legnagyobb szőlőtulajdonos volt a város, s tulajdonát tovább gyarapította, amikor 1917 februárjában megvásárolta a területei közé beékelődő, felkínált parcellákat 11 ezer koronáért, s így teljesen tagosította a Kassa-dűlőt.

Nemzetiségi, vallási szempontból tagolt volt a város, bár a magyarság a 75,43%-os aránya alapján magyar dominanciájúnak volt tekinthető. A szlovák és német nemzetiségű népesség szerves módon volt jelen a város életében. Vallási szempontból a római katolikus népesség jelentette a többséget (63%), s a város megjelenésében ennek az egyháznak a súlya kiemelkedő volt a legtöbb tekintetben. A Szent Erzsébet székesegyház emblematikus épülete Kassa jellegmeghatározójává vált.

Az izraelita népesség tette ki a város lakosságának 15,2%-át, s ezzel ők képviselték a második legnagyobb vallási közösséget. A felekezet súlya népességen belüli arányánál lényegesen nagyobb volt a gazdaságban, a szolgáltatásokban, a kultúrában.

Az önkormányzat igazgatási hagyományai mélyen gyökereztek történetileg, a több évszázados szabad királyi városi gyakorlat magasan fejlett öngazgatási képességeket örökölt tovább. A törvényhatósági jogú város belső közigazgatási szervezete teljes egészében megfelelt a törvényi előírásoknak és a többi ilyen jellegű város struktúrájának. (Magyarország tiszti cím- és névtára XXXIV. évf. 1915) A város főispánja Sziklay Ede, polgármestere dr. Blanár Béla, főjegyzője dr. Kriebel Edgár, rendőrfőkapitánya Váczy József volt, valamennyien magasan képzett szakemberek voltak. A közigazgatási apparátus – a megkívánt pozíciókban - megfelelő képzettséggel rendelkezett. A hiányzók szinte mindegyike katonai szolgálatra vonult be.

A háború utolsó évére a város lakosságának erőforrásai nagyrészt kimerültek, a férfi népesség jelentős részének frontra vonulása megváltoztatta a munkaerő piacot, a jövedelemszerzési lehetőségeket. A nők szerepe felértékelődött mind gazdaságilag, mind pedig politikailag. (Még olyan tekintetben is, hogy 1918 késő őszén a meginduló tömeges fosztogatások során a helyi sajtó már azt rögzítette a

híradásaiban, hogy: nagyságák a cselédjeikkel együtt fosztogatták a katonai raktárakat.

A háború, majd az azt követő átrendeződések szempontjából korántsem volt mellékes, hogy Kassa az ország egyik regionális katonai igazgatási központja volt: itt székelte a VI. császári és királyi hadtestparancsnokság Abaúj-Torna, Bereg, Borsod, Gömör, Heves, Liptó, Máramaros, Nógrád, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Ugocsa, Zemplén és Zólyom vármegyékre kiterjedő illetékességgel. Itt működött az ország hat honvéd-kerületének egyik parancsnoksága, valamint a IV. csendőrkerület székhelye is volt. Ezek a katonai – csendőri intézmények elvileg nagyfokú biztonságot sugároztak a város lakossága számára.

A térség biztonsága a háború időszakában megrendült, az orosz hadsereg 1914 őszén betört az északkeleti Kárpátokba, az Uzsoki-hágón keresztül egészen Eperjes északi előteréig nyomult. Kassa közvetlen katonai fenyegetettség állapotába került. A várost nem érték el az oroszok, de Sáros megyében nagy mértékű pusztítást végeztek. Elmúlt a lelkesedés a háború iránt a városban.

2. ÁLLAMALAPÍTÁSI KINYILATKOZTATÁSOK A FELVIDÉK TERÜLETÉN 1918-1919

A Csehszlovák Állam Monarchiából történő kiválásának bejelentése (Prága, 1918. október 28.) már elvileg érintette a Felvidéket is, majd a Szlovák Nemzeti Tanács csatlakozási nyilatkozata (Turócszentmárton 1918. október 30.) politikai szempontból bonyolulttá tette a kérdést a magyar kormányzat és a Felvidék magyar lakossága számára.

Kassa törvényhatósági jogú város törvényhatósági bizottsága a nyilatkozat megjelenése után szinte azonnal rendkívüli ülést tartott november 1-én, melyben kifejezésre juttatta magyar jellegét és ragaszkodását a magyar hazához. Kassán is megalakult a Magyar Nemzeti Tanács, elnökévé a műbútorasztalos, szociáldemokrata Molnár Miklós választotta, aki nagyfokú türelemmel próbálta a város életét békés mederben tartani (Bukovszky L. – Simon A. – Szeghy-Gayer V. szerk. 2020)

A csehek és a szlovákok (szemben a románokkal és szerbekkel) nem voltak világháborús ellenfeleink a Nagy Háborúban, harcostársak voltak a közös hadseregben. Igaz, hogy már a háború alatt az Antant hivatalosan háborús félként fogadta el a franciaországi Csehszlovák Légiót (Clemenceau, 1917. december 17.), s a háború második felében megindult a cseh és szlovák katonák tömegessé váló dezertálása is a keleti fronton. A felvidéki folyamatok és katonai konfliktusok sok tekintetben az orosz polgárháborúhoz hasonlítottak.

A felvidéki, többnemzetiségű területeken több rövid (kérész, tiszavirág) életű államot jelentettek be, eltérő társadalmi támogatottságokkal: Szepesi Köztársaság 1918. december 9. – 1918. december 17. Késmárk székhellyel,

Kelet-Szlovák Köztársaság 1918. december 16. – 1918. december 29. Kassán, Eperjes „fővárossal”, Hucul Köztársaság 1919. január 8. – 1919. június 11., Körösmező fővárossal. Ide sorolhatjuk a sajátos körülmények között létrehozott Szlovák Tanácsköztársaságot is 1919. június 16. – 1919. július 7. Eperjes központtal.

Nem meglepő, hogy Kassa város önkormányzatában, illetve népgyűléssé alakuló ülésein felvetődött az önálló városköztársaság kinyilatkoztatásának lehetősége. Nagyköveteket terveztek küldeni Budapestre és Prágába, de a történelem elsöpörte a kezdeményezést.

3. KASSA CSEH MEGSZÁLLÁSA: A VÁROSI ÖNKORMÁNYZAT ÉS A MAGYAR KORMÁNYBIZTOS KÖZÖSEN HÍVTA BE A CSEHEKET, RENDTEREMTÉSI CÉLLAL

A széteső Monarchia területén már október végén megindult a katonák tömeges dezertálása, sőt lázadása. Ez érintette a Magyar Királyság területének egyes helyőrségeit is. A csehszlovák kormány november 8-i ülésén döntött a Felvidék elleni invázió megkezdéséről. Előtte már paramilitáris csapatok tevékenykedtek a szlovák többségű területeken. A cseh csapatok kis létszámú erővel (szakasz, század. zászlóalj), francia tábornokok és olasz törzstisztek vezetésével kezdtek területfoglalásokba a Magyar Királyság területén, s nyugat felől, a vasútvonalak mentén nyomultak keleti irányba (doberdói Breit J. 1925). Szinte mindenütt érdemi katonai ellenállás nélkül haladtak. Ennek megértése nem egyszerű, de az alapja az, hogy a francia tábornokok, olasz tisztek vezetése és érdekeltisége miatt egy katonai ellenállás az Antanttal szembeni akciónak lett volna tekinthető az adott nemzetközi, katonapolitikai viszonyok között.¹

A közrend- és közbiztonság megromlott a városban, ezért a kassai Magyar Nemzeti Tanács november 12-én rendkívüli felhatalmazással rendelkező kormánybiztos kinevezését kérte a magyar kormánytól. A kormány Molnár Miklóst a Magyar Nemzet Tanács elnökét nevezte ki kormánybiztos főispánná, aki felelőssége és kihívásai teljes tudatában állt a város élére.

Az Antant katonai tanácsa december 3-i jegyzéke utasította a magyar kormányt az északi, szlovák-lakta területek kiürítésére, anélkül azonban, hogy meghatározta volna annak pontos határait. December 6-án a csehszlovák kormány megbízottja Milan Hodža (felvidéki születésű politikus, 1905 – 1910

¹ Ugyanez a dilemma megjelent a Tanácsköztársaság alatt Kun Béla számára, majd bármilyen furcsa is, Horthy Miklós számára is. Horthy nem a betörő románokkal fordult szembe a francia katonai erők szegedi jelenléte tudatában, hanem a Dél-Dunántúlon kezdett, a Tanácsköztársaság helyben maradt szereplőivel szemben tisztogatásokba. Csak a románok Antant által kikényszerített budapesti kivonulása után lovagolt be a fővárosba.

között magyar országgyűlési képviselő, aki jól ismerte az ország és különösen a Felvidék nemzetiségi viszonyait) és Bartha Antal magyar honvédelmi miniszter megállapodásban jelölte ki az „ideiglenes demarkációs vonalat”, melynek értelmében Kassa magyar fennhatóság alatt maradt. A város lakossága és helyi sajtója kitörő örömmel üdvözölte a megállapodást.

A cseh csapatok figyelmen kívül hagyták ezt a demarkációs vonalat, s sok helyen átlépték azt. Kassa és Abaúj-Torna vármegye önvédelemre készült. A cseh csapatok december 28-án érték el a város határát, s érdemi katonai ellenállás nélkül feloszlatták a város védelmére szerveződött margitfalvai őrséget. Berzeviczy Béla tábornok a Kassai Honvéd Kerület parancsnoka közölte a polgári hatóságokkal, hogy nem tudja megvédeni a várost, sőt a közrendet sem képes fenntartani a széthulló honvéd alakulatokkal.

Molnár Miklós kormány megbízott és dr. Blanár Béla polgármester „diplomáciai” tárgyalások után abban egyezett meg a cseh csapatok parancsnokával, hogy december 31-én átadják a várost. A kialakuló fosztogatások és zűrzavar miatt a város vezetői már december 29-én behívták a cseh csapatokat.

Kassa korántsem az egyetlen város volt a Felvidéken, amely nem nyúlt az „önvédelem jogos lehetőségéhez”, hiszen a demarkációs vonalon „innen volt”. Ebben a kialakult szituációban nagyon sok szervezetnek (kormány, állami – katonai szervek, megye, városi önkormányzat stb.) beletörődő közreműködése játszott szerepet. A lakosság maga is letargiával szemlélte a folyamatokat.

1919. január 3-i számában a Miskolcon szerkesztett és kiadott 28-as Újság (Sassy Csaba satirikus riportlapja)² már két részre bontva közölte a „cseh-szlovák köztárság propaganda térképét”, melynek keleti részén „Miskovec, mint cseh-határváros) szerepelt. (1. ábra) A térképet nagy példányszámban terjesztették a csehek a Felvidéken, mintegy a lakosság tudomására hozva, hogy eldöntött kérdéssé vált a terület hovatartozása.

A csehek nem álltak le Kassa elfoglalása után, megszállták Salgótarjánt, Miskolcot, Tokajt, Sárospatakot, Sátoraljaújhelyt is. Miskolc május 2-i, harcok nélküli elfoglalása megerősítette Kassa cseh védelmének lehetőségét. Északkeleten összeért a cseh és a román hadsereg Magyarország elleni arcvonala.

Kassán 1918. december 29 – 1919. június 6. között megkezdődött a csehek berendezkedése a városban, leváltották a magyar közigazgatás – amely egyértelműen ütközött a fegyverszüneti egyezményben megfogalmazottakkal - rendőrség stb. teljes vezetését, részben az apparátusok jelentős részét is. Ugyanakkor nem volt elegendő – különösen nem szlovák nemzetiségű – szakértőjük a város működtetéséhez, így furcsa kettősség is kialakult a városban.

² A satirikus lap megjelent évfolyamat (1918-1922) és egyes számai megpróbálták a lakosság félelmeit oszlatni, de kevés sikert tudtak felmutatni.

1. ábra: A cseh-szlovák köztársaság propaganda térképe (Miskovec, mint cseh-határváros)

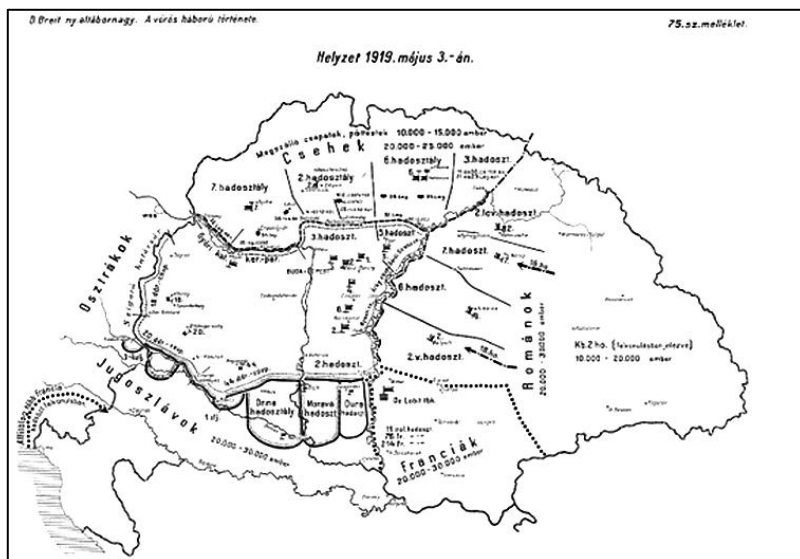
Forrás: 28-as Újság, 1919. január 3.

4. A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ÉS KASSA FELSZABADÍTÁSA

1919. március 21-én új hatalmi konstrukció és politikai berendezkedés (proletárdiktatúra) alakult ki Budapesten, majd rövid időn belül az egész meg nem szállt ország területén. Ennek hatására Vavro Srobár, a Felvidék élére Prágában kinevezett tejhalmú biztosa március 23-án kihirdette a statáriumot.

A beszorított helyzetű Tanácsköztársaság erőforrásaiban minden szempontból gyengévé, katonai pozíciójában kiszolgáltatottá vált április végére, május elejére (2. ábra). A látványos május elsejei ünnepségek és vörös drapériák nem tudták elfedni a súlyos helyzetet. Választani kellett a megadás, vagy a maradék erőforrások totális mozgósítása között.

A viták után az utóbbi lehetőség vált valóra. Budapesten és az ország maradék területén rendkívüli mozgósítást rendeltek el, s a gyengébbnek tekintett cseh erőkkel fordult szembe. A Vörös Hadsereg május 9-én indította meg az északi támadás előkészítését Hatvan térségéből. A támadás első lépcsőjében május 20/21-én felszabadították Miskolcot, ezzel megnyílt az út Kassa irányába. (Tokajt június 4-én, Sárospatakot június 5-én, Sátoraljaújhelyt június 6-án vették birtokba a magyar katonai egységek.)

2. ábra: A katonai megszállások helyzete 1919. május 3-án

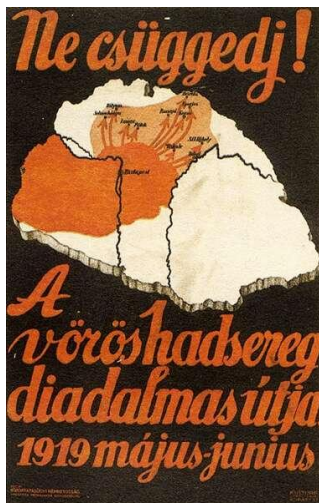
Forrás: doberdói Breit József, 1925

A kelet-szlovákiai hadszíntér és Kassa francia parancsnoka Edmond Hennocque tábornok felmérte a kialakult erőviszonyokat, s úgy látta, hogy a rendelkezésére álló erőkkel nem képes Kassa katonai védelmére. A cseh hadvezetés úgy döntött, hogy harc nélkül fel kell adni a várost, mert megvédése nem garantálható. A cseh hadsereg június 6-án rendezetten kivonult a városból. Hennocque tábornok nem a korábbi magyar városi önkormányzatnak (annak legitimitását nem ismerte el) vagy a volt polgármesternek dr. Blanár Bélának, hanem Hegedűs Pálnak, a Monarchia közös hadserege nyugalmazott altábornagyának adta át a hatalmat, abból a megfontolásból, hogy a katona nem politikai tényező, nincs önálló legitimitása.

A város birtokba vétele után megindult a Vörös Hadsereg észak felé, s elfoglalta Eperjest (június 9), Bátfát (június 10), s kiért az ország északi történelmi határvonaláig. A Vörös Hadsereg előre nyomulása miatt Vavro Srobár Szlovákia területére vonatkozóan tejhatalmú miniszter katonai diktatúrát jelentett be a Felvidék egész területére, melyet Eugène Mittelhauser francia tábornok mintegy ellenjegyzett aláírásával.

Budapesti és részben kassai előkészítések után 1919. június 16-án Eperjesen kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot. A „proletárdiktatúra exportja” nem találkozott sem a tervezett új állam területén élő, magyar lakosság, sem pedig

minden érintett katonai vezetők támogató lelkesedésével, a régi tisztikar a történelmi államterület integritásának helyreállítását remélte.

3. ábra: Utcai plakát és levelező-lap propaganda, 1919 június

Az utcai propaganda plakátot nagy példányszámban nyomtatták i és terjesztették, s mellette levelező lapokon több ezer jelent meg belőle.

5. KASSA MÁSODIK CSEH BEVÉTELE

Kassa sorsának alakulása nem helyben dőlt el. Clemanceau 1919. június 13-án az Antant nevében jegyzékben felszólította Kun Bélát, hogy vonja ki csapatait a Felvidékről, s kilátásba helyezte, hogy ennek fejében a románok visszavonulnak a Tiszától, s meghívják a Tanácsköztársaságot a békekonferenciára.

Belső viták után a politikai vezetés úgy döntött, hogy végre hajtja a felvidéki kivonulást, a Kassán állomásozó páncélvonat fedezete alatt rendezetten és gyorsan kivonta csapatait a területről és a városból. A románok nem mozdultak a Tisza vonalától. A katonai vezetés egy része lemondott, mivel nem értett egyet az egyoldalú kivonulással.

A Vörös Hadsereg kivonulása után visszatérő cseh hatalom most már a véglegesség szándékával rendezkedett be a városban. Megerősítették a jelenlétet nem csak a rendőrség, a közigazgatás, hanem az élet szinte minden területén

6. ÖSSZEGZÉS

Az 1918-1919 közötti átalakulás forgatagában a nemzetközi, az országos és települési folyamatok szervesen összefüggtek, de dominánsnak a nemzetközi döntések számítottak. Magyarország nem volt abban a helyzetben, hogy

eredményesen vegye fel az önvédelmi harcot az Antant támogatását élvező, területszerző hadseregekkel. A felvidéki és kassai események azt mutatták meg, hogy a bénultság megjelent az állam és a közigazgatás szinte minden szintjén.

A korábban stabil társadalmi struktúrával rendelkező, polgár-város, lakossága maga is pánikba estt többször, s részt vett a kialakuló fosztogatásokban. A háborús élelmiszerválság a fizikai lét peremére sodort tömegeket.

A közigazgatás (sem az állami, sem pedig az önkormányzati) nem volt képes kezelni az elszabaduló indulatokat és folyamatokat. Ezzel magyarázható, hogy Kassa első cseh megszállása a város kérésére történt. A város második, végleges megszállása már a nemzetközi politika és a Tanácsköztársaság vezetésének megállapodása alatt ment végbe.

IRODALOM

- doberdói BREIT J. (1925): A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. A gödöllői főhadiszállás és egyéb nagyobb parancsnokságok és hatóságok tábori aktái alapján. II. kötet. A proletárdiktatúra kihirdetésétől a románok támadásáig. A Magy. Kir. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest.
- BUKOVSKY L. – SIMON A. – SZEGHY-GAYER V. (2020 szerk.): Kassától Kosicéig. Molnár Miklós emlékkönyv. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- JANEK I. (2022): Dvortsák Viktor Sáros megyei levéltáros esélyei 1918-ban egy új állam létrehozására Kelet-Magyarországon Szlovák Népköztársaság néven. In: A közigazgatás változása Észak (kelet) Magyarországon a modern korban. Régióink története III. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó, Eger pp. 173-192.
- PODHRADSKY Gy. (1924): A tótoklakta Felföld politikai és kultúrgeográfiája. (Függelékül a kérdés bibliográfiája.) Studium Kiadása, Budapest.
- SIMON A. (2017): Kassa három megszállása. Párhuzamok és tanulságok. – Történelmi Szemle, LIX. évf. 4. sz. pp. 569-590.
- SIMON A. 2021: Az átmenet bizonytalansága. Az 1918/19-es impériumváltás Pozsonytól Kassáig. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Somorja, Budapest.
- SZEGHY-GAYER V. – ZAHORÁN Cs. (2022 szerk.): Kérészállamok. Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarország területén (1918-1921) Ludovika Kiadó, Budapest.
- SZIKLAY J. – BOROVSKY S. (1896 szerk.): Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Apolló Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Budapest.

JEGYZET A KELETI KAPU KÉRDÉSÉHEZ A MAGYAR HADTÖRTÉNELEMBEN

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

NOTE ON THE EASTERN GATEWAY IN HUNGARIAN MILITARY HISTORY

The Carpathian Basin exhibits two major geographical gateways in the West and South, whereas its Northern and Eastern regions lack comparable points of access. Mountain passes serve as functional substitutes for such gateways to the East. The Northeastern areas of the Basin historically formed a military-geographical periphery, remaining largely outside decisive military operations. The interplay between this peripheral position and the strategic importance of the passes gave the region a distinctive and periodically shifting role in Hungarian military history. This study outlines the key phases of its fluctuating strategic relevance.

A magyar hadtörténelem földrajzi jellegét tekintve Kárpát-medencei. A honfoglalás óta legtöbb jelentős katonai küzdelmünk színtere a Kárpátok, az Alpok, valamint a Dinári-hegyvidék által határolt medencecsoport volt. A hegyvidéki kereten túli hadtörténelmi események (például egyes kalandozó vállalkozások, majd a Hunyadi-kor balkáni hadjáratai, az első és a második világháború viszonylag távoli küzdelmei) a medencecsoportból mint kibocsátó területből indultak és legtöbbször jelentős hatást gyakoroltak a magyar nemzet életére, így földrajzilag szintén Kárpát-medencei jellegűek. Jóllehet a magyar hadtörténelem bővelkedik világjáró magyar katonákban és honfitársaink a távoli kontinensek háborúiban is részt vettek, a magyar hadtörténelem legnevezetesebb helyei mégis a Kárpát-medencén belül vagy annak földrajzi szomszédságában találhatók (MARKÓ Á. 1943; NAGY M. M. 2009). A MARKÓ ÁRPÁD által 1943-ban, *A magyar csapatok harcainak színhelyei Európában, Magyarországon kívül 1000-tól 1882-ig* címmel közzétett térképvázlat bizonyítja, hogy a magyar hadtörténelem legfontosabb külföldi eseményei egyenletesen szóródtak a Kárpát-medence körül (MARKÓ Á. 1943, 288-289). Így földrajzilag bizonyított hadtörténelmi

folymataink kötődése tágabb geográfiai környezetünkhöz, Közép- és Köztes-Európához. E kapcsolódás geográfiailag legtöbbször a Kárpát-medence kapuin keresztül valósult meg. A medencecsoportot kitöltő magyar társadalom és állama főleg a Duna mentén kialakult nyugati és a déli kapun át érintkezett földrajzi szomszédságával. A szomszédos területekhez való kötődés nemcsak a társadalmi, gazdasági, valamint kulturális, hanem katonai és háborús jellegű is lehetett. A nyugati és a déli kapu évszázadokon át a Kárpát-medencébe törő, valamint az onnan induló hadak vonulásának nevezetes pontja volt (NAGY M. M. 2006, 2016a, 2018, 2021). A Kárpát-medence külső hegyvidéki peremének északi és keleti részén ilyen markáns földrajzi kapukat nem találunk, jóllehet a társadalmi és katonai, olykor háborús kapcsolatok itt is léteztek a környező vidékekkel. A földrajzi érintkezés északi és keleti irányban a hágókon keresztül valósult meg. E geográfiai faktorok halmaza alkotta a magyar hadtörténelem keleti kapuját, mely a Kárpát-medence északkeleti területeit foglalja magában. Az itteni katonaföldrajzi, valamint hadtörténeti földrajzi *kapu-vidék*, mely területi kiterjedésében lefedi Kárpátalja történeti régióját (KÓSA L. - FILEP A. 1978; KISS L. 1980, NAGY M. M. 2016b), különböző térszervezési formák és funkcionális terek között hol katonaföldrajzi perifériát, hol rövid ideig fennálló centrumot alkotott. Földrajzi jegyzetünkben e váltakozásra és néhány földrajzi vonatkozására szeretnénk rámutatni.

A magyar társadalom földrajzi és történelmi ismeretrendszerében szinte kiirathatatlanul rögzült elem, hogy a Kárpátok hadakkal alig járhatóak, és a medencecsoport hegykoszorúja áthatolhatatlan bástyafalként övezi, egyben oltalmazza a belső vidékeket. E nézetnek azonban ellentmondanak a természet- és politikai földrajzi tények. A Kárpát-medence orográfiai és hidrográfiai viszonyaiból ered, hogy a három nagymedence (Nyugati-, Központi-, Erdélyi-nagymedence), valamint az őket elválasztó belső domb- és hegyvidékek olyan markáns földrajzi kerettel rendelkeznek (SZÉKELY A. 1968), mely jelentősen növeli a katonai védelem lehetőségeit, de önmagában nem védelmez. Ebben a tekintetben a Kárpát-medence egészen egyedi katonaföldrajzi képlet (TÓTH Z. 1917). A hegykeret ugyan jelentősen növeli a védelem földrajzi lehetőségeit, ám nem átjárhatatlanul merev elválasztó térelem. PRINZ GYULA fontos adatközlését idézve: „... *Ellenben az 1500 km-es régi kárpáti határvonal 40 hágójával, tehát átlagban az alacsony, 500-1000 m magasságú hágóknak olyan eloszlásával, hogy 37,5 km szakaszra esik*

belőle egy, a földrajz eszményi követelményeinek mindenben megfelel...” (PRINZ GY. 1938, p. 353.) Vagyis a Kárpátokon elegendő hágó, bennük pedig kellő mennyiségű út vezet át ahhoz, hogy a medencecsoport védelme ne pusztán a természeti tényezőkön alapuljon. A hadügy és a természeti erők szinergiája biztosítja a védelem erejét ebben az esetben is.

A keleti kapu esetében azonban a katonai védelemhez, valamit a hadtörténelmi szerephez kapcsolódik egy sajátos tényező, a katonaföldrajzi (esetünkben a hadtörténeti földrajzi) periféria, melynek eddig kevés figyelmet szentelt mind az egyetemes, mind hazai történeti és katonaföldrajz. A földrajzi periféria politikai geográfiai értelemben az államtér (a földrajzi organizmus) mag- vagy központi teréhez képest határmenti térelem. Mint ilyen, a centrumtértségnek alárendelt, ám sajátos funkciójú tényező. A periféria a politikai földrajzban, annak kezdeti változata szerint a határ egyik része, melynek sajátos geográfiai értéke és története van. RATZEL megfogalmazásában: „... *a határszélnek is van saját történeti értéke...*” (RATZEL, F. 1887, p. 153.) E megállapítás a történeti oldalak jól ismert téziséét bevezető sora, mely érvényes a magyar katonaföldrajzi kapuk és perifériák esetében is. RATZEL antropogeográfiája annak megfelelően, hogy az adott államtér határai társadalmi tekintetben mennyi irányban biztosítanak intenzív kapcsolódást a szomszédos területek felé, egy- vagy többoldalú fejlődési tendenciáról beszél. A megkülönböztetés alapja, „... *hogy a határnak melyik oldalán folynak le a legfontosabb történeti jelenségek...*” (RATZEL, F. 1887, p. 153.). A magyar államtér hadtörténeti szempontból a két fő kapu megléte miatt többoldalú. E vonását erősíti, hogy a keleti kapu hágóin át is intenzív társadalmi kapcsolatok éltek a századok folyamán. Az utóbbi kapcsolódás azonban egy társadalmi és gazdasági periférián, látszólag csekélyebb értékű és funkciójú térségen keresztül valósult meg. Az ország keleti kapuja a jelentősebb nyugatival szemben eltérő társadalmi, etnikai fejlődést mutatott. PRINZ GYULA szerint hazánk esetében „... *az ország világhelyzetére elhatározó az, hogy miképpen támaszkodik a német és az orosz az ország határaihoz. Míg a lengyel megállt a határfalnál, addig a német, csakúgy mint az orosz, hatalmas lépéssel átlépte azt. A német nyelvterület Moson megye derekáig csaknem 50 km mély ék alakjában nyomult be a Nyugati-Kárpátok kapuiból a Kisalföld szívébe. Az orosz ellenben közel 250 km szélességben ugyan, de csak a Keleti-Beszkidék erdőségeiben foglalt helyet. ...*” (PRINZ GY. 1943, p. 180.) A déli kapun át a Balkán-félsziget csekély geográfiai nyomása miatt a török kor

kivételével a fentihez hasonló behatolás nem történt (PRINZ GY. 1943). A katonaföldrajzi perifériák jellemzője, hogy a politikai földrajz törvényszerűségeinek megfelelően azok a centrumtérséghez történő előretörés funkcionális terei, tehát sokszor földrajzi kapuk is (MAULL, O. 1925, 1956, UHDEN, R. 1929). Az utóbbiak azonban gyakorta nem jelentenek társadalmi perifériát. A nyugati kapu vidéke a magyar történelem legfejlettebb térségének számított, főleg az újkorban, míg a keleti kapu ezzel ellentétben társadalmi fejlődésében bizonyos fokú lemaradást mutat (BELUSZKY P. 2008). Hadtörténeti földrajzi tekintetben a nyugati és a déli kapu fontos, olykor egyenesen centrális térség, míg a keleti bejáró vidéke katonai geográfiai periféria. Miként majd látjuk, a különbözőség oka a Kárpát-medencén kívüli politikai térszervezés és térszerveződés folyamataiban rejlik. E mögöttes ok mellett azonban létezik a katonaföldrajzi (hadtörténeti geográfiai) periféria kialakulásának egy hadművészeti indoka is, mely a modern hadelmélet szerint a hadszíntér döntő pontjában keresendő. A mai katonai gondolkodás, mely földrajzi tartalmában a múlt tapasztalataiból ered és szorosan kötődik a politikai, valamint a történeti földrajzhoz, elismeri a „*döntő fontosságú pontok*” létét, ám a háború és az egész hadjárat sorsát determináló „*kulcspontét*” tagadja (NAGY M. M. 2017, NAGY M. M. - DÖVÉNYI Z. 2020, CLAUSEWITZ, C. VON. 2013). „*...Nézetünk szerint tehát: ha a kulcsállás kifejezés a hadászatban önálló fogalom, akkor az csak arra a területre vonatkozhat, amelynek birtoklása nélkül nem kockáztatható meg az országba való behatolás. Ha azonban ezzel a kifejezéssel kívánjuk megjelölni valamely ország minden kényelmes bejáratát vagy középpontját, akkor a megnevezés elveszti sajátos jelentését, vagyis értékét, és valami olyat jelöl, ami többé-kevésbé mindenütt megtalálható; csupán tetszetős szófordulat lesz.*

Az olyan állás azonban, amelyikre mi gondolunk, természetesen elég ritkán lelhető fel. Legtöbbször maga az ellenséges hadsereg a legjobb kulcs az országhoz, és szerfölött kedvező feltételek szükségesek ahhoz, hogy a terep fogalma a haderő fogalma fölé kerekedjen. ...” (CLAUSEWITZ, C. VON 2013, p. 500). A hadtörténeti földrajzi periféria léte e fenti megközelítéssel indokolható. A keleti kapu vidéke csak néhány alkalommal adott helyet jelentős katonai küzdelemnek, és olyan eset alig ismert a magyar hadtörténelemben, amikor az egész háború sorsát eldöntő katonai kötelék, Clausewitz fogalmával élve, a „*haderő*” egésze itt helyezkedett volna el. A nyugati és a déli kapu esetében ez éppen fordítva

igaz. A nyugati kapu jelentős erődítményeivel és az ezekhez, valamint a Habsburg-birodalom fővárosához vezető természetes útjaival, a déli kapu pedig a központi nagymedencét oltalmazó, a balkáni irányt elzáró elemként a magyar hadtörténelem centrális zónája.

A magyar hadtörténeti földrajz fontos geográfiai eleme a Kárpát-medence központi térsége, melyet CHOLNOKY JENŐ (1915) a „*Duna-nyílás*” elnevezéssel illetett, és a magyar történelem fővárosait (Székesfehérvár, Esztergom, Buda) is magában foglaló területet értett. „...*A Duna-nyílás szerkezeti centrum, legkitűnőbb vásárhelyünk és legfontosabb dunai átkelőhelyünk. De elég nagydarab, hogy benne sok város foglaljon helyet...*” (CHOLNOKY J. 1915, p. 206). A magyar hadtörténelemnek is ez a centrális térsége, mely a Központi-nagymedence északnyugati szegletében foglal helyet. Egyben tartalmazza a Nyugati-nagymedencén keresztül Bécs felé tartó legfontosabb átjárókat is. Ehhez képest a keleti kapu vidéke olyan határ menti térelem, mely kívül esett a hadaknak a centrális térség irányába történő vonulásának, a Kárpát-medence két fő kapuját összekötő Duna folyásának irányán.

A keleti kapu hadtörténeti földrajzi perifériájának kialakulása azonban nemcsak a Kárpát-medence belső viszonyaira, hanem sokkal inkább a medencecsoporton túli politikai földrajzi térszerveződés folyamataira vezethető vissza. Egy-egy földrajzi kapu, mint szerkezeti elem sorsa a két oldalán elhelyezkedő államterek erejétől és szervezettségétől függ. A nyugati kapu esetében ilyen külső, döntő tényezőnek bizonyult a Német-római Birodalom, majd a Hasburg-birodalom. A déli kapunak a medencén túli oldalán a Bizánci Birodalom, később pedig a Török Birodalom államtere volt ilyen tényező. A keleti kapu esetében azonban ilyen erős térbeli hatást kifejtő birodalmi térelemet nem ismerünk. Az itt ható orosz államtér csak fokozatosan, a Kárpátok előterébe lassan kiérkezve szerveződött döntő tényezővé. Korábban a lengyel-litván államtér laza szövetű téreleme nem hathatott jelentősen a Kárpát-medence északkeleti vidékére. Az Orosz Birodalom földrajzi fejlődéstörténete alapján csak a 18. században jutott ki Közép-Európába, s ekkor is oly módon, hogy Galícia jelentős területeit a Kárpát-medencét is birtokló Habsburg-birodalom szerezte meg és tagolta terébe (Obst, E. 1928, Maull, O. 1956, Halecki, O. 1995). A nagy változás az első világháború után következett, amikor a Kárpát-medence keleti kapujának térsége a csehszlovák államtér része lett. A Nagy Háborút követően határozott formát öltő Köztes-Európában a keleti kapu továbbra is földrajzi

és katonaföldrajzi periféria maradt. Ez az állapot némileg változott a második világháború éveiben. 1945 után a Szovjetunió széteséséig a térség az eurázsiai nagyhatalom előtere volt, mely geopolitikai, geostratégiai glaciist alkotott, s biztosította a szovjet-orosz katonai betörés földrajzi lehetőségét Lengyelországba, Magyarországra és Romániába.

A magyar történelem folyamán a keleti kapu kevés alkalommal kapott jelentős katonai szerepet. A mongol betörést követően fontos katonai funkciót külső ellenséggel szemben e funkcionális tér az első világháború folyamán töltött be, amikor Galícia jelentős területeinek elvesztése után az orosz csapatokat csak a Kárpátok hágóinál lehetett megállítani (KRISTÓ GY. 1986, NAGY M. M. 2014). A keleti kapu, valamint az egész Kárpát-medence védelmére létesült a második világháború alatt az *Árpád-vonal* nevű védelmi rendszer, mely jelentős részt betöltötte funkcióját. Az itt folyó küzdelem egy rövid időre felértékelte a keleti kaput, de miután a szovjet-orosz erők a Déli-Kárpátokon keresztül kijuthattak a Központi-nagymedence belső területeire, a keleti kapu ismét elveszítette fontosságát (DOMBRÁDY L.-TÓTH S. 1987, SZABÓ J. J. 2002).

A keleti kapu katonaföldrajzi perifériája azonban nem jelentett teljesen mellőzött katonai funkcionális teret. Magyarország történelméből, valamint történeti földrajzi folyamataiból ered, hogy e térség a török korban és a kuruc mozgalmak időszakában felértékelődött. A Rákóczi-szabadságharc folyamán a felkelés magterülete itt helyezkedett el (NAGY M. M. 2019). A korábbi török korban a keleti kapu térsége elsősorban nem a hegykoszorú külső és belső oldalán elhelyezkedő vidékek közötti kapcsolatot szolgáltatta. A hódoltság időszakának másfél évszázadában a keleti kapu és tágabb környezete a királyi Magyarország, valamint az Erdélyi Fejedelemség közötti ütközőtérség lett. E földrajzi funkcióból fakadt, hogy a keleti kapu hol az egyik, hol a másik államtérhez tartozott, és a nagyobb háborús periódusok során a hadak átvonuló térsége lett. Mint ütközőzóna főleg politikai földrajzi, mintsem katonaföldrajzi funkciója volt. Az itt elhelyezkedő úgynevezett *hét vármegye* (Abaúj, Bereg, Borsod, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Zemplén), melyeket a 17. században kétszer is az Erdélyi Fejedelemséghez csatoltak, pusztán katonai erővel nem volt megtartható egyik fél számára sem. E földrajzi képlet egyedi vonása, hogy a Kárpát-medence középső térségében egymással viaskodó két nagyhatalom, a Habsburg-birodalom, valamint a Török Birodalom, földrajzi ütközőzónája nem itt, hanem a fő katonai peremvidéken, a Központi-nagymedence nyugati oldalán alakult ki. A keleti kapu területén

a nagyhatalmak katonai peremvidékét és geopolitikai glaxisát jelentő két ütközőállam (a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség) feszült egymásnak. E jelenség a katonaföldrajzi periféria perifériája kifejezéssel írható le, mely egyben igazolja azt a közismert általános geográfiai képletet, hogy a perifériának is lehet perifériája. Ettől a centrum és a periféria váltakozása sajátosan valósul meg. Bármiként is alakult a Kárpát-medencei politikai erőviszony a határ menti peremhelyzet lényege nem változott. A Kárpát-medence keleti kapuja egyszerre jelentett hágók alkotta kelet-nyugati kapcsolódási teret és egy erre merőleges hatásmechanizmusú geopolitikai puffert.

IRODALOM

- BELUSZKY P. (2008): A modernizáció regionális különbségei a Kárpát-medencében. – In. Uő (szerk.): Magyarország történeti földrajza II. Dialóg Campus, Budapest-Pécs. pp. 342-421.
- CHOLNOKY J. (1915): Budapest földrajzi helyzete. – Földrajzi Közlemények 43. 5. pp. 193-225.
- CLAUSEWITZ, CARL VON (2013): A háborúról. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 706 p.
- DOMBRÁDY L.-TÓTH S. (1987): A Magyar Királyi Honvédség 1919-1945. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 461 p.
- HALECKI, O. (1995): A nyugati civilizáció peremén, Kelet-Közép-Európa története. – Osiris-Századvég, Budapest. 352 p.
- KISS L. (1980): Földrajzi nevek etimológiai szótára. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 726 p.
- KRISTÓ GY. (1986): Az Árpád-kor háborúi. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 326 p. + 28 t.
- KÓSA L. - FILEP A. (1978): A magyar nép táji-történeti tagolódása (Változatlan utánnnyomás). – Akadémiai Kiadó, Budapest. 231 p.
- MARKÓ Á. (1943): Magyarország hadtörténete. – Országos Közoktatási Tanács, Budapest. 288 p. + 3 t.
- MAULL, O. (1956): Politische Geographie. – Safari Verlag, Berlin. 624 p.
- Maull, O. (1925): Politische Geographie. – Verlag von Grebrüder Borntraeger, Berlin. XV+742 p.
- NAGY M. M. (2006): A Délvidék mint geopolitikai puffert. – In. KÓKAI S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 2006.

- november 17.-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 161-177.
- Nagy M. M. (2009): A magyar hadiutazás históriája. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 279 p.
- NAGY M. M. (2014): Magyarország az első világháborúban. Térképek történelmi áttekintéssel. – Kárpátia Stúdió, Budapest. 136 p.
- NAGY M. M. (2016a): A Balkán a magyar hadtörténelemben. – KÓKAI S. (szerk.): A változó világ XXI. századi kihívásai. Tanulmánykötet prof. Dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. pp. 441-460.
- Nagy M. M. (2016b): Kárpátalja a magyar hadtörténeti földrajzban. – Közép-Európai közlemények 9. 3. 83-101.
- NAGY M. M. (2017): Clausewitz és a történeti földrajz. – Történeti Földrajzi Közlemények 5. 1. pp. 17-32.
- NAGY M. M. (2018): A Kárpát-medence nyugati kapuja – Burgenland – a magyar hadtörténelemben. Közép-Európai Közlemények 11. 3. pp. 27-39.
- Nagy M. M. (2019): A Rákóczi-szabadságharc magterületéről. – In. TAMÁS E. - KÓKAI S. (szerk.): Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Tanulmányok Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára. Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Nyíregyháza-Sárospatak. pp. 247-255.
- NAGY M. M. (2021): A Déli-kapu történeti földrajzi anatómiája. – In. SURÁNYI R. (szerk.): Évkönyv 11. Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság, Topolya. pp. 35-42.
- NAGY M. M.-DÖVÉNYI Z. (2020): Clausewitz és a legitim német geopolitika. Hadtudományi Szemle 13. 3. pp. 45-58.
- OBST, E. (1928): Die geopolitische Leitlinien des europäischen Russland. – In. Haushofer, K. - Uő - Lautensach, H. - Maull, O.: Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag, Berlin-Grunewald. pp.81-105.
- PRINZ GY. (1938): Magyar földrajz III. Az államföldrajzi kép. – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 494 p.
- PRINZ GY. (1943): Hat világrész földrajza. – Renaissance, Budapest. 568 p.
- RATZEL F. (1887): A föld és az ember, anthropo-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 623 p.

- SZÉKELY A. (1968): Európa központi katlanja: a Kárpát-medencék. – In. MAROSI S. - SÁRFALVI B. (szerk.): Európa I. Gondolat, Budapest. pp. 232-244.
- SZABÓ J. J. (2003): Az Árpád-vonal. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940-1944. – Timp Kiadó, s.l. 300 p. + 1 mell.
- UHDEN, R. (1929): Völkertore [Weltpolitische Bücherei Band 13.]. – Zentralverlag, Berlin. 58 p.
- TÓTH Z. (1917): Az államterület biztonsága. – Földrajzi Közlemények 45. 7-8. pp. 311-361.

KATONAI ÉPÍTKEZÉSEK MAGYARORSZÁGON 1947-1954 TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

SUBA JÁNOS

MILITARY CONSTRUCTIONS IN HUNGARY, 1947–1954 HISTORICAL OVERVIEW

This period was intense due to the large number of construction projects. Between 1950 and 1954, 60 new barracks were built, primarily in the south, in line with operational plans. Most of them were constructed in new locations or in places where smaller garrisons had already existed. The barracks built during this period provided accommodation for 90,000 personnel. In order to accelerate construction, the building of facilities required for the maintenance and storage of military equipment was pushed into the background. In addition to the construction of new barracks, the restoration, reconstruction, and development of older barracks also took place in parallel. This period was intense due to the large number of construction projects. As a result of the downsizing of the armed forces, some military facilities became redundant and were transferred to other authorities. The building stock of the armed forces increased in value by 5 billion forints.

BEVEZETÉS

Dolgozatunkban az első hároméves (1947-50) és az első ötéves terv (1950-54) katonai építései (beruházásainak) történetét – terjedelmi korlátok miatt – röviden vázoljuk fel.

1945 után a katonai infrastruktúra teljes újjáépítése nem a legfontosabb feladat volt. A háborús pusztítások (bombázások, harcok) a laktanyákban, és a katonai épületekben óriási károkat okozott. A felmérések alapján a kincstári épületekben keletkezett kár 255 millió Pengő volt. (Összehasonlításként 1938-as áron 1 kg arany 3.800 P. volt). Budapesten az épületkár 138 millió P. volt.

A háborús károk helyreállítása után a legyőzött hadsereg létszámára a meglévő laktanyák és egyéb létesítmények soknak bizonyultak. A Katonai vezetés a használni nem kívánt laktanyák egy részét átadta társszervezeteknek (Pénzügy-Belügy- Vallás és Köznevelési, Földművelési Minisztériumoknak). A meglévő ingatlanok egy részét bérbe adták, a bérleményeket visszaadták tulajdonosaiknak, a gyakorklóterek, repterek egyrészét

mezőgazdaságilag hasznosították. A laktanyák egyes épületeit lakásoknak, párhelységeknak, raktáraknak használták, bérlettel vagy bérlet nélkül.

1. AZ ELSŐ HÁROM ÉVES TERV 1947-1950

1945. május 21-én a hadsereg létszáma 36.059 fő volt. 1946-ban rendelet jelent meg hadsereg tétszámának 20.000 főre csökkentéséről. 1947. február 10-i Párizsi békeszerződés 70.000 főt engedélyezett.¹ A 1947. április 15-én a hadsereg létszáma 14.219 fő volt, az októberi hadrend 18.394 főt határozott meg. A politikai küzdelmekkel egyidőben megindult a hadsereg párthadsereggé való kiépítése. Elsődleges szempont a politikai megbízhatóság volt, így új munkásparaszt tisztikart kellett létrehozni, és az új hadsereget fel kellett készíteni egy új háborúra, megteremtve annak minden feltételét. 1948-ban két alkalommal 32.000 főre emelkedett a hadsereg létszáma.² 1949-ben az új hadrenddel 46.920 főre emelkedett. A hadsereg létszáma 1950. március 1-ig 56.864 főre emelkedett.³

A terv 1947. augusztus 1-vel indult. Ez még összefüggött az aratással, a gabonafélék betakarításával. (1950-től a gazdasági év január 1-vel indult.) 1947-től sok laktanyában a helyreállítás, az újjáépítés és a fejlesztés sokszor egyszerre indult el. Például a Térképészeti Intézet Ezredes utcai oldalán a lerombolt szárny új tervek alapján épület újjá.

A katonai újjáépítés igazodott az Országos Tervhivatal⁴ által kidolgozott célokhoz. Az építésügyi minisztériumban 1947. április 3-án tárgyalások voltak az előirányzat összegéről. A Minisztérium 1947/48 évre az épületek állagmegóvására 60 millió ft-t, a 25.000 fős létszám részére új elhelyezés biztosításra 56 millió ft-t, összesen 116 millió ft-t kért. A Pénzügy minisztérium azonban nem vette fel a tervei közé a Honvédség igényeit.

A honvédség beruházási hitelkerete összecsúszva nem lett meghatározva, a terv kezdetére. A költségvetési éven belül negyedévenként a megjelölt és kért feladatokra biztosították a hitelkeretet. Az Országos tervhivatal által biztosított beruházási hitelek az Építési és Közmunkaügyi Minisztérium által kerülnek felhasználásra, a HM által megadott részletes felhasználási és műszaki tervek

¹ Részleteiben lásd: Halmosy Dénes: Nemzetközi Szerződések 1945-1982 Bp..1985.82.p.

² Balló István. A magyar hadsereg fejlesztésének főbb kérdései a „Pilis” hadrendektől Nagy Imre miniszterelnök kormányprogramjáig (1948-1953) Nemzetvédelmi Egyetemi Közlemények 2000.1.sz. 26-38.p.

³ Balló: im.

⁴ Az Országos Tervhivatalt szovjet mintára hozták létre, a népgazdasági tervezés szerveként. 1947–1949 között nagy szerepet töltött be a magyar gazdaság szovjet mintára történő átalakításában. Feladata és hatásköre a tervutasításos gazdaságirányításon alapult. (SJ)

alapján. Az építési feladatok a szükségletek és a hadsereg fejlesztési igényei alapján nagyon különbözőek voltak: helyreállítás, újjáépítés, átépítés új építés. Az alakulatok, intézmények, szervezetek elhelyezési igényei állandó építési feladatot igényeltek.

1948. első felében összesen 113 laktanyára és objektumra⁵ 20,9 millió ft-t igényeltek.⁶ Az építési igények másik forrása a laktanyák műszaki állaga volt. Az állagmegóvási munkálatok beindultak. Azonban az infláció miatt megszűntek, csak a forint bevezetése után indultak újra. Az egyre erősödő elhelyezési igények megoldására újabb épületek, laktanyák, objektumok, kerültek vissza a honvédség kezelésébe, és lettek katonai célokra igénybe véve. Itt is megkezdődtek a helyreállítási és újjáépítési munkák. 1948-ban 120 helyen, 1949-ben 74 helyen folyt az építkezés.⁷

Kiegészítve a befogadóképességük és komfortfokozatuk növelésével. Erre a 1947. október 1-én a Gazdasági Főtanács⁸ szeptember 1-december 31-ig 11,8 millió ft-t biztosított.

Fontos volt a lakások biztosítása is. A vezető szervek felderítették a fővárosban és vidéken az elhagyott lakóházakat. A helyi, ill. kijelölt állami szervekkel megállapodtak, hogy az elhagyott lakatlanná vált lakóépületeket helyreállítják és használatba veszik. A hároméves terv során így 350 lakást tudtak biztosítani. A vidéki helyőrségekben (Esztergom, Miskolc, Székesfehérvár, Debrecen, Kaposvár, Szeged, Kecskemét, Szolnok városokban) mintegy 200 lakás helyreállítására és újjáépítésére került sor. A lakáshelyzet megoldásában az építés került előtérbe. 1948-49-ben 12, 16, 24, 36, és 48 lakásos lakóházak építése kezdődött meg 35-40 helyőrségben. A hároméves terv során 1 800 lakás építése

⁵ Katonai objektumok alatt minden más katonai igényt kielégítő állami vagy bérelt épületeket, földterületeket értjük: lőterek gyakorlóterek (légi, földi, vízi), repülőterek, raktárak, szertárak, iskolák, intézetek, műhelyek, kórházak, üdülők, szanatórium, tiszti házak, mosodák, stb. SJ

⁶ Honvédkerületekre lebontva 1. Budapesti ker. 48 laktanyára 13 millió Ft, 2. Pécsi ker. 17 laktanya 2,5 millió Ft, 3. Szegedi ker. 10 laktanya 1,8 millió Ft, 4. Debreceni ker. 38 laktanya 38 millió Ft.

⁷ HL MN 1950/T 178d.2öe, 02128T-50 <https://www.mn.gov.hu/csf/epitkezesek>

⁸ a „csúcsszerv” a kötött gazdálkodási rendszer bevezetésének eszközeivel rendelkezett: önálló rendeletalkotási jogköre volt a nyersanyagtermelés, az energia- és élelmiszer-ellátás, a pénzgazdálkodás, az export-import szabályozása és a háborús jóvátétel területén. Hatáskörébe tartozott a pénz- és anyaggazdálkodás irányítása mellett az árak és bérek szabályozása is. Operatív szerve a Titkárság volt, amely Vass Zoltán főtitkár vezetése alatt állt. 1949-ben szűnt meg, hatáskörét az Országos Tervhivatal és a Népgazdasági Tanács vette át.

fejeződött be, ebből 350 Budapesten, és mintegy 700 lakásépítés indult be, ezek átadása és üzembehelyezése 1950-ben került sor. Azonban 1949-től jelentkező az igényekhez képest ez a lakásmennyiség igen alacsony volt. Ezért igénybe vették a tanácsok általi kiutalásokat és a beszállásolási törvény által adott lehetőséget. A lakások minőségében, felszerelésében óriási változás következett be. Az új építésű lakóházak kivitelezési módját, felszereltségét, szobaszámát Építési és Közmunka Miniszter szabályozta. Így például a lakás alapterülete 48 m² lehet, fűtés vaskályha, konyhában asztali tűzhely. A lakószobák száma kettő, vagy egyik helyett két hálófülke. A padlózat hajópadló, vagy parketta, csempézett fal felület maximum 4m². Műköburkolás csak a lépcsőházakban. A fa és falfelületet csak olajfestékkel lehet festeni.⁹

1. táblázat. Az első hároméves terv magasépítési programja

Feladat	Költség (millió forint)
20 000 fő részére új laktanyák építése, meglévők kibővítése, komfortfokozat emelése, kiegészítő épületek építése	200
Tisztképző iskolákban új épületek építése	100
Használatba vett objektumokban kiegészítő épületek építése	50
Irodai (Parancsnoki) épületek építése	30
Lakásépítés Bp-n helyreállítás újjáépítés	7
Lakásépítés Bp-n új lakóépületek 360 lakás	14,4
Vidéki helyőrségben helyreállítás, újjáépítés 200 lakás	4
Vidéki helyőrségben új lakások építése 1400 lakás	57,6
1949-ben indított, és áthúzódó építkezés	30
<i>Összesen</i>	493
Szovjet hadsereg részére építkezések	67,7
<i>ÖSSZESEN</i>	560,7

forrás: HL MN 1953/T 166d

A hároméves terv végére a használatba vett laktanyák és katonai objektumok alapvető épületei és a közműszolgáltatások helyreállítása befejeződött. Ez mintegy 30.000 fő elhelyezését érintette. A katonai akadémiák és 20 tisztesképző iskola felállítása és elhelyezése megtörtént. Ez óriási feladat volt, hiszen a korábban gyalogos alakulatok elhelyezésére szolgáló laktanyákat oktatási célokra kellett átalakítani, illetve kiegészíteni. Például Hungária krt. 11. szám alatt a

⁹ 40500/1948 (IX.2) ÉKM rendelet (HK 1953.máj.22.) <http://jogkodex.hu>.

Hadiakadémia területén az első nagy építkezés az ötéves terv kezdeti időszakában fejeződött be.¹⁰ Ugyan ez volt a helyzet Tatán a Rákosi Páncélos Tiszti Iskola területén.¹¹ Ezek az átalakítások mintegy 10.000 fő életkörülményeit javították. Ekkor épült fel a Minisztérium Honvéd utcai épületéhez kapcsolódó Falk Miksa utcai oldalon hétszintes 270 irodás épület, amely a vezérkar elhelyezési körlete lett.¹² (Ez a HM személyi állományának 20%-t jelentette). Benne 800 fős konyha, 200 fős étterem. Beindult a honvéd utcai szárny építése is. 1949-ben 20 új laktanya építése kezdődött meg, az ország megváltozott katona-politikai helyzetéből kifolyólag, elsősorban a déli országrészen.¹³

2. 1950-54: AZ ELSŐ ÖTÉVES TERV ÉPÍTÉSI MUNKÁINAK JELLEMZÉSE

Tervezés - kivitelezés

A katonai épületek tervezését 1948-ban megalakult Állami Építéstudományi és Tervező Intézet, majd a Magasépítési Tervező Intézet szervezésében kialakult munkacsoportok végezték.¹⁴ A lebonyolító tevékenységet a hadtáp csoportfőnökség elhelyezési és építési csoportfőnökség, a helyszíni ellenőrzést az Építésügyi Minisztérium Külső Igazgatási Osztály keretben működő „C” csoport végezte. A kivitelezést kezdetben magánvállalatok végezték, pl: Budapesten a Vezérkar épületét Budapesti Sorg Antal vállalkozó építette. Az építőipar

¹⁰ HL MN 1950/T 178d.2öe. 01623T-52 htpcsf. Pálffy lakt. építkezés

¹¹ HL MN 1950/T 158d.1öe, 0565T-50 htp.csf. Tata Iskola átalakítás, 33d.5öe, 02368T-50 Agt.csf. pótépítkezés

¹² HL HM 1949 1227d. 65278-49.eln.agi.csf. HM építkezés

¹³ HL HM 1949.1199d. 600807.eln.agi.csf.-49 49 építkezések

¹⁴ 1947-48-ban államosították az építőipart is, így az építészeti tervezést is központosították. Állami tervező-irodákat szerveztek.1947. december 1-én kezdte meg működését az Építéstudományi Központ, mely átalakult és létrejött az első állami tervezőintézmény Állami Építéstudományi Tervező Intézet néven, melynek feladata a számos kisebb magántervező egyesítése volt. 1948. dec-ben három külön intézetté vált: az Építéstudományi Intézet (ÉTI), az Ipari Épület Tervező Intézet (ITI) és a Magasépítési Tervező Intézet (MATI), mely 1949-ben átalakult, először kivált belőle a Honvédelmi Épülettervező Iroda Nemzeti Vállalat, aminek nevét hamarosan Általános Épülettervező Iroda Nemzeti Vállalatra (ÁÉTI) változtatták, majd különböző osztályaiból megalakult a Középülettervező Iroda NV. (KÖZTI), Lakóépületeket Tervező Iroda NV. (LAKÓTERV) és a Mezőgazdasági Tervező Iroda NV. (MEZŐTERV). 1953-ban a LAKÓTERV-ből kivált a Városépítési Tervező Iroda (VÁTI), a KÖZTI-ből pedig a Kereskedelmi Tervező Iroda (KERTI).

államosítása után az újonnan alakuló Nemzeti Vállalatok végezték.¹⁵ A HM épületét a 42.sz. Állami Építőipari Nemzeti Vállalat építette.

Típustervek kialakítása

A típustervek alkalmazása lehetővé tették a tervezési idő csökkentését, a szerkezetek, eszközök, anyagok szabványosítását. 1948-ban alakult Tervező Intézeteknek nem volt gyakorlatuk és elég ismeretük a katonai épületek tervezésében. A korábban 1948-50-ben az egyedi terveket többször felhasználták, így az egyedi tervek sorozattervekké váltak. Ilyen tervek alapján több laktanyában épületegyüttesek jöttek létre sok esetben 25-30.000 m³ térfogattal. A típusterveknél az alap az volt, hogy egy lövészezred elhelyezéséhez a laktanyán belül szükséges épületek rendelkezésre álljanak, a zászlóaljnak egy-egy épülettömb álljon rendelkezésre, ezen belül a századok részére egy-egy hálókörlet a hozzátartozó helyiségekkel. 1950-s években egy század létszáma 100 főnél is több volt. A lövészezredeknél ekkor közel 200 hátas és hámos ló volt rendszeresítve. Az épületek követelményeinek kialakítása mellett meghatározták, hogy egyes épületek hogyan és milyen sorrendben legyenek elhelyezve. Így alakult ki az övezeti rendszer:

- A. Igazgatási övezet: parancsnokság, gyengélkedő, ör-fogda épület, eligazító épület;
- B. Elhelyezési övezet legénységi körlet épületei,
- C. Gazdasági övezet: konyhák, éttermek, élelmiszerraktár, burgonyaverem. tüzelőtároló,
- D. Technikai övezet: garázsok, javítóműhelyek, raktárak, nyitott színek, tárolók. A lóállomány elhelyezése: istállók, beteglő istálló, állategészségügyi anyagraktár, kovács-bognár műhellyel, takarmánytárolók: szemes-szálás, trágya tároló, szerszámtároló,
- E. Alakulótér,
- F. Sportövezet: rohampálya, akadálypálya, egyéb sportpályák,
- G. Kiszolgáló berendezések: mélyfűrésű kút, hidrofor, víztározó medence, szennyvízkezelő berendezés, villamosenergia ellátás, transzformátor,
- H. Karhatalmi lőszerraktárak és védőtöltések.¹⁶

A típustervek állandóan változtak.¹⁷ A legénységi épület az elhelyezendő létszám függvényében 13 db különböző épület vázlat tervét tartalmazta. Az

¹⁵ HL MN 1950/T 170d.2őe. 0990T-50-htp.csf. Nemzeti vállalatok szervezése.

¹⁶ HL MN 1951/T 179d. 02733T-50 htpcsf. laktanyák tervezése

¹⁷ HL MN 1951/T 262d.2őe 05122T-51 htpcsf. 51 típustervek

alaptípusok 194 db. különböző épületek tipizálására adott lehetőséget.¹⁸ Nem készültek típustervek a rádiófelderítők, ejtőernyősök, vegyvédelmi alakulatok laktanyái, továbbá táborok, iskolák, repülőterek magassági épületei, egészségügyi intézetek, lőszer-robbanóanyag raktárak számára.¹⁹ A vízellátás épületeire és a szennyvízkezelésre -tisztítására sem készültek típustervek.

A típustervek alkalmazásával a kiviteli tervdokumentáció szállítási határideje lerövidült. Gyorsította szabványosítását is. A beton, vasbetongyártó üzemek megalakulása is ekkor ment végbe, amit a hadsereg igénye jelentősen felgyorsított. A típustervek alapján megnőtt az épületgépészeti berendezések mennyisége. A laktanyák, az épületek komfortja, gépészeti felszereltsége 15-20%-al növekedett.

1950 januárjától a laktanyákat pavilonrendszer helyett blokkrendszerben építették. Az új szervezés során az alegységek száma növekedett, létszámuk csökkent. Egy lövészezredben 1951-ben 22-25 alegység volt, ötvenes évek végén már 30-35 volt. A hálótermeket 40 főre választották le. Ez 10-15%-al került kevesebbe. A nagy létszámú hálótermek leválasztása 15-20% elhelyezkedési kapacitáscsökkenéssel járt. A jelentkező hiányt új építkezéssel kellett pótolni. 1952-ben az ÁÉTI a tervek 42%-t típustervek, 58%-t egyedi tervek alapján készítette.²⁰

Építési terület biztosítása

Az építendő terület helyét a katonai vezetés határozta meg. Különböző nagyságú mezőgazdasági területet kellett az építkezések részére biztosítani. Az esetek többségében gyakorlótér, lőtér, lőszerraktár kialakításához szükséges terület biztosítása is hozzá kapcsolódott. A laktanyák területigénye az építendő létesítmények nagyságától és rendeltetésétől függően átlag 10-50 kh, a repülőalakulatoknál 400-700 kh között volt.²¹ Pl Abasári Táncsics laktanya 31 kh, Aszódi Petőfi laktanya 20 kh, Bp II. ker. Ságvári laktanya 11 kh, Taszári reptéri Vasvári laktanya 625 kh. stb. Lakóházak, lakótelepek területszükséglete - egy 12 lakásos háromszintes lakóépületnél - lakásonként 90-120 m² volt.

Az elhelyezési csoportfőnökség feladata volt a terület biztosítása és az ezzel járó teendők elvégzésre. A területbiztosítás igen nagy munka volt, sok utánjárást, tárgyalást, alkudozást és jogügyi intézkedést igényelt. Különböző népgazdasági érdekeket kellett összehangolni. A szemrevételezési és bejárási munka alapján az építéshez szükséges terület azonnali birtokbaadását kellett kérni, és elrendelni a

¹⁸ HL MN 1950/T 159d.2öe 05289SzT-50 htpcsf. 51 évi típustervek.

¹⁹ HL MN 1952/T 255d. 07527T-52 hpszf.elh.csf. nem szabvány laktanya épületek

²⁰ HL MN 1952/T 254d.1öe, 08228T-52 hpszf.elh.csf. típustervek felhasználása

²¹ HL MN 1950/T 262d.2öe 09520T-51 htpcsf. építkezések területbiztosítása

terület kényszerbetakarítását, erdők kivágását, a területen lévő ingatlan kiürítését, elhagyását. Ezzel együtt beindult a kisajátítási, jogügyi pénzügyi és elhelyezési munka. A kisajátítási határozatot a tanácsi szervek hozták meg. Az érdekelt ügyfelek rendszerint tiltakoztak és fellebbeztek (kisajátítás tényét, kártalanítás összegét, csereingatlan műszaki állapotát, fekvését, termőképességét vitatták, és más szempontok miatt). A tanácsi határozatok és fellebbezések után az ügyek mintegy fele bírósági ügyé vált. A kisajátítások pénzügyi rendezésére a költségvetésben megfelelő hitelkeretek álltak rendelkezésre.

A kijelölt terület geodéziai felmérésével talajmechanikai feltárásával kezdetét vette a beépítési terv (javaslat, program) készítése. Ezen bemutatták a laktanya övezeti rendszerének megfelelően az épületek elhelyezését, azok befogadóképességét, közművek belső, külső nyomvonaltervét a belső úthálózat tervét stb. A beépítési terv egyeztetése és helyszíni pontosítás után kezdődött meg a tipustervek felhasználásával a kiviteli tervek készítése. A gyakorlati munka során különböző okok miatt elsősorban időhiány miatt az építkezés egy-egy mozzanata elmaradt, vagy felszínesen elvégezése miatt, az üzemeltetőnek sok gondot okozott. (Pl a talajvíz elleni szigetelés szakszerűtlen elkészítése miatt egyes helyeken az alagsort rendeltésszerűen nem lehetett használni. A különböző közmű szolgáltatás adatainak figyelembe nem vétele -az építési költségek csökkentése érdekében -később ellátási zavarokat okozott.)

Építkezések jellemzése

Az építkezés során mindig akadályok voltak, ezek a programok összeállítására, a helykijelölések akadályaira, az anyagellátás hiányosságaira, és a végzett munka alacsony színvonalára utalnak. Az építkezés minden szakaszát a zűrzavar jellemezte. Az építési program összeállításánál a legalapvetőbb szervezési és létszámadatokra támaszkodtak, közben az alakulatok szervezése, létszáma az elhelyezés időpontjában megváltozott, ezért sok változásra és újabb igényekre került sor. A helykijelölés sokszor sematikus volt, térképre támaszkodott, helyszíni bejáraskor sokszor más helyszín felsem merült. A laktanya telepítését az adott területre kellett megtervezni. A kiviteli tervek készítése a magasépítmények tervezésére és kivitelezésre irányult. A tereprendezés és a kapcsolódó létesítmények tervezése elnagyolt és pontatlan volt.

A vállalatok ilyen nagy volumenű kivitelezési munkára nem voltak felkészülve. Az építésvezetők és művezetők tapasztalatlanok voltak. Az építésvezetők állandó munkaerőhiánnyal küszködtek. Óriási volt a szakmunkáshiány. Építőalakulatok még nem voltak. A vállalatok rabokat kaptak a munkaerő hiánypótlására. Állandó és folyamatos volt az építőanyag, szerszám, gép és szállítóeszköz hiány. A magyar építőipar nem volt felkészülve ezekre a munkákra és a szocializmus építésére.

A befejezési határidőt nem tudták tartani, állandó volt a késés, határidőcsúszás. Az alakulatok sokszor a laktanya előtti réten sátoroztak és lesték, hogy mikor lehet elfoglalni a félig kész körleteket. Az alakulatok több esetben frissen vakolt épületet vettek át és ezért a tüzelőanyag normát 100%-al fel kellett emelni az épületek kifűtése száradása miatt.

AZ ELSŐ ÖTÉVES TERV

Az első öt éves terv katonai előirányzatait a terv első három évére koncentrálva akarták megvalósítani, és amíg az öt éves terv összes beruházási keretének öt év alatt mintegy felét kitevő katonai kiadásokat irányoztak elő, az első tervében a polgári és katonai kiadások összege egyenlő volt.²²

Az első öt éves tervben először a létszámmra vetítették le a bekerülési költségeket. Új építkezés esetén ez 10.00/fő. A MDP Hadigazdálkodási Bizottsága Gerő Ernő indítványára az építési költség egy főre vetített tételét 9.000 ft-ra csökkentette. Így az előzetes évi bontást csökkenteni kellett. Ez 1950-ben 36 millió ft-t jelentett.

A beruházások lebonyolítására megalakult a Középület Beruházó Vállalat a HM alárendeltségében²³. A laktanyák karbantartására, helyreállítására, átalakítására, felújítására szintén HM alárendeltségében tervkötelezett vállalatként megalakult az Épületkarbantartó Vállalat. A terveket Honvédelmi Épülettervező Iroda - névmódosítás után - Általános Épülettervező Iroda végezte. Kapacitását teljes egészében a HM vette igénybe. A kivitelezést a különböző Állami Építőipari Vállalatok végezték.²⁴ Ekkor hozták létre a nagy állam építőipari Vállalatokat. Az építőipar fejlődése sem az állóeszközöket, sem az alkalmazott létszámot tekintve nem tudott lépést tartani a népgazdaság fejlődésével, elmaradt

²² Berend T Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945-68 Bp. 1974. 80 p. A tárgyalt időszak gazdaságpolitikájának első elemzését Berend T. Iván végezte el, aki rámutatott az 1948-tól folytatott iparosítás torzulásaira, és annak a háborús készülődéssel való összefüggéseire. Lásd Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor 1948-1950. Budapest, 1964. A nemzetgazdaságnak a vonatkozó korszakban tapasztalható állapotáról lásd részletesen Pető Iván-Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka. Budapest, 1985.

²³ 1950.jun.21-én alakult meg a NT 30/16/1950.rendeletével. HL. MN 1950/T-243d.2őe. 01756T-50-Htpf.csf.1 Összefoglaló jelentés a KBV 1950.évi működéséről.

²⁴ HL MN 1950/T 159d.1őe. 0322T-50.htpfcsf. MN 1950/T-178d.2őe 0458T-50.htpf.elh. csf. ÉM átíratva Vállalatok kijelölése az építkezésekre.

az igények növekedése mögött.²⁵ Ezek a nehézségek a HM munkákon dolgozó vállalatoknál hatványozottan jelentkeztek. A szakmunkás hiány általános volt.

2. táblázat. Az Első Ötéves Terv építkezéseinek tervezése

Kategóriák	1950	1951	1952	1953	1954	összesen
	Költség (ezer forint)					
Laktanyák	330 660	119 500	-	-	-	450 060
M raktárak	16 800	8 400	8 400	8 400	8 400	50 400
Gk színek	28 246	14 612	19 684	20 038	16 520	99 100
Lőszerraktárak	51 100	60 000	60 000	30 000	-	201 500
Üza. raktárak	40 000	56 000	32 000	32 000	16 000	176 000
Légoltalmi ép.	31 900	29 600	28 000	28 000	12 000	129 000
Kórházak	128 000	64 000	38 000	-	-	230 000
Repülőterek	204 000	255 000	170 000	50 000	50 000	729 000
Egyéb	37 000	20 300	-	-	-	58 000
<i>ÖSSZESEN</i>	<i>868 936</i>	<i>627 412</i>	<i>356 084</i>	<i>168 438</i>	<i>102 920</i>	<i>2 133 560</i>

Megjegyzések:

30 000 fő részére új férőhelyépítés, 65 000 fő részére férőhely felújítás kiegészítés,

Kórházi ágyszükséglet az összlétszám után 4,5-5,0 %, egy-egy ágy biztosítása 80.000 ft.

Légoltalom igényei: óvóhelyek, vezetési pontok,

Gk.szín igények: fedett szgk-ként, 10m², tggk-ként 12m², pc jármű 14m². építési költség 200, ft/m²

Gk.szín építésénél követelmény fa vagy betonvázaz tetővel, oldalt nyitott, hátul zárt beton alappal.

Szgk, tggk, pc járműállomány 1950=32,00 db, 1951=32,200 db. 1952=34,500 db, 1953=39.200 db, 1954= 40.100 db.

Repülőtér 4 db befejezése, 1 új megkezdése, befejezése

3. AZ 1950. ÉVI ÉPÍTKEZÉSEK

A hadseregépítés tovább folyt 1951.március 1-i átszervezéssel 16 helyőrségben 29 alakulat jött létre. 1950.november 1-én 135.117 főre emelkedett.²⁶ Ez az állandóan növekvő létszám határozta meg az építkezések nagyságát, és ütemét.

²⁵ Berend T Iván im:168.p

²⁶ Balló: im.

Építkezési súlypontok voltak még a tervidőszak előtt épült laktanyákban. Intézeteknél kiegészítő építkezések: javítóműhelyek, raktárak, lövöldék, utak stb. építése. A vezető szervek részére parancsnoki irodaépületek építése (HM, Légvédelmi parancsnokság, Haditechnikai Intézet). Művelődési épületek építése: Tiszti klubok építése, Néphadsereg Színház (Vígyszínház) helyreállítása. Valamint nős és nőtlen tiszti, tiszthelyettesi lakásépítés.

Takarékoskodni kellett, ezért a hitelfelhasználásnál korlátozásokat kellett bevezetni, így az új laktanyákban a tervtől eltérően gépkocsi, jármű és lövegszínek nem épültek meg. Mérsékelték a csapatok irodaigényét. A magasabb parancsnokságok iroda szükségletéinek csak 50 %-t lehetett építés útján biztosítani, a további igényeket a beszállásolási törvény alapján kellett megoldani. Az építési keretből utat nem lehetett építeni. Kerítések is csak betonoszlopra feszített tüskésdrót alkalmazásával lehetett építeni. Laktanyákban, irodaépületekben az óvóhelyek építése elmaradt. Költségkímélés érdekében különálló tantermi épület nem épülhetett. Egyedül csak olyan tantermek épülhettek meg, amelyekben a berendezések helyhez kötöttek voltak, illetve a szemléltető eszközöket nehezen lehetett mozgatni. Az építők azokat az építési feladatokat hajtották végre, amelyek az alakulatok elhelyezésével és kiképzéshez

²⁸ HL MN 1950/T 178d. 0131T-50 hpscsf. Építkezések első üteme

128

szükséges alapfeltételeket biztosították. Az építkezés minőségénél is takarékoskodtak: elmaradt a homlokzati vakolat, az alapvakolat kivételével, elmaradtak az épületasztalos munkák egy része, festő, mázoló munkák az alárendelt épületek helységeiben, a csempeburkolatot elhagyták, hidegburkolatú helységekből csak márvány mozaik burkolat lehetett.

Az önköltség csökkentése érdekében az Építésügyi Minisztérium a különböző épületek tervezéséhez normafüzeteket készítettek. Elsőként a lakások, lakóházak tervezési normafüzetét adták ki. A laktanyák különböző épületeinek sorozatterveit títustervekké fejlesztették. Azoknál az épületeknél, ahol az építkezés még nem kezdődött el a kivitelezési terveket felülvizsgálták. Több épület építését felfüggesztették, ezek elsősorban különböző technikai eszközök tárolására szolgáló színek voltak. A csapatok ezen úgy segítettek, hogy különböző anyagokból házilag ideiglenes színeket építettek.

A hadseregfejlesztése állandóan módosult, így sorra érkeztek az elhelyezési igények, építési feladatok a tervben történő felvételére. A jogos és szükséges építési feladatok az építési tervbe bekerültek.³⁰ A legmagasabb igény a légierőtől érkezett 1950. évi repülőterek építésnél hét munkahelyre közel 200 millió ft-t kértek: Ferihegy 25 millió ft, Pápa 24,5 millió ft, Tököl 33,5 millió ft, Taszár 25,2 millió ft, Kunmadaras 52 millió ft, Debrecen 31 millió ft, Szentkirályszabadja 6,7 millió ft, összesen 197,9 millió ft-t.³¹

A középület Beruházó Vállalat helyszíni ellenőrei jelentése alapján 46 építkezés készültségi foka 1950. szept.15-én következő volt: 8 munkahelyen 25 % alatt, 15 munkahelyen 50% alatt, 12 munkahelyen 75% alatt, 11 munkahelyen 90% alatt volt. Ez a helyzet veszélyeztette az októberi és az 1951. márciusi határidőre történő befejezést.³²

1950-ben közel 900 millió ft építési tevékenység folyt. Tervek szerint az év folyamán 80% átadásra és üzembehelyezésre kerül, 20% terv szerint áthúzódó építkezés befejezése 1951. első felére volt ütemezve. Az év folyamán 193 új alakulatnak, szervezetnek és intézetnek kellett megteremteni és biztosítani az elhelyezést, 12-14.000 fő részére új elhelyezési körletet és számos más épületet kellett átadni. A kórházi hálózat bővítése is beindult 2.000 ágyas férőhelybővítést terveztek

A lakáshelyzet biztosítására 20 millió ft-s lakásépítési program készült, ez 408 új lakás és 39 romlakás újjáépítését jelentette. A lakások 10%-a 3 szobás,

³⁰ HL MN 1950/T 173d. 01689T-50 [https://www.mn.gov.hu/hu/epitesugyi/miniszterium/beruhazasi-helyzet](#).

³¹ HL MN 1950/T 98d.2öe, 03322T-50 [https://www.mn.gov.hu/hu/epitesugyi/miniszterium/repuloterek-pothitelek](#)

³² HL MN 1950/T 174d. 03146T-50 [https://www.mn.gov.hu/hu/epitesugyi/miniszterium/epitkezesi-helyzetjelentes](#) (szept.15)

90%-a 2 szobás volt.³³ Ez a lakásépítés az előző évhez kapcsolódott, de a befejezés és átadás áthúzódott 1951-re.

1950-ben 1.200 új és 180 újjáépített lakás és 380 férőhelyes nőtlen szálló felépítése és átadására került sor.³⁴ Beindult egy 500 lakásépítés program. Budapesten a HM új iroda épület építése 470 irodával Balaton u -Honvéd u mentén befejeződött, és megkezdődött az épülethez kapcsolódó két új irodaszárny építése is. Így a HM személyi állományának további 23% került korszerű elhelyezési körülmények közé.³⁵

4. 1951. ÉVI ÉPÍTKEZÉSEK

A hadsereg létszáma tovább emelkedett, 1951. november 1-én 182.659 főre emelkedett.³⁶ A kijelölt alakulatokat átcsoportosították a déli országrészbe (Duna-Tisza köze). Így az építkezések súlypontjai is délre tevődött át.

1951-re 199 objektum megépítését (ebből 40 új laktanya, 63 meglévő felújítása, 3 új repülőtér építése korszerűsítése) tervezték, 47.692 fő elhelyezéssel. ebből 110 csapatok elhelyezésére szolgál, 89 intézet, raktár, iskola lőter stb. céljaira tervezték.³⁷ Az újabb programmódosítás 169 millió Ft-os póthitel előirányzatra adott lehetőséget.³⁸

1951-es évre a magas és mélyépítési munkák összege 1.414 millió ft volt. A MDP Politikai Bizottsága javasolta, hogy 300 millió ft-al csökkentsék a HM hitelkeretét. Ezért újra kellett módosítani a keretszámokat, úgy, hogy közben a hadsereg ütőképessége ne csökkenjen.³⁹ A javaslat szerint több tétel törlésre került, és több tétel I. ütemből átkerült II. ütembe. Az I. ütemben azok az építési feladatok szerepelnek, amelyet meg kell valósítani, hitelkeret és a kapacitás is

³³ Következő bontásban kellett építeni: Bp 110, Győr 34, Kaposvár 30, Komárom 30, Marcali 8, Pápa,30, Pétervására 8, Polgárdi 8. Rétság 16, Szekszárd 4, Tab 24, Zalaegerszeg 24, Veszprém-Jutas 60, Veszprém 22 új lakás H L MN 1950/T 171d.2őe, 01076-50 htcsf. lakások építése.

³⁴ HL MN 1950/T 159d.1őe, 043SzT-50 htcsf. Lakásépítés összesítés

³⁵ Így az eddig irodának használt Park szállót megkapta egy másik alakulat (pc. hadtest) irodáknak, az Adria szállót a repülőcsapatok parancsnokság elhelyezési körlete lett, a Palace szállót, visszaadták a népgazdaságnak.

³⁶ Balló: im

³⁷ HL MN 1951/T 86d.1őe, 01169T-51 htcsf.elhcsf. 1951 módosított építési hitel

³⁸ Ebből az elhelyezésre a honi légvédelmi csapatok 135 millió ft-t, többletlétszám elhelyezésére 25 millió ft-t, raktárfejlesztésre 9 millió ft-t kaptak. HL MN 1950/T33d.5őe, 03865/HVK.agt.csf.-1950. 51.évi póthitel

³⁹ HL MN 1951/T 86d.1őe, 01169T-51 htcsf.elhcsf. 1951 módosított építési hitel

rendelkezésre áll. A II. ütem megvalósítására akkor kerül sor- a lakásépítés kivételével - ha I. ütem magvalósult. A csökkentési és törlési javaslat 155 millió Ft, volt a következő tételekkel: löveg és gk. szinek 66 millió, repülőterek magas és mélyépítésénél 53 millió, légóközpontnál 8 millió, iskoláknál, lőtereknél 5 millió (A minőségi csökkenés is nagyarányú volt a laktanyáknál 10 millió, a lőszerraktáraknál 10 millió, iskoláknál 3 millió, közmű csökkentése 3 millió, lakás minőségi követelmények csökkentése 10 millió) Ft.⁴⁰ A II. ütemben 120 millió ft-t értékű munkát kellett átsorolni.

3. táblázat. Az 1951 évi hitelkeret felosztása

Kategóriák	darab	Költség (ezer forint)		
		I. ütem	II. ütem	összesen
Laktanyák	121	527 770	31 595	560 015
Haditechnikai Intézet	3	12 650	-	12 650
Országos Légvédelmi Parancsnokság	14	22 370	8 600	30 970
Lőszerraktárak	4	14 820	-	14 820
Iskolák	8	46 791	7 000	53 791
Kórházak	12	34 500	6 550	41 050
Lő-gyakorlóterek	8	31 900	20 000	50 900
Intézetek, szertárak, raktárak	24	12 550	2 600	15 150
Repülőterek magasépítés	23	211 480	3 870	215 350
Repülőterek mélyépítés ^x	13	185 987	30 000	215 987
Lakás ^{xx}	xx	10 000	60 000	70 000
Kisebb tételek	-	8 500	-	8 500
ÖSSZESEN	229	1 118 318	170 215	1 288 533

forrás: HL MN 1952/T 254d.

x =repülőterek mélyépítés közül: a debrecenit, a taszári és a kunmadarasit 1951-ben be kell fejezni. A kecskeméti, a madocsait és a kiskunlacházait 1951-ben be kell indítani. A miskolci, Szentkirályszabadjai, Székesfehérvári és a Tapolcai reptereken a guruló utakat, gépek állóhelyeit kell megépíteni.

xx =lakásépítések helyőrségei még nem volt eldöntve, mivel 1950-ben a lakásépítés 40-50 helyőrségben beindult és folyamatos volt.

Rákosi Mátyástól 1951. március 7-én szóbeli parancs érkezett: Megállapítani, hogy az épülő, és bővítendő 199 laktanya hány férőhelyet jelent, külön a már épülő 70 db, és külön kiszámítani a most megrendelt 159 építkezést.

⁴⁰ HL MN 1951/T 254d.10e,01582T-51 <https://www.elhcsf.hu> 1951építési program

Sorrendiséget megállapítani, hogy melyek azon az objektumok, amelyeket minden körülmények között október 15-ig meg kell építeni, és azok, amelyek néhány hétig, vagy hónapig elhanyagolhatók. Megnézni, hogy az építkezéseket hogyan lehetne összevonni, olcsóbban és gyorsabban építkezni.

A katonai vezetés válassza: 1951-ben megépítésre, bővítésre kerülő 199 honvédségi objektum 47.692 fő számára biztosít elhelyezést: 110 csapat elhelyezésre, 89 intézetek, raktárak, kórházak, iskolák, löterek céljaira épül. 199 objektum közül 40 van építés alatt, 12 610 fő részére biztosít elhelyezést. 1951-ben megindult 159 új építkezés 35.182 fő elhelyezést tesz lehetővé, ebből 71 csapat, 88 szervek, intézetek, raktárak elhelyezésre épül.⁴¹ 1951 évi építkezéseknél 9 építkezés átütemezést javasolta. A tervezett négy új laktanya: Kunszentmiklós 800 fő, Csongrád 500 fő, Tokaj 300 fő, Nyíregyháza 300 fő olyan más helyőrségben épüljön fel, ahol építkezés folyik. A Vácra tervezett 500 fős új laktanya építését is hagyják el.

1951-ben az építkezéseknél 130 helyszínen változás történt: leállítás, építési terület megváltozása, új munkák elrendelés stb. A hadrendi módosítások és a hitelkeret csökkentése miatt 25 építkezést törlésre került, 50 új építkezést indítottak be. A repülőcsapatoknál 1951-ben az őszi hadrend módosítás miatt 20 új munka tervezését kellett beindítani.⁴² A páncélos csapatok 16 laktanyájában telephelyen műszaki ellenőrző állomás és 24 laktanyában a títusterv alapján gázkamra építésre került sor. Minden páncélos laktanyában a megépült 3 m széles makadám utak kevésnek bizonyultak, néhány hónapos használat után tönkrementek.⁴³ Ezért 5 m széles betonút építését rendelték el a páncélos laktanyákban. A Tervhivatal meghatározta, hogy az építési munkákat csak útépítő vállalatok építhették.⁴⁴

A korábban felépült és az átadott laktanyáknál és más katonai épületeknél szükségessé vált a biztonság, az éberség és őrzés érdekében több helységnél (T. iroda, pénztár, M iroda, személyügy, fegyvertárolók), biztonsági berendezések: biztonsági záruk, ajtók, ablakok ráncosítása, keresztpántozása, redőnyök, jelzőcsengők felszerelése, amit korábban takarékosági okokból elhagytak

1951-ben döntés született, hogy Pécsről a Dózsa lövésztishti Iskola Miskolcra települ át. Az új tiszti iskolát 1.300 fő hallgatóra és 400 fő tiszti továbbképző tanfolyamra kellett felépíteni. A tervezett építési költség 51 millió

⁴¹ HL MN 1951/T 86d.1öe, 01169T-51 <https://www.elhcsf.hu>. 1951 módosított építési hitel

⁴² HL MN 1952/T 245d.2öe, 01547T-51 <https://www.elhcsf.hu>. Légierő 1951 költségvetési programja

⁴³ HL MN 1950/T 178d.2öe, 02057T-52 <https://www.elhcsf.hu>. makadámutak építése

⁴⁴ HL MN 1952/T 178d.2öe, 01894T-51 <https://www.elhcsf.hu>. Páncélos laktanyákkal szembeni építési követelmények

Ft, volt. A tervezési munkát 1951.okt.1-ig kellett befejezni, és a munkát elindítani.⁴⁵

Az építési munkálatok ütem lelassult. A gyakori programváltozások, építkezési helyszínek ki nem jelölése, munkaerő, szállító járművek, a mélyépítési tervek és betonvas hiánya is hátráltatta a munkát.⁴⁶ Pl: a betonvasból a júliusi igény 4.000 tonna volt, ennek csak a felét kapták meg. Az irányító szervek és az építő vállalatok bevonásával Operatív Bizottság alakult meg az erőforrások elosztására.

1951. július 15-i jelentés szerint az építési helyzet a következő volt: 33 új laktanyából október 1-ig teljesen elkészül 18 db, nem tudnak befejezni 15-t, de ezek közül 7-et részben elkészítettek. Az 52 laktanya kiegészítéséből 3-t nem tudtak befejezni. 8 laktanya helyreállításból egyet nem tudtak befejezni.⁴⁷

A katonai építkezéseken 13.000 főnyi munkáshiány volt. Az építő vállalatok az állították, ha 6.000 főnyi új munkaerőt kapnak 15 laktanya építése novemberre befejeződne. A katonai vezetés a munkaerő pótlására 10 önálló hadtáp zászlóaljat és négy önálló századot állított fel, több mint 4.000 fővel.⁴⁸ A hadtáp alakulatok Abasár, Dunapentelle (Sztálinváros), Esztergom, Hódmezővásárhely, Kaposvár, Karcag, Kiskunlacháza, Kiskörös, Kecskemét, Nyíregyháza, Pusztavacs, Szolnok, Tolna, Záhony állomáshelyeken alakultak meg.⁴⁹ Ez a súlyos munkaerőhiánnyal küszködő építőipari vállalatoknak nagy segítség volt.

1951 első felében 350 munkahelyen 1.236 millió ft. értékű építkezés folyt.⁵⁰ Ebből lakótelepek építése 1 400 lakással 68 millió ft. költséggel, a romos lakások helyreállítása 200 lakással 7 millió ft. értékben részesült.⁵¹

1951 második felében felülvizsgálat során törlésre került 10 új laktanya: Abasáron légvédelmi tüzér, Békéscsabán gyalogsági, Debrecenben gyalogsági, Gödöllőn 2 új lakt, Kalocsán harcokosi lakt (helyette a barakk lakt. lett kibővítve), Komáromban 1 lakt, Mátészalkán új lakt+45 lakás, Veszprémben új lakt (Kossuth lakt lett kibővítve), Zsámbékon új lakt+40 db lakás. Kecskeméten parancsnoki irodaépület, Madocsán reptér+56 lakás, Kerecsenden, Tapolcán repülő bomba lőszerraktár, Kerecsenden 15 db lakás, Kaposváron ejtőernyő raktár és szárító,

⁴⁵ HL MN 1951/T 247d.1őe, 02334T-51 <https://szf.elh.csf>. Dózsa lövésztiszti Iskola költözése

⁴⁶ HL MN 1951/T 268d, 06403T-51 <https://szf.elh.csf>. 51 építkezések, hibák

⁴⁷ HL MN 1951/T 268d. 06795T-51 <https://szf.elh.csf>. 1951. július 15-i helyzetjelentés

⁴⁸ HL MN 1951/T 244d.3őe, 07317T-51 <https://szf.elh.csf>. hadtápzászlóaljak feltöltése

⁴⁹ uo.

⁵⁰ HL MN 1951/T 266d. 09669T-51 <https://szf.elh.csf>. építkezések

⁵¹ HL MN 1951/T 268d.010463T-51 <https://szf.elh.csf>. lakásépítés fokozása

Budapesten gyógyfürdő kórház építése marad el.⁵² A törlés és módosítások alapján I. ütemben a hitelezési irányszava 120 millió ft-tal emelkedett.

Az elkészült építkezések átvétele fél - háromnegyed nap alatt zajlottak le, felületesek voltak, igazából nagy rohanás volt, csak a súlyos ordító hibák szúrtak szemet. A kivitelező Vállalatoknál elterjedt az a nézet, hogy szigorú átvételre nem kell számítani, a hanyag rosszul végzett munka is elmegy, a honvédségnek szüksége van az épületekre. A feltárt hibák és hiányok elszámolások számszaki túlkapásai olyan mérvűek voltak, hogy azok büntetőjogi felelősségre vonást tettek indokoltá.⁵³ Az ellenőrzést megnövelték, a műszaki ellenőrök mellett számszaki ellenőrök számát 72 fővel megemelték.

1951. végére az előirányzatok az alábbiak szerint alakult építésre 1.224 millió ft, lakásépítés 89,5 millió ft, egyéb 62,5 millió ft., összesen 1.376 millió ft. A romos lakóépületek újjáépítésére előirányzat 6.5 millió ft, volt.

1951-ben 28 új laktanyát - ebből 22-t teljesen készen, 6-t csak alaplétesítményekkel adtak át. A laktanyák kiegészítő építési munkái, helyreállítási tevékenység 56 laktanyában fejeződött be. Az év folyamán több mint 42.000 új férőhellyel és számtalan más létesítmények (konyha-étterem, gyengélkedő, parancsnoki épület, raktárak) átadásával bővült és javult az elhelyezési lehetőség.

Kiemelkedő volt 1951-ben a lakásépítés. Budapesten a HM mellett Honvéd utcánál egy 300 lakásos lakótelep építése kezdődött el. Emellett ide építettek egy óvodát. A lakótelep építése megkezdődött a tervhivatal 15 millió ft-t terven felül biztosította.⁵⁴ A lakótelep melletti Stollár Béla utca előtti lévő tér alatt 2-2,5 millió ft. költséggel mélygarázst terveztek, ehhez a Tervhivatal nem járult hozzá.⁵⁵ A nős és nőtlen tisztek, tiszthelyettesek részére 1 400 új és 210 újjáépített lakás épült fel, ugyanakkor 600 lakás építése indult be. Befejeződött a Néphadsereg színház (Ma Vígyszínház) újjáépítése, amelynek üzembehelyezése 1951.december 21-i diszeloádásával megtörtént.

5. AZ 1952. ÉVI ÉPÍTKEZÉSEK

A hadsereg létszámát az 1952 őszi békehadrend 203.880 főbe állapította meg.⁵⁶ A december1-i állapot 189.005 fő (179. 654 katona, 9.351 polgári fő). Ebben nem tartoztak bele a hadrenden kívüli (pl.: építőzászlóaljak) alakulatok. A hadsereg a békeidőszak legmagasabb szintjét érte el. A fő feladat az áthúzó és

⁵² HL MN 1951/T 266d. 09697T-51 <https://www.elhcsf.hu/torolt-tetelek>

⁵³ HL MN 1951/T 255d.1öe, 011200T-51 <https://www.elhcsf.hu/epitkezesek-ellenorze>.

⁵⁴ HL MN 1951/T 270d.1öe,06514T-51 <https://www.elhcsf.hu/honved-u.-epitkezes>

⁵⁵ HL MN 1951T 270d,1öe, 09098T-51 <https://www.elhcsf.hu/hm-elotti-ter-parkositasa>

⁵⁶ Balló: im.

befejezésre váró építkezések és az év folyamán két új hadrenddel és szervezéssel belépő alakulatok, szervek elhelyezési igények kielégítése volt.

4. táblázat. Az 1952. évi beruházások (építkezési költségvetés) megoszlása

Fő feladatok	Költségek (ezer forint)			
	Magasépítés	Mélyépítés	Közmű	összesen
Laktanyák	284 093	23 072	27 958	353 123
Állandó Táborok	15 0197	5 230	900	21 327
Iskolák	52 068	4 100	4 582	60 750
Lőterek	13 500	1 200	1 300	16 000
Repülőtér Magasépítés	78 713	6 030	8 940	93 683
Repülőtér Mélyépítés	-	180 000	-	180 000
OLP	9 005	740	1 001	10 746
HTI	3 201	96	-	3 297
Eü. Intézmények	5 444	98	-	5 542
Lőszerraktárak	58 925	12 526	3 980	75 430
Szertárak	59 827	7 536	3 020	70 383
Egyéb	46 207	13 980	2 500	62 687
Lakás	36 460	-	-	36 460
MSZHSZ ^x MRSZ ^{xx}	4 200	400	400	5 000
<i>Összesen</i>	666 840	255 000	54 581	976 429
50-51-ről áthúzódo	161 500	54 300	-	215 800
<i>ÖSSZESEN</i>	<i>828 340</i>	<i>309 308</i>	<i>54 581</i>	<i>1 192 229</i>

forrás: HL MN 1952/T 62d.1őe.

x= Magyar Szabadságharcos Szövetség (elsősorban kispuska lőterek)

xx= Magyar Repülő Szövetség (repülőterek)

Az 1952. évi laktanyaépítkezések és elhelyezési lehetőségek felülvizsgálatra kerültek.⁵⁷ Elemzések szerint a férőhely építésnél az egy katona után lebontva az alábbi költségeket jelentette: lövész ezrednél 11 ezer Ft/fő, légvédelmi

⁵⁷ A laktanya építés szükségét a kialakított elhelyezés (diszlokáció) a hadrend határozta meg. Az elhelyezési igény két tényezőből állt. A személyi állomány elhelyezése laktanyaépületben történjen (a téli hónapokban a beszállásolási törvény alapján számos alakulat SZOT üdülőbe és más épületekben volt elhelyezve, amíg a laktanyájuk felépül.) Az elhelyezés férőhelyépítés útján történik. Építés útján történik a raktárak, szertárak gépkocsiszínek építése.

tüzérezrednél 15 ezer Ft/fő, légvédelmi tüzérosztálnál 20 ezer Ft/fő, harcokcsizó ezrednél 30 ezer Ft/fő, lovasezrednél 20 ezer Ft/fő. Építés útján kellett biztosítani a csapat lőszerraktárt, vegyvédelmi anyagraktárt, hadosztály élelmezési raktárt, harcokcsi és lövegcsínek. Az építkezési hitelkeretben továbbra sem szerepelhetett gépkocsi-, szekér-, taligaszínek, valamint hordozható barakkok építése.⁵⁸

A 28 új laktanyában az alábbi elhelyezési létszámot írtak elő 2 db 2.100-2.200 fős, 4 db 1.000-1.500 fős, 6 db 500-800 fős, 14 db 300-400 fős, 1 db 150 fős, 1 db 20 fős (repülőhajózó) létszám, ezt kellett építés útján biztosítani.⁵⁹ Ezt egészítette ki a 105 laktanya kiegészítő építése.

Az előző években a laktanyák tervezésének alapja a gyalogezred igénye volt.⁶⁰ 1952-ben az elhelyezendő alakulatok szükségletét (létszámát, fegyverzetét) vették figyelembe. A besorolás az építési terveknek megfelelően készült.⁶¹ A korábban épült - az akkori szervezésnek és létszámnak megfelelően épült 25 új laktanyában 1952-ben 6.000 férőhely többlet volt.

1952-ben az építkezések 8 osztályba lettek besorolva:⁶²

- 1.) rendkívüli építkezések: repülő, híradó alakulatok,
- 2.) 1952-ben épült új laktanyák (beleértve a szovjet hadsereget is),
- 3.) tárolók és raktárak építése,
- 4.) laktanyák kiegészítő építkezései (beleértve a szovjet hadsereget is),
- 5.) iskolák, lőterek, gyakorlóterek,
- 6.) repülőterek magasépítkezései,
- 7.) egyéb építkezések, lakásépítés is,
- 8.) repülőterek mélyépítkezése.

Az alapvető építési feladatok, lehetőségek kialakultak, a nehézségek a műszaki kiviteli tervek készítése és kivitelezések területén jelentkeztek. Az Országos Tervhivatal elrendelte, hogy 1952-től az építkezéseket csak teljes tervdokumentációval lehet indítani.⁶³ Ez azt jelentette, hogy a tervező vállaltok – képesség hiányok miatt - a teljes tervdokumentációt a megrendelést követően 3-5 hónap múltával tudták szállítani.⁶⁴ Így a tavaszi (márciusi) indítás lehetetlen

⁵⁸ HL MN 1952/T 263d. 06223T-52 <https://www.elh.csf.hu/52/epitkezés/indoklása>

⁵⁹ HL MN 1952/T 263d. 06223T-52 <https://www.elh.csf.hu/52/epitkezés/indoklása>

⁶⁰ HL MN 1952/T 255d. 07527T-52 <https://www.elh.csf.hu/szabványtervek>

⁶¹ HL MN 1951/T 270d.1őe, 08226T-51 Bp.ép.elh.fü. tipustervek bírálata

⁶² HL MN 1952/T 251d.2őe 01749T-52 <https://www.elh.csf.hu/52/epitkezési/program>

⁶³ HL MN 1952/T 254d.1őe 01545T-52 <https://www.elh.csf.hu/52/epitkezések/dokumentálása>

⁶⁴ HL MN 1952/T 263d.2őe, 03194T-52 <https://www.elh.csf.hu/52/epitkezés/határidők>

vált, és így az őszi befejezés (átadás) határideje eltolódott. Ezzel együtt a tervekhez, újszerű költségvetés készítését rendelték el.

5. táblázat. Az 1952. évi építkezések sorolása

Kategóriák		Építkezés (darab)	Tervezett összeg (ezer forint)	
1.	rendkívüli	1	47 235	
2.	a) új laktanya	19	195 703	225 297
	b) SZU hds + laktanya	21	29 594	
3.	a) üzemanyagraktár	3	30 000	63 844
	b) lőszerraktár	4	33 844	
4.	a) lakt + kiegészítés	107	182 728	196 321
	b) SZU hds + kiegészítés	8	13 593	
5.	a) iskolák	12	106 117	142 450
	b) lő-gyakorlóterek	5	36 333	
6.	reptér magasépítkezés	13	92 123	
7.	a) Kiképző tábor	2	1 442	322 730
	b) Országos Légvédelmi Parancsnokság	1	1 739	
	c.) Haditechnikai Intézet	3	6 573	
	d) Eü. intézet	35	22 230	
	e) lőszer-, robbanó anyagraktárak	9	57 813	
	f) szertárak, raktárak	48	99 841	
	g) egyéb	18	27 910	
	h1) tiszti + tiszthelyettesi lakás		63 960	
	h2) SZU lakás		2 500	
	MRSZ		14 722	
	MSZHSZ		9 000	
	LÉGÓ		15 000	
8.	reptér mélyépítés	6	180 000	
összes		318	1 270 000	
ebből SZU		30	45 687	
ÖSSZESEN		288	1 224 313	

forrás: HL MN 1952/T 251d.

A kivitelező vállalatok azokon a munkahelyen dolgoztak, ahol áthúzódó munkájuk, vagy lemaradásuk volt, újat nem indítottak el a teljes tervdokumentáció hiánya miatt, szerződést nem kötöttek. A katonai vezetés többször kérte a téli építkezés engedélyezését, a részleges tervdokumentációtól való eltérést. A kérést mindig elutasították. Ezért a Honvédelmi Miniszter kérte, hogy az OT elnökét, engedélyezze a részleges tervekkel az építkezés elindítását.⁶⁵ Az OT elnöke a fejlesztéssel, a szovjet alakulatok és a lakásépítéssel kapcsolatos építkezések részleges tervdokumentációval történő indítását hallgatólagosan engedélyezte.

1952. május 21-i helyzet a következő volt: Az Országos Tervhivatal a terv időarányos teljesítésre 300 millió ft-t folyósított. 183 építés létesítményterve érkezett be, ebből 67-nek nyitottak hitelkeretet.⁶⁶ A vállalatok az 1952. évi feladatokból 32 helyen megkezdték a kivitelezést, több helyen csak a felvonulás kezdődött meg. A katonai vezetés kifogásolta, hogy 144 objektum terve rendben volt, ennek ellenére csak 67 építkezés kivitelezése indult be.⁶⁷ A programból csak 15 volt előkészítve és pontosítás alatt, ez az összes terveknek az 5%-a volt.

Katonai munkaerő - építődandár

Az építésügyi Minisztérium kérte, hogy 10 000 fő katonai munkaerőt bocsássonak rendelkezésre.⁶⁸ 1951-ben létrehozott hadtáp alakulatokból 1952. január 1-én létrejött a 1. építődandár, 7 építő zászlóaljjal, 3 építő segédmunkás zászlóaljjal, 3 különleges munkás zászlóaljjal és egy kútúró és útépítő zászlóaljjal, közel 10.000 dolgozó katona állománnyal.⁶⁹ Feladata a hadsereg beruházásokat végző vállalatok munkaerővel történő kisegítése, és a nyári kihelyezések alakalmával több, mint száz táborban az állandó jellegű épületek (konyhablokk, élelmiszerraktár, tábori színpad) és a közműszolgáltatás (víz, villany) kiépítése.⁷⁰ A kútúró és útépítő zászlóalj országos feladatott látott el.

⁶⁵ HL MN 1952/T 251d.1őe, 0498T-52 <https://www.elh.csf.hu>. OT engedélykérés

⁶⁶ HL MN 1952/T 253d. 0900T-52 <https://www.elh.csf.hu>. Magyar Beruházási Bank jelentése

⁶⁷ HL MN 1952/T 62d.1őe, 03343T-52 <https://www.elh.csf.hu>. tervezési helyzet

⁶⁸ HL MN 1952/T 250d.1őe, 07153T-52 <https://www.elh.csf.hu>. munkaerőhiány

⁶⁹ HL MN 1951/T-86d.1őe, 03702T-51 HVK.agt.csf. Építődandár szervezete, állománytáblája

⁷⁰ A dandár zászlóaljak Abasár, Budapest, Hódmezővásárhely, Kaposvár, Kecskemét, Kiskőrös, Kiskunfélegyháza, Kunmadaras, Pusztavacs, Mezőtúr, Nyíregyháza, Székesfehérvár, Szolnok, Sztálinváros helyőrségekben alakult meg, hogy ott 50-60 km körzetben az építőmunkát segítse.

Az Üzemgazdasági Tanács⁷¹ határozata értelmében az 1952. építkezések lebonyolítására olyan szervezetet kellett létrehozni, amelyek a beruházásokkal kapcsolatos feladatokat ellátja (előkészítés, lebonyolítás, kivitelezéssel kapcsolatos ellenőrzéseket, átvételt, üzembe adást, elszámolásokat, garanciális munkákat elvégzi.) Ez azt jelentette, hogy az építkezéseket irányító elhelyezési építési csoportfőnökséget újjá kellett szervezni, illetve az 1950-ben alakult 300 fős 1,6 milliárdot forgalmazó Középület Beruházó Vállalatot meg kellett szüntetni.⁷² Ezt 1952. március 31-ig kellett végrehajtani. Az átszervezés és a vállalat megszervezése akadályozta a megnövekedett építkezések szervező és előkészítő munkáját. A KBV megszüntetése nagy kárt okozott a tárca beruházásokat bonyolító munkájában, majd csak 1971-ben alakult meg a Közületi Beruházó Vállalat (KÖZBER) amely újból irányította a honvédségi beruházásokat.

Az átszervezés után megvizsgálták, hogy 1951-ben indult 200 millió Ft értékű beruházás miért nem került végrehajtásra. Megállapították, hogy növekedtek a be nem fejezett munkák száma.⁷³ Szaporodott a kiviteli tervek módosítása, a pótmunkák megrendelése, a kivitelezési költségek megnövekedése. Az építmények átadása és üzembehelyezése a határidőn túl több hónapos késéssel és akkor is kritikus minőségben történt meg.⁷⁴

Közben félévkor kiderült, hogy az összkeret kimerült, ezért az Üzemgazdasági Tanács globális hitelkeret felemelte, így az építkezésre 1.365 millió ft, egyéb 50 millió ft, összesen 1.415 millió ft. állt a HM rendelkezésre. Az éves tervben a tervszerűtlen - be nem fejezett –áthúzódó munkára 220 millió ft. lett beállítva, a tényleges helyzet azonban közel 400 millió ft. volt.⁷⁵

Építkezésnél új feladatként jelentkezett a honi légvédelmi tűzér alakulatoknál Budapesten és nagyobb városokban a tüzelőállások, vezetési pontok, harcálláspontok, és azok körzetében az üteg tisztjei részére lakások építése. Az ütegalások személyi állománya részére barakkokat építettek. A tiszték részére 4-6-8 kétszobás lakást kellett építeni. Az építés csapaterővel, központi szaképítő csapattal, vállalatok igénybevételével történt. Erre póthitelt kellett kérni, és ezt már 1953-ra önálló feladatként tervezték be.

1952-ben megkezdődött a hadosztályok részére 50 ágyas kórházak (hadosztály lazarettok) felállítása. Az elhelyezés elsősorban a meglévő épületek

⁷¹ Az Üzemgazdasági Tanács állami szervként a kormány védelmi kérdéseket tárgyaló testülete volt, 1950. okt. - 23. és 1952. dec. 2. között létezett. Feladatát a Honvédelmi Tanács vette át. (281/27/1951. nov. 12-i határozata)

⁷² HL MN 1951/T 268d. 010444T-51 hptszf.elh.csf. KBV megszüntetése

⁷³ HL MN 1952/T 62d.1öe, 02649T-52 hptszf.elh.csf. 52 építkezések állása

⁷⁴ HL MN 1952/T 268d. 010731T-52 hptszf.elh.csf. 52.építkezés módosítása

⁷⁵ HL MN 1952/T 263d. 2öe, 03195T-52 hptszf.elh.csf. 52.építkezés hitelhelyzet

átalakítása útján történt. Több helyen, Dunaföldváron, Kaposváron, Keszthelyen az építkezés beindult. 1952-ben 5 lazarettet adtak át 250 ágygal. A kórházaknál a bővítés során az ágyak száma 1.200 ágygal növekedett.

1952-ben 15 új laktanya teljes befejezéssel, 12 laktanya részlegen át lett adva, ezzel mintegy 26.000 fő elhelyezését biztosították. Így a beszállásolási törvény alapján igénybe vett üdülők, és egyéb épületek száma felére csökkent. Azokban a laktanyákban, ahol kiegészítő építkezés és helyreállító tevékenység folyt, az előző évhez viszonyítva több építkezés fejeződött be (legénységi, tisztikonyha, éttermek, műhelyépületek, istállók, raktárak kiképzési épületek (gázkamra, lőtér, gyakorlóter) épültek és lettek átadva.

Befejeződött a külügyi szálló építése és üzembehelyezése. Megtörtént a Honvédelmi Minisztérium Balaton utca irodaépülethez kapcsolódó két új szárnyépület átadása 190 irodával és 500 fős nagyteremmel. Ekkor adták át az Országos Légvédelmi Parancsnokság parancsnoki épületét 200 irodával (Schweidel u.). A korábbi Mester u. 46.sz. épületet lakás és nőtlen szálló céljára vették igénybe.

A tisztiközpont területén különböző kiegészítő – de a képzés és életmód tekintetében alapvető - épületek építése, üzembehelyezése történt meg. Az Üllői úton felépült a Gábor Áron tüzér technikus tisztképző Iskola⁷⁶. Megkezdődött Miskolcon a Dózsa tisztiközpont építése. A politikai vezetés úgy döntött, hogy a Sztálin politikai akadémiát (Hűvösvölgyi úton) és a Petőfi politikai tisztiközpont elhelyezésileg ketté kell választani. A Petőfi politikai tisztiközpont új elhelyezési körletet kellett felépíteni. Ez a XVI. kerületben Mátyásföldön történt meg, az építkezés beindult.⁷⁷ A Haditechnikai Intézet parancsnoki épületét 197 irodával szintén átadták. A Daróczi u 1. sz. épületet a Híradástechnikai Vállalat kapta meg fejlesztési célokra. A Központi Tisztiközpont Váci úti épületében hangversenytermet építettek.

Az év folyamán 1.520 új és 293 újjáépített lakás lett átadva mintegy 600 férőhellyel. Megkezdődött a HM melletti lakótelep első ütemben, a Kelemen László utcai lakótelep második ütemben felépült lakásokba a beköltözés. Emelkedett a nőtlen szálló férőhelyei új építéssel, illetve más épületek e célra történő igénybevételeivel (Park szálló, Adria szálló egy része).

Az építés szolgálat feladatai, gondjai nem csökkentek, hanem emelkedtek. Az elmúlt években felépült új laktanyák és más létesítmények befejező munkái nem készültek el. Igen sok volt a befejezett épületállomány. A felépült épületek nagyon szegényesek voltak a hitelkeret elvonása, csökkentések, a kivitelezési hiányosságok és a gyenge minőségű szerelvények beépítése miatt. Az épületek

⁷⁶ Ma a MVM DOME épülete van helyén.

⁷⁷ A Petőfi politikai tisztiközpont ideiglenesen a Külső Váci úton az új Petőfi laktanyában (flottila) és az Üllői úti Killián laktanyában helyezték el.

vakolatlanok, a nyílászárók festetlenek voltak, a szerelvények nem működtek, egy-egy épület járulékos létesítményei út, járda, világítás, esővíz elvezetése nem készült el. Az átadott épületek üzemeltetési biztonsága nem érte el a 75%-t. A garanciális munkák, a hiányok jegyzéke növekedett, az elvégzendő munkára nem volt kapacitás.

1952 őszén a katonai vezetés összeírta a laktanyák értékét, eszerint a 151 db. laktanya értéke 2.606.975.958 ft., a berendezések értéke 98.662.375 ft., összértékük 2.705.638.353 ft.⁷⁸

6. 1953. ÉVI ÉPÍTKEZÉSEK

A hadsereg január 1-i létszáma 210.412 fő volt. A hadrenden kívüli alakulatokkal 218.224 fő volt. A MDP 1953. július 23-i határozata jóváhagyta a hadsereg csökkentési tervét. A hadsereg békelétszámát 165.992 főben állapították meg.⁷⁹ Megkezdődött a hadsereg történetének legnagyobb arányú átszervezése és létszámcsökkentése, amelynek első üteme szept.1-dec.1 között zajlott le. A leszervezés elsősorban lövész-, harcokszó-, tűzeralakulatokat érintette. 63 alakulat települt át új helyőrségbe. A létszámcsökkentés következtében 14 laktanya vált teljesen üressé, 27 laktanyában több épület is megüresedett.

1953. év feladata a kisebb ütemű fejlesztés mellett, a fennálló hiányok megszüntetése lett. Tovább kellett folytatni a kiegészítő épületek és ezen keresztül a kiképzési és szolgálati körülményeket tovább javító létesítmények építését. Fontos feladat maradt a honi légvédelmi-repülő figyelő és tűzér rendszer kiépítése.⁸⁰ Az őszi mozgósítási gyakorlat igazolta és szükségessé tette, hogy a különböző hadfelszerelési anyagok, haditechnikát a mozgósítást végrehajtó alakulat, intézet területén, állomáshelyén kell tárolni. A tároláshoz raktárakra volt szükség, amit részben építés útján kellett biztosítani.⁸¹ A lakáskérés is egyre feszítőbb volt. Az év folyamán a lakásbiztosítás érdekében tárcahiteleket is igénybe kellett venni.

Az 1952-ről áthúzódó munka értéke 397 millió ft volt, amely az 1953. áron 466 millió lett. Az Állami Ellenőrző Központ 1953. évi felmérése alapján ez az összeg elérte az 570 millió ft-t. Így a tervezett 400 millió ft. előirányzatot, további 122 millió ft-al kellett megemelni.⁸² A Minisztertanács 10%-al

⁷⁸ HL MN 1952/T 265d.2őe 07896T-52 [htsf.elh.csf](https://www.elh.csf.hu/htsf/elh.csf). Laktanyák pénzbeli értéke

⁷⁹ Balló: im.

⁸⁰ HL MN 1952/T 188d.1őe, 06467T-52 [htsf.elh.csf](https://www.elh.csf.hu/htsf/elh.csf). OLP építési helyszínek Ezek közül 34 figyelő jelző őrs, 8 rádióadóház, 4 rádiótechnikai őrs, 8 légvédelmi tűzér harcálláspont, és a honi légvédelmi tűzérütegek 30% nak tüzelőállás építés.

⁸¹ HL MN 1952/T 250d.1őe, 03978T-52 [htsf.elh.csf](https://www.elh.csf.hu/htsf/elh.csf). 53 építkezés raktárigények

⁸² HL MN 1952/T 250d.2őe, 03722T-52 [htsf.elh.csf](https://www.elh.csf.hu/htsf/elh.csf). 53.ép. költségvetés

csökkentette a hitelkeretet, amely így- építésekre 1.005 millió ft, egyéb cím alatt 45 millió ft.- összesen 1.050 millió ft. lett.⁸³ A szovjet hadsereg építései 55 millió ft-t (50 millió építésre, 5 millió ft, egyéb) tettek ki. Így mindösszesen 1.105 millió ft. lett, az előirányzat. A HM vállalatok 11 millió ft-t kaptak. (A Déli Védelmi Rendszer építésére 200 millió Ft-t utaltak.)

6.. táblázat. Az 1953. építkezés (beruházás hitel) előirányzat

Építési fő feladat	Előirányzat (millió forint)
Laktanyai Kiegészítések	90,0
Állandó Táborok	4,0
Iskolák	106,0
Lőterek, Gyakorlóterek	15,8
Repülő Magasépítés	43,6
Repülő Mélyépítés	6,0
Országos Légvédelmi Parancsnokság (harcálláspont, figyelő őrsők, rádióházak, tűzelőállások)	27,2
Üzemanyagtároló	61,7
Lőszer-Robbanóanyag Raktárak	102,6
Szertárak, Raktárak	142,4
Eü-I Intézetek	132,6
Kulturális Intézetek	10,0
Parancsnoki Irodaház	37,0
Lakásépítés	80,0
MRSZ, LÉGO, barakkok építése	36,3
<i>összesen</i>	794,5
1952-ről áthúzódó építkezések	400,0
ÖSSZESEN	1.194,5

forrás: HL MN 1952/T 252d.

A csökkenésekből eredő hiány pótlására az építési előirányzat következőképpen alakult: 31 építkezésnél 78.6 millió ft-l lett csökkentve, 6 építkezés, törlésre került 56.3 millió ft-al (hadtáp irodaépület építése, garázsok

⁸³ HL MN 1953/T 166d. 01191T-53 [https://f.elh.csf. 53.építkezés 10%-os csökkentése](https://f.elh.csf.53.epitkezes.10%-os.csokkentese)

stb)⁸⁴. Összes csökkentés 134.9 millió ft.⁸⁵ Ezen felül a HM 9 munkahelyen további 24 milliós csökkentést hajtott végre. A HM virmanolás útján (egyik számláról a másikra utalás) költségvetési hitelt biztosított a következő tételekre: 1952-ről átnyúló beruházás 49 tételére 4.8 millió Ft-t. 1953-ban induló és befejeződő beruházás 95 tételére 13,0 millió ft, a légierő beruházására 32,6 millió ft-t. Ez összesen 50,4 millió ft.

A Minisztertanács külön foglalkozott az ország lakásszükségletének fokozott kielégítésével. A lakásépítést a Helyi ipari Minisztérium⁸⁶ hatáskörébe utalta. Az országos lakásépítési alapból szolgálati lakásként az átvett lakásokért a HM-nek a tárca lakásépítési tervszámot és a költségeket is át kellett adni.⁸⁷ Az 1953. évi HM lakásépítési terv következőket tartalmazta: a tervében befejezendő lakás 1.393 db, a tervében megkezdődő, de 1954-ben befejeződő lakás 1.350db, a lakóépület építésére fordítandó beruházási keret 110 millió Ft. A minisztérium részére a HM által vásárlás útján lakás 500 db, a minisztérium által vásárolt lakás ellenében átadandó építési beruházási keret 16 millió ft.

Az építő dandár 1952.december 1-én kiadott állománytáblája újra módosult. Létszáma tovább növekedett, közel 13.000 főből állt, ebből a sorállomány 10.800 fő volt.⁸⁸ A feladat ugyanaz maradt, a vállalatok munkaerővel történő segítése mellett önálló kivitelezés és táborépítés. A dandár termelési értéke évenként 30-35 millió Ft. A Honvédelmi Tanács május 11-i ülésén elrendelte, hogy a dandárt szervezzék át építőipari tröszté. Az év második felében a dandár egy részéből és az Épületkarbantartó Vállalatból megalakult a minisztérium alárendeltségében vállalati állapottal az Általános Építőipari Tröszt négy építőipari, egy általános anyagellátó és szállító és egy kútúró és üzemeltető vállalattal.⁸⁹ A segéd munkás és a fegyelmező zászlóaljok az őszi szervezésig - a leszerelésig- ennek alárendeltségébe maradtak. 1953. év végére mintegy 70%-al csökkentek. Az Általános Építőipari Tröszt 1953.évi termelési értéke 112 millió Ft-ban lett

⁸⁴ HL MN 1953/T 166d. 001933T-53 <https://elh.csf.53> elmaradt építkezések

⁸⁵ HL MN 1953/T 166d. 01664T-53 <https://elh.csf.53>. módosított építési terv

⁸⁶ A helyi Ipar minisztériumot 1952.már.23-án hozták létre 1954. jun.6-ig állt fenn.

⁸⁷ 72/2/ MT határozat 1953.I.27

<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/minisztertanacsi-egyzoikonnyvek-1944-1965>

⁸⁸ Építőipari szakképesítéssel az állomány 35-40% rendelkezett, javarészt A és B kategóriájú katona. A segéd munkás zászlóalj mellett felállításra került az építő (kőműves, vasbetonszerelő, ács, állványozó stb. szakképesítésű), mélyépítő (útépítő szakképzettségű) szakipari (víz, villany, gáz, burkoló, asztalos, stb), kútúró és üzemeltető (kútúró és derítő szakmunkásokkal) zászlóalj.

⁸⁹ HL MN 1953/T 166d. 01130T-53 <https://elh.csf.53> Építő dandár átszervezése

megállapítva. Feladata az ország területén működő 120-140 tábor építése, üzemeltetése (villany, vízbiztosítással), önálló lakásépítéssel 13-14 millió Ft értékben, valamint az év második felétől MT határozat alapján a hortobágyi és más állami gazdaságok épületeinek felépítése.

Minisztertanács határozata alapján minden tárcának felül kellett vizsgálni az 1953-ban folyamatban lévő és meginduló építkezéseket, és az 1954 re tervezett beruházásokat.⁹⁰ A munkahelyeken megvizsgálták azokat az építkezéseket, amelyek gyorsításra, lassításra, vagy más célra fel lehetett használni. Ott gyorsítottak, ahol az alapkövetelmény szerint a létesítményre szükség volt, és az építőanyag, ellátás és pénzügyi feltételek biztosították az időelőtti befejezést. Ilyen gyorsítás volt a Lenti laktanya építésénél és a Bp. Mátyásfüldei tanintézetnél. A befejezés lassítására ott került sor ahol az alapkövetelmény szerint a létesítményre szükség van, de az építkezés területén zavarok vannak. Ez volt a Miskolcon épülő lövész tiszti Iskolánál.

Leállításra ott került sor, ahol előkészítő vagy kivitelezési állapotban voltak, de más módon történő elhelyezéssel, kiváltással a leállítás alapkövetelményét nem zavarta. Itt az eredeti cél megváltoztatása és az építkezés más célmeghatározása mellett történő folytatása pl: legénységi épületből lakás, nőtlen szálló. Így történt többek között Zalaegerszegen, ahol a parancsnoki épületből lakások lettek. Az építmény-ideiglenes vagy szükség szerinti befejezése eredeti célra vagy más feladatra. Budapesten a vasvári laktanyában a tervezett kétszintes raktár, amely az első szintnél leállítással került, ideiglenes lapostetőt kapott és raktározásra használták.

Az építkezés teljes leállítása az állagmegórással kapcsolatos tervek, építési és pénzügyi igények előkészítését jelentette, pl.: ilyen volt a hadtápcsoportfőnökség parancsnoki épülete (irodaháza) vagy az OLP kulturépülete, (a III. ker. Mátyáshegyen). Ezek a feladatok felülvizsgálata, a további teendőkre javaslatok megtétele, a döntésre való előkészítése igen bonyolult sokoldalú és folyamatos munkát igényelt. Az építkezések leállítására, állagmegórással előkészítésében nem volt meg a gyakorlat.

Az őszi átszervezés folyamán 14 különböző férőhelyű laktanya vált üressé (pl.: néhány évvel ezelőtt épült Lepsényi és a Verpeléti laktanya.) A megüresedő laktanyák hasznosítására különböző terveket dolgoztak ki, így központi szervek, központi raktárak elhelyezésére, illetve lakássá történő kialakítására. 27 laktanya részben megüresedő épületeire tervezett felhasználása 56.000 m² alapterület a

⁹⁰ MT 485/4/1953. határozata, Nagy Imre első kormányának Minisztertanácsai jegyzőkönyvei 1953.jul.10-1954.jan.15. https://real-eod.mtak.hu/17311/1/2018-NAGY_IMRE_elso_kormanya_1-1096_oldal.pdf

helyi raktárak kielégítésére, 16.000 m² alapterület átalakítás útján lakás céljára tervezték igénybe venni.⁹¹

7. táblázat. Az 1953. őszi beruházási igények

Az építési területeken	Költség előirányzat (millió forint)
Pk. és legénységi épületek az építkezés területén	28
Központi raktárak az építkezés területén	25
Központi és csapat színek és műhelyek az építkezés területén	45
Eü. létesítmények az építkezés területén	11
Istálló az építkezés területén	2
Útépítés területén	14
Iparvágány építése területén ^x	34
Üzemanyag tárolók, tartályok az építkezés területén ^x	13
Lőterek	5
Légólétesítmények az építkezés területén	14
ÖSSZESEN	191

forrás: HL MN 1953/T 166d.

A lakáshelyzet tovább romlott. A rohamosan növekvő igényekhez képest a lakások száma nem volt elegendő. Összeírások alapján 6.349 nős, 4.373 nőtlen lakásra lett volna szükség, a vezetés ezt 60%-al 4.263 nős, 3.131 nőtlen lakásra csökkentette.⁹² A csoportfőnökség saját hatáskörében, megtakarításokból 15 millió Ft-t tudott terven felül lakásépítésre fordítani, és így 23 helyőrségben átalakítás útján 423 nős tiszt és 180 nőtlen tiszt lakáshelyzetét oldották meg. Az építkezéseket felülvizsgáló bizottságok több mint 4.200 nős, nőtlen tiszt lakás kialakításra tettek javaslatot. Ehhez 45 millió Ft. pénzügyi fedezet és tervezési, kivitelezési kapacitás kellett, amely nem volt. Saját hatáskörben terven felül mintegy 800 lakás építése elkezdődött, 1954. júliusra várható a befejezésük.⁹³ Elsőként 15 helyőrségben Baja, Cegléd, Debrecen, Jászberény, Kaposvár,

⁹¹ HL MN 1953/T 166d. 02121T-53 <https://el.h.csf>. Felszabadult laktanyák felhasználása

⁹² HL MN 1953/T 166d. 001464T-53 <https://el.h.csf>. 53 évi lakásigénylés

⁹³ Honvédelmi Tanács 02468/53.okt.15-i határozata,

Keszthely, Kiskunfélegyháza, Mosonmagyaróvár, Mezőtúr, Piliscsaba, Rétság, Szentes, Szolnok, Szabadszállás és Tata laktanya különböző épületei lettek lakás-nőtlen szálló céljaira átalakítva.

Az Építésügyi Miniszter közvetlenül megkereste a Honvédelmi minisztert, hogy különböző munkahelyeken az alakulatok építőanyagokat, szerelvényeket lopnak el, amely nehezen pótolhatók, ezért az építkezés lelassul, vagy leáll. ⁹⁴A Miniszter parancsára a kivizsgálás megtörtént. Intézkedések történtek a hasonló esetek megakadályozására és a káreljárás lefolyására. A beruházások tervbírálátát újra szabályozták.

5. AZ 1954. ÉVI ÉPÍTKEZÉSEK

A hadsereg létszáma 151.265 főre csökkent. A MDP hadigazdálkodási Bizottság 1953. júniusi és augusztusi ülésen született határozat (MDP/09.sz) a beruházási szervek feladataira (a beruházások gyorsítására vagy lassítására).

A HM 1954. évi építési igényköltsége 2.659 millió Ft, volt, ezt a tárgyalások során 56%-al 1.492 millió Ft-ra csökkentették. A Honvédelmi Miniszternek szóló jelentésben 1954. évi beruházásra 1.080 millió Ft-t kértek. A miniszter az összeget 400 millió Ft-tal tovább csökkentette. A vezérkar az 1954. évi beruházási keretszámokat az alábbiakban adta meg: HM beruházás 758 millió Ft, HM vállalti beruházás 10 millió Ft, szovjet hadsereg beruházásra 30 millió Ft, összesen 798 millió Ft.⁹⁵ Az elhelyezési csoportfőnökség a tájékoztatók alapján összeállította a beruházási tervet 742 millió Ft hitelkeretet igényelt, amit később tovább csökkentettek.⁹⁶

Új építési feladatként jelentkezett a G-XX létesítmény építése. Ez egy nagyhatótávolságú repülőök által használható repülőtér kiépítését jelentette, amely Mezőkövesd mellett épült meg (Klementina). Az építés kölcsönkihatása 336 millió Ft volt, 1954.évi indítási és 1956 évi befejezési határidővel.

A Honvédelmi Tanács jóváhagyása alapján a HM a beruházási kereteket tovább 302 millió Ft-ra csökkentették és az alábbiak szerint alakultak: alaptevékenységre 258 millió, lakásépítésre 15 millió, egészségügyi létesítményekre 19 millió, kulturális célokra 8 millió, kommunális építésre 2 millió Ft. Az 1953-ról tervszerűtlenül áthúzódó 300 lakás befejezésére 5,50 millió Ft-t. adtak. 1954-ben lakásépítésre az Építésügyi Minisztériumnak 990 lakást kellett megkezdeni és befejezni, beindítani 650 lakásépítést 1955. évi befejezéssel. A HM erőforrásaival 415 lakást kellett felépíteni. A lakások

⁹⁴ HL MN 1953/T 166d. 01903T-53 <https://elh.csf.> Építőanyagok jogtalan eltulajdonítása

⁹⁵ HL MN 1953/T 166 d 001524 T-53 VK. agt.csf.kv.o 54.beruházási igény

⁹⁶ HL MN 1953/T 166d. 001875T-53 <https://elh.csf.> 54 évi építkezési program

leválasztás, helyreállítás és kialakítás útján 32 millió ft-s költséggel 853 lakást kellett megépíteni.⁹⁷

8. sz. táblázat. A HM 1954-i építkezés (beruházás) terve

Kategóriák	Költség (millió ft)
1. Lakások	245,5
2. Napközi otthonok, bölcsődék	19,1
3. Kórház eü létesítmények	1,8
4. Lőszer és robb.ag. raktárak	74,8
5. Szertárak, raktárak	17,9
6. Üzemanyag raktárak	18,3
7. Laktanya kiegészítések	26,7
8. G-XX mélyépítés	48,0
9. Repülőtér magasépítés	40,0
10. Országos Légvédelmi Parancsnokság	20,0
11. Iskolák	27,3
12. Lőterek	4,5
13. Kulturális létesítmények (ti. klubok)	2,0
14. Táborok	0,3
15. Útépítés, barakkok beszerzése	2,2
16. Óvóhelyek	0,6
17. MRSZ	3,0
18. MSZHSZ	1,0
19. Vállalati osztály	2,0
<i>Összesen</i>	<i>555,0</i>
<i>Áthúzódásra</i>	<i>45,0</i>
<i>ÖSSZESEN</i>	<i>600,0</i>

forrás: HL MN 1953/T 166d

A hitelkeret tovább csökkent, ezért 22 beruházást leállítottak. Az állammegóvásra 36,5 millió ft-ra volt szükség. Az állammegóvásra külön hitelkeretet kértek. A leállított építkezések egy részét később befejezték. Sok építkezést polgári szervezeteknek adtak át különböző megállapodások és

⁹⁷ HL MN 1953/T 166d. 001325T-53 <https://zf.elh.csf.1954.évi.lakasépítési.terv>

ellenszolgáltatás mellett, pl: Miskolcon épülő tiszti iskolát a megyei tanácsnak adták át kórház céljára, lakásokért cserébe.

A Honvédelmi Tanács határozata alapján a Minisztérium az Általános Építőipari Trösztöt átadta a Földművelési Minisztériumnak. A FM kötelezettséget vállalt, hogy befejezi a már megkezdett és szerződésileg vállalt 22 millió ft-s építkezést.⁹⁸ Az épületkarbantartó vállalat és a bűvárszivattyú javító részleg továbbra is HM alárendeltségébe maradt. A tröszt visszamaradó katonai állománya ideiglenes szervezetben az önálló építőezredben folytatták tevékenységüket.

Az őszi szervezés során további létszámcsökkentésre került sor. A lövész ezredekől több száz lovat elvettek, helyükre gépjárműveket, gépkocsikat és más láncaltapas járműveket rendszeresítettek. Megkezdődött a hadsereg modernizálása. Erre a szervezési változásra az építési szolgálat nem készült fel. Több laktanyában istállók bővítése folyt, az 1953-ban rendszeresített lovak elhelyezésére. Egyik napról másikra az istállók kiürültek, ugyanakkor nagy hiány keletkezett különböző járműjavító műhelyekben, gép-, harckocsi mosókba, üzemanyag raktárakban és színekben. A megüresedett istállók többcélú felhasználásra kerültek: általában raktározásra, vagy lakásokká, legénységi körletté, tanteremmé alakították át. A légvédelmi ütegállások építése Budapesten (itt kiépült a belső légvédelmi tüzelőállások rendszere) és más városok térségében tovább folytatódott.

Miniszter Tanács határozata alapján a szénbányászati termelés fokozására a MN állományából 7.850 katonát küldtek bányamunkára, amelyet 14 zászlóaljba és 1 önálló századba szerveztek.⁹⁹ A bányamunkára vezényelt zászlóaljak elhelyezése Budapesten és a bányavidéken (Pécs, Miskolc, Dorog, Esztergom városokban) is laktanyákban történt.

1954. évi építkezések kerete 281 millió ft. volt, amelynek 20%-a új építés, 80%-a korábban megkezdett építkezések befejezését tartalmazta. A Minisztertanács határozata alapján további csökkenéssel számoltak, ezért a tervezett új munkákat már nem indítottak be. 1954. júniusba a MN építkezéseken 7.000 fő polgári munkás dolgozott, és a létszám hétről -hétre csökkent, és veszélyeztette a már így is minimálisra csökkentett program megvalósulását. Az Építésügyi Minisztérium állandóan munkaerőhiányra hivatkozott, ezért a katonai vezetés 2.000 főt három hónapra az építkezéshez vezényelt.

Az év folyamán a leállított beruházásoknál az építkezések állománya növekedett, az állagmegóvással a műszaki, pénzügyi, őrzési teendők megszorodtak. Állagmegóvásra 6 millió Ft-t kértek. A beruházási keretek

⁹⁸ HL MN 1953/T 167d. 02790T-54 htszf.elh.csf. ÉT felszámolása

⁹⁹ Csendes László-Gellért Tibor: Háborútól a forradalomig. Adatok a magyar hadsereg történetéből Bp. 1994.79.o.

mindenáron történő csökkenése miatt sok olyan építkezést is leállítottak, amelynek állagmegóvási munkálatai majd annyiba kerültek, mint a befejezéséhez szükséges költség. 1954-ben leállított építkezések befejezési költsége 54,5 millió ft. lett volna, állagmegóváásra szükséges költség 36,5 millió ft. volt + őrzés és más járulékos költség.

1954-ben a beruházási keretek az első közléshez viszonyítva több mint 160%-al történt csökkentése kihatással volt az építési tevékenységre. Új építkezés minimálisra lett visszaszorítva, az év második felében nem indult, lakásépítés kivételével. Az év második felében a hitelkeretek tovább csökkentek mintegy 90 építkezés befejezése, üzembehelyezése áthúzódott jövő évre.

Lakásépítésnél mintegy 820 lakást adtak át. Ezt elősegítette, hogy a különböző laktanyai célokra szolgáló épület lakás célokra történő kialakítása. A romos lakások helyreállítása és újjáépítése 32 millió ft hitellel támogatták, így 560 lakást adtak át. A költségek csökkentése együtt járt a kisméretű 1- 1,5 szobás és „CS” (csökkentett értékű) lakások tervezésével és építésével.

ÖSSZEGZÉS

Ez az időszak, építések miatt is feszített volt. 1950-54 között 60 laktanya épült fel. (gyalogos, repülős, tábori tüzér, légvédelmi tüzér, és különböző szakcsapatok részére.) Az új laktanyák a hadművelleti elgondolásoknak megfelelően, többnyire új helyen épültek (pl: Lenti, Tab, Polgárdi, Mór, Lepsény, Abasár, Verpelét, Záhony, Lőrinci, Nagyoroszi stb.), és olyan helyeken, ahol korábban is kisebb helyőrség volt pl: Dombóvár, Tamási, Tatabánya (Bánhida), Kalocsa, Berettyóújfalu stb.

9. táblázat. Beruházási és építési hitel tényleges felhasználása 1950-1954 között

Kategória	1950	1951	1952	1953	1954	Összesen
	Költség (millió forint)					
Építésre	704	1 224	1 290	800	273	4 291
Lakásra	80	90	85	100	20	375
Egyébre	48	62	50	45	14	219
<i>Összesen</i>	<i>832</i>	<i>1 376</i>	<i>1 425</i>	<i>945</i>	<i>307</i>	<i>4 885</i>
Tárcahitel lakásépítésre, laktanya befejezésre	-	-	-	50	64	114
ÖSSZES RÁFORDÍTÁS	832	1 376	1 425	995	371	4 999

*megjegyzés: A SZU hds építési hitelét külön kezelték,
MSZMSZ MRSZ építési munkáit is Elh. csf bonyolította (saját szerkesztés)*

A felépült laktanyák legénységi épületei 90.000 fő számára biztosítottak elhelyezést. Az építkezés gyorsítása érdekében, háttérbe szorították a haditechnikai eszközök karbantartásához, tárolásához szükséges épületek építését. Az új laktanyák építése mellett párhuzamosan folyt a régi laktanyák helyreállítása, újjáépítése és korszerűsítése. A tanintézetek elhelyezési feltételeinek építése befejeződött. Az új kórházak (Győr, Kecskemét, Szolnok), valamint a hadosztály lazarettek 2 000 ágygal növelték a kórházi ágyak számát. A lakásállomány 6.420 új lakás felépítésével, 1643 lakást romos újjáépítésével növekedett (lakások átlag 1,5 szobások 46-48 m² alapterületek voltak) A haderő leépítése következtében a katonai létesítmények egy része feleslegessé vált, amelyet átadtak más szervezeteknek. Azonban a hadsereg fejlesztéséhez az épületállomány 5 milliárd Ft értékben növekedett.

A NAGYMIHÁLYI JÁRÁS NÉPESSÉGE A STATISZTIKÁK TÜKRÉBEN, A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL 1910-IG

TAMÁS EDIT

THE POPULATION OF NAGYMIHÁLY DISTRICT ACCORDING TO STATISTICS, FROM THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY TO 1910

The Nagymihály district consisted of 44 settlements. The majority of them, including the market towns, were populated by Slovaks. The northern border villages of the Hungarian-speaking area and the Greek Catholic Ruthenian diaspora, which was recorded until the middle of the 19th century, made the area trilingual. At the end of the 19th century, statistical data no longer showed a Ruthenian presence, their memory was indicated by the high proportion of Greek Catholics. The eponymous settlement of the district was classified as a Tot-Russian, predominantly Roman Catholic market town in the mid-19th century. In 1869, Nagymihályi district was the most populous in Zemplén County (35,249 people). The dynamically growing Nagymihály was the seventh most populous settlement in the county (3,516 people). As a result of the cholera epidemic of 1872-74, the population of the district decreased significantly (1880: 31,591 people), but in 1910 it managed to reach a population exceeding 35 thousand again. The population of the area was similar in proportion to the Roman Catholic (37-39%) and Greek Catholic (38-32%) communities, with a few large congregations of the Reformed (12.2%), Lutherans (6-5%) and a growing number and proportion of Jews (4.7-10.3%) also present in the settlements. In 1880, seventy-five percent of the population was Slovak as their native language. In 1900, the data showed that Magyarization was already beginning. In twenty years, the proportion of Hungarians increased by 7.5%. Nagymihály (1900: 2,659 people – 54.2%; 1910: 3,792 people – 62%) and the Magyarization of more populous settlements began. In 1910, 45.2% of the population of the district spoke Hungarian, and 25.4% of them had Hungarian as their native language in the statistics.

BEVEZETÉS

A Kárpát-medence északkeleti részén fekvő Zemplén a történelmi Magyarország nagy területű, 1910-ben 12 járásra tagolt vármegyéinek egyike volt.¹ A galíciai határszéltől a Tisza és a Sajó egyesüléséig elnyúló Zemplént az 1920-ban bekövetkezett határváltozás kettévágta. Kisebbik része, Dél-Zemplén Magyarország határai között maradt, nagyobb része – a Nagymihályi járás egésze is – a megalakult Csehszlovák Köztársasághoz került.

Az 1910-es népszámlálás idején 44 település alkotta a Nagymihályi járást. 1869-ben még Sztankóc település is e járás része volt, így 45 helység szerepelt a népszámlálásban. Tanulmányomban az összehasonlíthatóságot biztosítandó az adatok területi rendezését a Magyar Királyság utolsó, 1910. évi járások szintjén valósítottam meg. A települések nevei az 1910-es változatukban szerepelnek (az eltérő írásmód nem, csak az eltérő elnevezés kerül feltüntetésre, amennyiben szükséges.) A települések és népességük elsődleges forrásai a népszámlálások (1869.,² 1880.,³ 1890., 1900.,⁴ 1910.⁵ évi) és Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára.⁶

A NÉPESSÉG SZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA

Fényes Elek művének adatait összesítve a Nagymihályi járás 44 településén összesen 30.676 fő lakott, az átlagos településnagyság 697 fő volt (a megyei átlag

¹ Tamás Edit: Nyelvhatár területek mentén. Zemplén vármegye települései a változások tükrében (XVII-XVIII. század) – In: Nemzetiségek régiója (Zemplén, Kelet-Szlovákia, Kárpátalja, Partium, Bánság), Báthory téka, főszerkesztő: Pusztay János, Minoritates 6. szerkesztő: Egey Emese, Badacsony-Sárospatak, 2025. pp. 9-52.

² Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Összeállította: Sebők László. TLA Teleki László Intézet KSH Népszámlálás KSH Levéltár, 2005. pp.266.

³ 1881-ben végrehajtott népszámlálás főbb eredményei... Orsz. Magy. Kir. Stat. Hiv. 1882.

⁴ A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása 1. rész. MSK, 1. kötet. 1902.;

⁵ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Kiadó: A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. (továbbiakban: 1910. évi népszámlálás) Budapest, 1912.

⁶ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára I-II. Pest, 1851. (Reprint, Szeged, 1984.)

711,3 fő/település).⁷ A Laborc folyó mellett fekvő Nagymihály (tót-orosz, rk.: 60,3%, gk.: 28,8%, ev.: 2,8%, zsidó: 8%) a legnépesebb 2.122 fős lakosságával, római katolikus- és görögkatolikus templom, zsinagóga magasodott a mezővárosban. A sóház, a postahivatal és a Laborcon átívelő híd is jelezte Nagymihály központi szerepét. 1.000 fő feletti lakosságával Petróc (1.452 fő), Krasznóc (a későbbi Karaszna – 1.371 fő), Butka (mezőváros, 1.282 fő, római katolikus templom), Pazdics (1.164 fő, evangélikus templom), Nátafalva (1.069 fő), Málcza (1.018 fő, római katolikus és református anyatemplom) emelkedett ki a települések sorából.

1869-re jelentős növekedést mutatva, 35.249 lakosa volt a járásnak, az átlagos településnagyság 801 főre növekedett és meghaladta a megyei átlagot (736,1fő/település). A települések átlagos 15%-os népességnövekedését jelentősen meghaladva, Nagymihály 66%-os lakosságszám növekedést elérve, 3.516 fővel Zemplén vármegye 7. legnépesebb települése lett.⁸ Az 1869-ben fennálló járásbeosztást tekintve (ekkor még 10 járása volt vármegyének, a Sárospataki-, és a Mezőlaborci járás később jött létre) Zemplén vármegye harmadik legnépesebb járása volt (a Bodroghközi és a Sátoraljaújhelyi után).⁹ Ha az adatokat az 1910-es járásbeosztás szerint vizsgáljuk, az esetben a Nagymihályi járás a legnépesebb.¹⁰ 1869-re bővült az 1.000 főt meghaladó települések köre: Lasztomér (1.653 fő), Butka (1.435 fő), Pazdics (1.405 fő), Nátafalva (1.217 fő), Vásárhely (1.185 fő), Deregnyő (1.165 fő), Sztrára (1.132 fő), Alsó-Körtvélyes (1.121 fő), Órmező (1.100 fő), Málca (1.075 fő), Rákóc (1.018 fő). A Fényes Elek adataiban szereplő Petróc (1851: 1452 fő, 1869: 708 fő) és Krasznóc (a későbbi Karaszna – 1851: 1.371 fő, 1869: 593 fő) kikerült a sorból.¹¹

Az 1872-74-es utolsó magyarországi kolerajárvány magas halandósági adatai következtében 1880-ra 31.591 főre csökkent a Nagymihályi járás területén élők száma. A legnépesebb települések sorát vezető Nagymihály lakosságszáma azonban tovább növekedett, megközelítve a négyezret (3.969 fő). Az 1.000 főnél

⁷ Tamás Edit, 2025. pp. 45.

⁸ 1869: Sátoralja-Újhely 9.946 fő, Sáros-Nagy-Patak: 5.366 fő, Tokaj: 5.012 fő, Tállya: 3.997 fő, Tőke-Terebes: 3.913 fő, Mád: 3.779 fő, Nagy-Mihály 3.516 fő.

⁹ Az 1869. évi népszámlálás... 2005, pp. 271.

¹⁰ Tamás Edit 2025. pp. 46.

¹¹ Az adatsort egészében tekintve Fényes Elek adatai talán tévesek (Petróc: 1828: 450 fő, 1851: 1452 fő, 1858: 1435 fő, 1869: 708 fő, 1880: 688 fő, 1890: 713 fő, 1900: 718 fő, 1910: 653 fő; Karaszna: 1828: 380 fő, 1851: 1.371 fő, 1858: 429, 1869: 593 fő, 1880: 449 fő, 1900: 438 fő, 1910: 513 fő).

népesebb települések száma a járvány okozta veszteségei következtében hárommal csökkent, miközben mindegyiknek csökkenő lett a népessége: Lasztómér (1.536 fő; csökkent: -117 fő), Butka (1.127 fő; -308 fő), Pazdics (1.071 fő; -336 fő), Nátafalva (1.064 fő; -153 fő), Alsókörtvélyes (1.029 fő; -92 fő), Sztrára (1.038 fő; -94 fő), Málca (1.022 fő; -53 fő), Deregyő (1.021 fő; -144 fő). Deregyő benne maradt a kiemelték között, de hátrébb került a sorban. Vásárhely 973 (-212 fő), Órmező 967 (-133 fő) és Rákóc 799 (-219 fő) főre csökkent lakosságszámával kikerült az ezer főt meghaladók köréből.

Az átlagos település nagyság 1880-ra jelentősen lecsökkent, 718 fő/település a Nagymihályi járásban (a vármegyei adatok szintjén jelentős a csökkenés: 615,41 fő/település). 1869 és 1880 között csupán Szalók (805 – 810 fő), Izbugya (301 – 450 fő) és a korábban már bemutatott Nagymihály tudta növelni népességét a járásban. Nagyobb időszakot vizsgálva 1851 és 1880 között jelentős népességszökkenést mutató települések: Bánóc, Hegyi, Karaszna, Morva, Ordasfalva, Petrik, Petróc, Sámogy (*1. táblázat*). 1851 és 1880 között jelentős népességnövekedést mutató települések: Alsókörtvélyes, Berettő, Deregyő, Lasztómér, Nagymihály, Topolyán, Vásárhely (*2. táblázat*).

A Nagymihályi járás 1890-es népességadatai már növekvő számokat mutattak, de még nem érték el az 1869-es szintet (1890: 33.123 fő; 1900: 34.088 fő), 1910-ben számláltak újra 35 ezret meghaladó lakosságot a területen (35.628 fő). Eközben 1880-1910 között a Bodroghközi, Szerencsi-, Sárospataki és Tokaji járás területén gyorsabb volt a népesség növekedése, mint a Nagymihályiban, így utóbbi népességaránya a vármegyén belül csökkent (1869: 11,98%, 1910: 10,39%). Az átlagos településnagyság 1880-at követően folyamatosan nőtt (1890: 753 fő/település, 1900: 755 fő/település), de nem érte el az 1869-es csúcsot, mindvégig meghaladta ugyanakkor a megyei átlagot (1890: 662,4 fő/település, 1900: 726,8 fő/település).

1890-re a települések többségében a lakosságszám növekedett. A kivételek között említhetjük a református magyar falut, Deregyőt, ahol 1869 és 1910 között folyamatosan csökkent a lakosság száma. Az 1869-es és az 1910-es adatokat összehasonlítva döbbenetes az eredmény (*3. táblázat*). A 44 település közül csupán 12-ben magasabb a népesség száma 1910-ben, mint 1869-ben volt (*4. táblázat*).

1. táblázat: A Nagymihályi járás 1851-1880 között jelentős népességsökkenést mutató települései

Lakosságszám			
Település	Év		
	1851	1869	1880
Bánóc	828	733	576
Hegyí	603	541	329
Karaszna	1 361	593	449
Morva	899	942	704
Ordasfalva	878	571	417
Petrik	647	552	458
Petróc	1 452	708	688
Sámogy	790	627	536

Az 1-7. táblázatokat a vonatkozó népszámlálási adatok alapján szerk. Tamás E.

2. táblázat: A Nagymihályi járás 1851-1880 között jelentős népességnövekedést mutató települései.

Lakosságszám			
Település	Év		
	1851	1869	1880
Alsókörtvélyes	505	1121	1 029
Berettő	384	738	695
Deregyő	717	1 165	1 021
Lasztomér	926	1 653	1 536
Nagymihály	2 122	3 516	3 969
Topolyán	460	747	706
Vásárhely	741	1185	973

3. táblázat: A Nagymihályi járás 1869-1910 között népességcsökkenést mutató települései.

Település	Lakosságszám				
	Év				
	1869	1880	1890	1900	1910
Abara	929	895	907	821	721
Alsókörtvélyes	1 121	1 029	1 042	1 078	1 050
Bánóc	733	576	739	768	721
Butka	1 435	1 127	1 156	1 268	1 341
Dereglyő	1 165	1 021	1 011	955	844
Dobróka	751	614	704	620	722
Füzesér	435	309	349	329	344
Gatály	784	709	721	725	751
Gödrös	462	324	307	367	342
Hegyí	541	329	384	369	379
Karaszna	593	449	474	438	513
Kácsánd	334	247	294	284	290
Kisráska	449	381	367	319	314
Laborcfalva	539	456	457	447	420
Lask	361	306	273	312	320
Lasztomér	1 653	1 536	1 353	1 305	1 290
Márk	613	516	548	554	597
Morva	942	704	807	885	906
Nagyráska	646	506	467	469	466
Nátafalva	1 217	1 064	1 023	1 018	1 033
Nézipest	215	169	142	146	147
Ordasfalva	571	417	445	478	464
Őrmező	1 217	967	924	1 039	1 091
Pazdics	1 405	1 071	1 132	1 184	1 219
Petrik	552	458	402	396	403
Petróc	708	688	713	718	653
Rákóc	1 018	799	918	981	937
Sámogy	627	536	506	544	508
Szalók	605	610	538	527	543
Sztrára	1 132	1 038	938	1 023	980
Topolyán	747	706	674	640	610
Zemplénszuha	564	460	394	450	425

4. táblázat: A Nagymihályi járás 1869-1910 között népességnövekedést mutató települései

Település	Lakosságszám				
	Év				
	1869	1880	1890	1900	1910
Berettő	738	695	863	812	775
Dénesújfalú	549	490	528	498	600
Falkus	655	567	655	639	673
Izbugya	301	450	487	532	507
Lazony	765	660	796	789	775
Leszna	388	342	412	406	404
Málca	1 075	1 022	918	1 096	1 262
Márcsesmerye	326	279	313	336	339
Mocsár	657	495	605	625	712
Nagycseb	713	632	805	783	831
Nagymihály	3 516	3 669	4 502	4 906	6 120
Vásárhely	1 185	973	1 100	1 209	1 200

5. táblázat: Zemplén megye településeinek átlagos nagysága 1851-1900. (fő/település).

Járás	Lakosságszám				
	Év				
	1851	1869	1880	1890	1900
Bodrogközi	579	808	762	818	910
Gálszécsi	688	809	750	760	803
Homonnai	464	435	401	426	433
Mezőlaborci	363	296	317	343	368
Nagymihályi	697	801	718	753	755
Sárospataki	984	1177	1 079	1 414	1 621
Saujhelyi	528	528	497	516	563
Szerencsi	1 310	1 299	1 282	1 472	1 671
Szinnei	552	484	447	497	561
Sztropkói	329	260	221	235	247
Tokaji	1 500	1 602	1 368	1 486	1 714
Varannói	555	520	464	484	504
<i>Megyei átlag</i>	<i>711,3</i>	<i>736,1</i>	<i>615,41</i>	<i>662,4</i>	<i>726,8</i>

A VIZSGÁLT TERÜLET VALLÁSI ÖSSZETÉTELE

Fényes Elek adatai alapján a Nagymihályi járásban élők hasonló arányban tartoztak a római katolikus (37,6%) és a görögkatolikus (38,7%) közösségbe, de néhány népes gyülekezete volt a reformátusoknak (12,2%) is, míg az evangélikusok (6,5%) és a zsidók (4,7%) csak kisebb számban képviseltették magukat.¹² A legnagyobb római katolikus közösség Nagymihályban (templom, 1.280 fő – 60,3%), Butkán (templom, 1.046 fő – 81,6%), Oreszkán (a későbbi Ordasfalva 710 fő – 80,9%), Sztrárán (templom, mezőváros, 789 fő – 84,8%), Málcán (templom, 596 fő – 58,5%) alakult ki. A legnagyobb görögkatolikus közösséget Petrócon (1.215 fő – 83,7%), Rákócon (templom, 648 fő – 74,4%), Nátafalván (622 fő – 58,2%), Nagymihályban (templom, 612 fő – 28,8%), Sámogyon (templom, 570 fő – 72,2%), Falkuson (templom, 520 fő – 86,7%) írták össze. A reformátusok csak két településen éltek többségben, Abarán (templom, 772 fő – 89,2%) és Deregnyőn (templom, 468 fő – 65,5%), ez volt két legnépesebb gyülekezetük is. Rajtuk kívül Vásárhelyen (templom, 326 fő – 44%), Bánócon (templom, 241 fő – 29,1%), Lasztoméren (224 fő – 24,2%) alkottak nagyobb gyülekezetet. Krasznóc (a későbbi Karaszna) 1.100 fős (80,8%) és Pazdics 463 fős evangélikus (templom, 39,8%) gyülekezete mind számában, mind arányában egyedüli a területen. Nagymihály (zsinagóga, 170 fő – 8%), Bánóc (106 fő – 12,8%) és Morva (100 fő – 11,1%) zsidó lakossága számában és arányában is kiemelkedő.

Az 1869-es népszámlálás 13.567 fő római katolikust (38,5%), 11.436 fő görögkatolikust (32,4%), 4.887 fő reformátust (13,9%), 1.822 fő evangélikust (5,2%), 3.636 fő zsidót (10,3%) és 1 fő (0,0%) görögkeletit számlált. Eszerint a római katolikusok száma és aránya szerényen növekedett, a görögkatolikusok száma nem változott, arányuk csökkent, a reformátusok száma és aránya szerényen növekedett, az evangélikusok száma és aránya szerényen csökkent, a zsidók száma két és félszeresére, arányuk több mint kétszeresére növekedett. A római katolikus nagy közösségeket tekintve 1869-ben mindenütt csökkent számuk és jelentősen arányuk: Nagymihály (1.703 fő – 48,4%), Butka (967 fő – 67,4%), Oreszka (a későbbi Ordasfalva 354 fő – 61,7%), Sztrára (838 fő – 74,0%), Málca (592 fő – 55,1%). Új nagy közösségként említhetjük: Gatályt (397 fő – 50,3%), Alsó-Körtvélyest (599 fő – 53,4%), Lasztomért (354 fő – 21,4%), Márkot (358 fő – 58,4%), Morvát (391 fő – 41,5%), Nátafalvát (461 fő – 37,9%) és Örmezőt (622 fő – 56,5%). A legnagyobb görögkatolikus közösséget Petrócon

¹² Tamás Edit: Regio et religio. Bevezető tanulmány. In: Regio et religio. Kiállításvezető. Szerk: Kárpáti László. Miskolc, 2000. 13-27.

(398 fő – 56,2%), Rákócon (683 fő – 67,1%), Nátafalván (550 fő – 45,2%), Nagymihályban (845 fő – 24,0%), Sámogyon (302 fő – 48,2%), Falkuson (templom, 450 fő – 68,7%) írták össze. A nagyok közé most kerültek be: Dobróka (368 fő – 49%), Alsókörtvélyes (408 fő – 36,4%), Lasztomér (612 fő – 37%), Örmező (451 fő – 41%), Pazdics (361 fő – 25,7%), Zemplénszuha (344 fő – 61%), Topolyán (607 fő – 81,3%). A reformátusok növelték számukat és arányukat Abarán (835 fő – 89,9%), Dereglyén (786 fő – 67,5%) és Kistráskán (238 fő – 53%). Vásárhelyen (510 fő – 43%), Lasztoméren (394 fő – 23,8%), Berettőn (218 fő – 29,6%), Nagyráskán (249 fő – 38,5%) és Bánócon (213 fő – 29,1%), alkottak nagyobb gyülekezetet növekvő számukkal, változó arányokkal. Krasznóc (a későbbi Karaszna) 196 fős (33,1%), Sámogy 206 fős (32,9%), Berettő 292 fős (39,6%) és Pazdics 561 fős (39,9%) gyülekezete mind számában, mind arányában kiemelkedett a területen. Nagymihályon megháromszorozódott a zsidóság aránya (858 fő – 24,4%), Bánócon számuk, arányuk változatlan (105 fő – 14,3%), míg Morvában szerényen növekedett számuk és arányuk (123 fő – 13,1%). Nátafalván (189 fő – 15,5%), Butkán (172 fő – 11,9%), Gatályon (111 fő – 14,2%), Alsókörtvélyesen (111 fő – 9,9%), Lasztoméren (191 fő – 11,6%), Málcán (123 fő – 11,8%) és Pazdicson (111 fő – 7,9%) jöttek létre zsidó lakossága új tömörülései.

Az 1880-as népszámlálás 11.840 fő (37,5%) római katolikust (csökkenő szám és arány), 10.200 fő (32,3%) görögkatolikust (csökkenő szám és arány), 4.368 fő (13,8%) reformátust (stagnáló adatok), 1.607 fő (5,1%) evangélikust (csökkenő szám és arány), 3.574 (11,3%) fő zsidót (csökkenő szám) számlált. Utóbbiak tekintetében Nagymihályon szembetűnő növekedésük (1880: 1094 fő – 27,6%). Az 1890-es adatok hasonló arányokat mutattak, kismérvű elmozdulás a zsidóság közösségében volt: 3.163 főre csökkent számuk (9,54%) a járás szintjén. Nagymihályban nőtt számuk (1.199 fő), de a város dinamikus népességnövekedésével lépést nem tartva, csökkent arányuk (26,6%). Az 1900-as és 1910-es adatok szerény számbeli növekedést, stagnáló arányokat rögzítettek, miközben a római katolikus lakosság 39,6%-ra emelkedett lassan. 1910-ben a járás legnagyobb római katolikus (2.365 fő – 38,6%), görögkatolikus (1.422 fő – 23,2%) és zsidó (1.976 fő – 32,28%) közössége Nagymihályban volt. A reformátusok legnagyobb gyülekezete Abarán (659 fő – 91,4%), az evangélikusoké Pazdicson (475 fő – 39%) található. Az arányaiban „legkatolikusabb” település Sztrára (római katolikus: 779 fő – 79,5%), a görögkatolikusok körében Topolyán (465 fő – 76,2%). A „legreformátusabb” település Abara, az evangélikusok aránya Karasznan a legnagyobb (205 fő – 40%). A zsidóság nagymihályi közössége nemcsak a legnagyobb, de arányában is a legkiemelkedőbb.

6. táblázat: A Nagymihályi járás vallási adatai százalékban (1851-1910)

Év	Vallás					
	Római kat.	Görög-kat.	Református	Evangelikus	Zsidó	Egyéb
1851	38,40	38,63	11,71	6,49	4,74	-
1880	37,47	32,28	13,82	5,08	11,31	0,01
1910	39,63	32,97	12,20	4,84	10,28	0,05

DIVATOZÓ NYELVEK, ANYANYELV, BESZÉLT NYELV

Fényes Elek összeírásában a Nagymihályi járás települései döntően orosz-tót vagy tót-orosz besorolásban szerepeltek.¹³ Ettől eltérő bejegyzést csak néhány falu esetében találunk. Magyar falu: Deregnő (ref.: 65,5%), Abara (ref.: 89,2%). Magyar-tót falu: Kistráska (ref.: 42,8%, rk.:40,8%), Nagyráska (gk.: 50,5%, ref: 34,25). Orosz-magyar falu: Mészpest (gk.:67,9%, ref.: 15,3%, rk.: rk.: 13,3%). Magyar-orosz falu: Füzesér (rk.: 42,8%, gk.: 35,9%). Orosz falu: Falkus (gk.: 86,7%), Kiscseb (gk.: 66,7%), Volya Laborc (a későbbi Laborecfalva, gk.: 87,4%), Leszna (gk.: 82,2%), Topolyán (gk.: 84,8%). Tót-orosz-magyar falu: Málca (rk.: 58,5%, ref.: 16,7%, gk.: 13,9%). Tót-magyar-orosz falu: Márk (rk.: 49,7%, gk.: 30,3%, ref.: 12,4%). Magyar-orosz-tót falu: Hegyi (rk.: 43,1%, ref.: 32,8%, gk.: 17,4%). Tót falu: Bánóc (rk.: 33,9%, ref.: 29,1%), Morva (rk.: 40,7%, gk.: 23,8%). Az 1869-es és az 1890-es népszámlálás nem kérdezett rá a nemzetiségre illetve az anyanyelvre.

7. táblázat: Nagymihályi járás anyanyelvi adatai 1880-ban, 1900-ban és 1910-ben százalékban

Év	Anyanyelv					Beszél magyarul
	Magyar	Német	Tót	Rutén	Egyéb	
1880	15,78	5,52	74,73	0,63	3,32	Nincs adat
1900	23,29	3,25	72,26	0,04	1,14	34,2%
1910	25,39	3,87	68,26	0,15	2,31	45,2%

¹³ Tamás Edit: A szlovák-magyar-ruszin nyelvhatár a történelmi Zemplén és Ung megyében. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. Szerk.: Katona Judit – Viga Gyula, Miskolc, 1996. 267-284.

Az 1880-as népszámlálás az első, amely már felmérést készített a lakosság anyanyelvéről. A Nagymihályi járás 44 településének többsége, a mezővárosok (Nagymihály, Sztrara, Butka) is szlovák népességűek, a lakosság $\frac{3}{4}$ -e a szlovák anyanyelvűek közé sorolta magát. A magyar nyelvterület északi határfalvai és a XIX. század közepéig számon tartott görögkatolikus ruszin szórványok tették három nyelvűvé a területet. A XIX. század végére azonban az anyanyelvi statisztikai adatok már nem mutattak ruszin jelenlétet, emléküket a 32,3%-os görögkatolikus lakosság jelezte. 1880-ban 201 fő jelölte anyanyelveként a ruszint. A többségében görögkatolikus Topolyán 134 fős közösségük az egyetlen (19%, gk: 571 fő – 80,9%) ruszinként említhető falu. Petróc (37 fő – 5,4% ; gk: 406 fő – 59%) és Nagymihály (15 fő – 0,4%; gk: 896 fő – 22,6%) emelkedett még ki az 1-1 ruszin anyanyelvű lakost nyilvántartó települések sorából. Magyar többségű helységeként szerepelt 1880-ban: Deregyő (983 fő – 96,3%, ref: 674 fő – 66%), Abara (834 fő – 93,2%, ref: 754 fő – 84,2%), Kistráska (358 fő – 94%, ref: 236 fő – 61,9%), Nagyráska (428 fő – 84,6%, ref: 226 fő – 44,7%), Hegyi (276 fő – 83,9%, ref: 754 fő – 84,2%), Mészpest (130 fő – 76,9%, ref: 14 fő – 4,3%, rk: 26 fő – 15,4%, gk: 116 fő – 68,6%). Mészpest kivételével ezen falvak református többségűek. Töredéknyi a magyarság Nagymihályon (695 fő – 17,5%; ref: 128 fő – 2,84%); Málcán (183 fő – 17,9%; ref: 164 fő – 17,7%), Morván (65 fő – 9,2%; ref: 124 fő – 15,4%), Lasztoméren (138 fő – 9%; ref: 405 fő – 29,9%), Szalókon (72 fő – 11,8%; ref: 103 fő – 19,1%); Bánócon (96 fő – 16,77%; ref: 191 fő – 25,8%), Füzeséren (40 fő – 12,9%; 69 fő – 19,8%). Vásárhelyen (27 fő – 2,8%; ref: 466 fő – 42,4%) és Berettőn (15 fő – 2,2%; ref: 269 fő – 31,2%) magas a reformátusok száma, aránya, de itt a magyarság jelenléte csak esetleges.

Az 1900-as népszámlálás adatai a meginduló magyarosodás jeleit mutatták. 20 év alatt 7,5%-kal nőtt a magyarok aránya a területen. Ennek legfőbb oka Nagymihály magyarosodása (1900: 2.659 fő – 54,2%), a város polgárosodása, az itt élő zsidó lakosság magyarrá válása. Abara (99,6%), Deregyő (99,4%), Kistráska (96,2%), Nagyráska (94,7%), Hegyi (85,6%) magas értékei már 1900-ra stabilizálódtak. Érdekes módon a ruszin eredetű Mészpesten 1900-ban „visszaesett” a magyar anyanyelvűek aránya (62,3%), ugyanakkor a magyarul beszélők aránya 78,1%-kal kiemelkedő. 1910-re Mészpest felzárkózott az öt szomszédos magyar faluhoz, ekkor a település 76,8%-ban magyar anyanyelvűnek vallotta magát, ugyanekkor 90,1%-ot ért el a magyarul beszélők aránya. A települések megindult magyarosodását jelzi: ahol 1880-ban jelen volt töredéknyi magyarság ott, számuk, arányuk megkétszereződött 1900-ra: Bánóc (161 fő – 21%), Morva (110 fő – 12,4%) Málca (190 fő – 17,3%), Szalók (121 fő – 23%), Berettő (68 fő – 8,4%), Falkus (54 fő – 8,5%), Butka (184 fő – 14,5%), Lasztomér (179 fő – 13,7%), Dobróka (60 fő – 9,7%), Gatály (95 fő – 13,1%), Nagycséb (50

fő – 6,4%), Őrmező (125 fő – 12%), Márcsemernye (92 fő – 27,4%), Sztrára (75 fő – 7,3%). Petrik (47 fő – 11,9%), Sámogy 73 fő – 13,4%) adatai jól mutatják ezt.

Gödrösön 1880-ban senki nem vallotta magát magyar anyanyelvűnek. 1900-ban már 58-an (15,8%). Pazdicsón szinte nem változott a magyar anyanyelvűek száma, aránya (60 fő – 5,1%) 1880-1900 viszonylatában. A magyarul beszélők aránya (új kategória 1900-ban) 90% fölött volt 1900-ban Deregyőn, Hegyiben, Kistráskán, Nagyráskán, Abarán (itt 100%). 70% feletti a magyarul beszélők aránya Mészpesten; 60% feletti Nagymihályban (3.076 fő – 62,%); 50% feletti Málcán; 40% feletti Szalókon, 30% feletti Vásárhelyen, Lasztoméren, Bánócon, Butkán, Dénesújfalun és Gatályon; 20% felett további 8 településen; 10% feletti 12 faluban.

1910-ben a magyarosodás folyamata még szembe ötlőbb. A népszámlálás „beszél magyarul” kategóriájában 90% fölötti az arány 6 településen; 70% fölötti Nagymihályon (4.495 fő – 73,4%) és Szalókon (71,8%); 60% fölötti Málcán; 50% fölötti Zemplénszuhán; 40 % fölötti Márkon, Vásárhelyen, Lazonyban, Butkán, Gatályban, Őrmezőn; 30% fölötti további 9 településen, 20% fölötti 10 településen; 10% fölötti 6 településen.

1910 anyanyelvi adatait vizsgálva jól látható, hogy a nőtt magyar anyanyelvűek száma, aránya: Nagymihályban már 62% (1900-ban ez az adat, 54,2% volt, ugyanakkor a magyarul beszélők aránya 62%-t ért el). Az 1900-as „magyarul beszélők” aránya válik anyanyelvi adattá 1910-re a járás központjában. 1910-ben a magyar anyanyelvűek aránya Málcán 26%, Morván 20%, Butkán 18,6%, Mocsáron 15,7%, Őrmezőn 14%, Lasztoméren 14,2%, Gatályon 13,4%, Szalókon 11,6%, Bánócon 11,1%, Pazdicsón 11%. Ezen adatsor „mélysége” azonban sok-sok kérdést vet fel. A trianoni döntés után az első szlovákiai népszámlás eredményei kerüljenek ide elgondolkodtatóul:¹⁴ A korábban 90% fölött szereplő magyar falvak (magyar: Deregyő 57,12%, Hegyi 59,8%, Kistráska 87,7%, Nagyráska 78,2%, Abara 90,4%; Mészpest magyar: 20,4%, csehszlovák 67,4%) adatai is több esetben jelentősen visszaestek. „Csehszlováknak” vallotta magát 90% fölötti értékkel: 32 falu; 80% fölötti arányban 5 falu. Nagymihályban 430 fő magyar (4,5%), 311 német (3,2%), 5.953 fő csehszlovák (61,8%), 188 fő ruszin (2%), 2.052 fő zsidó (21,3%), 13 fő egyéb (0,0%) és 690 fő külföldi (7,2%).

Utóbbi adatsor jól bizonyítja, hogy a hatalomváltás a statisztikákban szereplő nyelvi-, nemzetiségi viszonyok gyors, jelentős változását eredményezte,

¹⁴ Statistický Lexicon Obciv Krajine Slovensko 1936. Praha

megakasztva, eltüntetve a polgári Magyarország nyelvi egységesülésének megindult folyamatát. Ugyanakkor az új politikai berendezkedés azzal is „segítette” a magyarság számának, arányának drasztikus csökkenését, hogy a zsidóság számára önálló nemzetiségi kategóriát hozott létre, leválasztva ezzel a magyarságról a polgárosodó, nyelvében a magyarság körébe olvadó csoportjukat. A hatalomváltás okozta nyelvi-, nemzetiségi viszonyok részletesebb zempléni vizsgálata külön tanulmány témája lehet.

ÖSSZEGZÉS

A Nagymihályi járást 44 település alkotta. Többségük, a mezővárosok is, szlovák népességűek. A magyar nyelvterület északi határfalvai és a XIX. század közepéig számon tartott görögkatolikus ruszin szórványok tették három nyelvűvé a területet. A XIX. század végén a statisztikai adatok már nem mutattak ruszin jelenlétet, emléküket a görögkatolikusok magas aránya jelezte. A járás névadó települése a XIX. század közepén tót-orosz besorolású, többségében római katolikus mezőváros. 1869-ben Zemplén vármegyében a Nagymihályi járás a legnépesebb (35.249 fő). A dinamikusan növekvő Nagymihály a vármegye hetedik legnépesebb települése (3.516 fő). Az 1872-74-es kolerajárvány következtében jelentősen csökkent a járás népessége (1880: 31.591 fő), 1910-ben sikerül újra az 35 ezret meghaladó lakosságszámot elérni. A területen élők hasonló arányban tartoztak a római katolikus (37-39%) és a görögkatolikus (38-32%) közösségbe, néhány népes gyülekezete volt a reformátusoknak (12,2%) is, az evangélikusok (6-5%) és a növekvő számú és arányú zsidóság (4,7-10,3%) is jelen volt a településeken. 1880-ban a lakosság $\frac{3}{4}$ -e szlovák anyanyelvű volt. 1900-ban már a meginduló magyarosodást mutatták az adatok. Húsz év alatt 7,5%-kal nőtt a magyarok aránya. Nagymihály (1900: 2.659 fő – 54,2%; 1910: 3.792 fő – 62%) és a népesebb települések magyarosodása megindult. 1910-ben a járás lakosságának már 45,2%-a beszélt magyarul, 25,4%-uk anyanyelve is magyarként került a statisztikába.

A VELÜNK ÉLŐ MÚLT – A BÁNYÁSZAT HATÁSA A TÁJ ÁTALAKULÁSÁRA NÓGRÁD MEGYE PÉLDÁJÁN

HORVÁTH GERGELY – CSÜLLÖG GÁBOR

PAST LIVING WITH US – IMPACT OF MINING ON THE TRANSFORMATION OF THE LANDSCAPE ON EXAMPLE OF NÓGRÁD COUNTY

Mining, the concentrated extraction of natural resources and the utilization of the rich mineral resources of the Carpathian Basin were a determining economic activity already during the early cultures. This is mainly indicated by geological exposures and by archaeological excavations of several sites. More significant and extensive mining activity has been developed during the Celtic and Roman periods. It is difficult to make a meaningful statement; in which extent had these early mining activities transformed the landscape because of lack of sufficient knowledge. Very likely that mining activity, which appeared scattered both in space and time, was not a determining landscape-shaping factor, or it could have such an effect only within relatively small areas. By establishing of the Kingdom of Hungary and by the economic strengthening of the medieval state significant precious and non-ferrous metal mining took place in several mining regions between the 13th and 15th centuries, e.g. in Transylvania, having built on Roman precedents, in that time Hungary was the world leader in non-ferrous metal production. However, this metal mining and the continuous salt mining had an impact not only on the industrial concentration and urbanization in certain regions, but also resulted in already a bit more serious landscape change. After the decline taken place during the 16th and 17th centuries, mainly the changes of the 19th century marked a new era in mining of the Carpathian Basin. The industrial development that began in the second half of the century, the construction of the railway network and the quick urbanization increased the demand for energy sources, especially for black and brown coal, iron ore and building stone. At the same time the development of some new industry branch made necessary to exploit also other raw materials. In the middle of the 20th century during the so-called socialist era heavy

industrialization gave a new dynamism to the territorial and quantitative increase of mining extraction. Unfortunately the aspects of the protection of the environment has not been taken into account, therefore the landscapes of the mining regions were exposed to serious load. Due to the change of the economic system and the structure of the industry, at the end of the century the demand for the traditional mining products (coal and ores) ceased and such mines has been closed. By now, abandoned mining means not only economic and social problems, but also left behind serious landscape changes, especially landscape degradation, which is still with us also nowadays and is waiting for a solution. Such a typical region with landscape problems is the historical Nógrád County, especially the vicinity of Salgótarján town, which was earlier an important area of the brown coal and basalt mining.

A KEZDETEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Közismert, hogy a bányászat lényegében szinte egyidős az emberiséggel, ezért a bányászat története érthetően kiemelkedő szerepet játszik a történeti földrajzban, a bányák pedig egyaránt fontos történeti földrajzi és tájtörténeti elemek (HORVÁTH G. 2015). A nógrádi bányászat maga nem tekinthet vissza túl hosszú múltra, de előzményei azért meghatározók voltak, így érdemes munkánkat egy történeti áttekintéssel kezdeni.

A Kárpát-medencei bányászat történetéről számos összefoglaló munka (pl. WENZEL G. 1880, RÁKÓCZY S. 1910, HORVÁTH L. – BODRY L. 1937, FÜLÖP J. 1984, T. DOBOSI V. 1983, BENKE I. – REMÉNYI V. 1996, FALLER G. et al. 1997, T. BÍRÓ K. 2010, VITÁLIS GY. 2019), az egyes bányavidékek történetéről pedig külön-külön is több könyv, monográfia, tanulmány, vagy éppen tudományos ismeretterjesztő munka jelent meg. Ezeket csak röviden összefoglalva megemlítendő a Kárpát-medencében legrégebbnek tartott, 1951-ben feltárt lovasi festékföldbánya, ahol a karsztos mélyedésben felhalmozódott hematitos (Fe_2O_3) tartalmú vörös közetmálladékból nyerték ki a vörös porfestéket (MÉSZÁROS GY. – VÉRTES L. 1955, DOBOSI T. V. – VÖRÖS I. 1979), amit feltehetően testfestésre és kultikus célokra használtak. Ennek a bányászkodásnak a korát kezdetben 30-40 ezer évesre becsülték, ami a bányászati tevékenységnek valóban elképesztően régi kezdetét jelentette volna, ám az újabb, pontosabb, ^{14}C izotópos kormeghatározásokon alapuló vizsgálatok szerint legvalószínűbb kora 11 740 év (DOBOSI T. V. 2006). A kitermeléshez bányászateszközül főleg gímszarvasok csontjai szolgáltak.

A festékföld mellett a másik nyersanyag, amely már a korai emberek életében nagy szerepet játszott, a kova (SiO_2), ásványtanilag kvarc, illetve annak

sokféle változata, mint pl. az opál, kalcedon stb., illetve a SiO_2 -ban gazdag oldatok által átková sodott vagy a kovaváz as élő l ények vázaiból keletkezett hasonló tulajdonságú kőzetek, valamint az olyan üledékes kőzetek, ahol kötőanyag kizárólag tiszta kova. A leggyakrabban kovakő, tűzkő, flint néven emlegetett ásványi nyersanyagból keménysége okán (értéke 7 a tízfokozatú Mohs-féle keménységi skálán) évezredek en át sok célra használható, 5–30 cm hosszú, leginkább csepp alakú pattintott kőeszközöket készítettek, peremüket késszerűen használható vágóéllé alakították. A kvarcfélékből készült eszközökkel könnyen lehetett a bőrt, csontot, fát stb. kaparni, vágni, átfúrni, de dárda- és nyílhegyekként is hasznosították, ráadásul az eszközök tartósak voltak és élességüket szinte korlátlanul megőrizték. A nyersanyag fontosságát az is növelte, hogy fémmel ütköztetve szikrák pattannak ki, ami gyúlékony anyaggal (tapló, száraz fű stb.) érintkezve tűzgyújtást tett lehetővé. A Kárpát-medencében számos ősi tűzkőkitermelő helyszín ismert, közülük a Sümeg határában található Mogyorós-domb az egyik legfontosabb geológiai és régészeti lelőhely (FUTÓ J. et al. 2021). A földtani kutatások során felfedezett tűzkőbányában élűkre állított jura-kréta tengeri üledékek közé települtek az egysejtű kovavázú sugárállatkák (radioláriák) vázának tömegéből keletkezett tűzkőgumók és tűzkőrétegek, amelyeket az őskor embere már kitermelt. A feltárás régészeti eredményeit elsőként VÉRTES L. (1964) tette nemzetközileg is ismertté, rámutatva, hogy a könnyen hozzáférhető ásványi nyersanyagot pár méter mély vágatokból termelték ki az egykori bányászok különféle – főleg gímszarvasagancsból készült – célszerszámokkal. ^{14}C adatok alapján ez egyike Európa legrégebbi kovabányáinak, a művelés kezdete a Kr. e. 4. évezred kezdetére tehető, vagyis a középső neolitikum végére (BÁCSKAY E. 1989). Egy másik jól feltárt tűzkőbánya Tatán található, ahol elsőként KOCH N. (1909) írta le a jura kőzetekbe települt tűzkőgumók meglétét, majd a FÜLÖP J. vezetésével folyó földtani kutatások (FÜLÖP J. – BÁCSKAY E. 1976) során tárták fel a tűzkőbányát, ahol az ugyancsak radiolarit eredetű, szilánkos törésű kőzetet a neolitikumtól a rézkorig terjedően bányászták tűzkőfejtő gödrökben a sümegihez hasonló eszközökkel (SZENTE I. et al. 2020), egy ilyen agancseszköz korát ^{14}C mérések alapján T. BÍRÓ K. et al. (2016) a Kr. e. 4710–4610 évekre datálta. Egy harmadik nevezetes feltárás is említésre méltó a miskolci Avas-Tűzkövesen, ahol ugyancsak őskori kőeszközök nyersanyagát bányászták. Az Avas abból a szempontból is kiemelkedő jelentőségű, hogy az ott 1891-ben, házépítés közben talált szakóca indította el a bükki ősemberkutatást, és a szakócák nyersanyagának feltárására irányuló ásatások során kerültek elő kovabányák (SIMÁN K. 1979). A 1989–2005 közötti ásatások eredményei (RINGER Á. 2003, RINGER Á. – SZAKÁLL S. 2005) alapján már a középső paleolitikum óta fejtették az őskori bányászok a tűzkövet, sőt feltételezhető, hogy az őskori bányászok a kitermelést tűz hőhatásának a segítségével végezheték (részletesebben in TÓTH Z. H. 2018).

A tűzkőhöz hasonló szerepet töltött be a forró lávából hirtelen lehülő és megszilárduló, vulkáni üveggként is ismert obszidián, amelynek Kárpát-medencei fő lelőhelye az Eperjes–Tokaji-hegység, illetve annak legdélebbi része. Az obszidiánt azonban nagy valószínűséggel a felszínről gyűjtötték, konkrét bányászatára utaló nyomok még nem ismertek (BARÁZ Cs. – KISS G. 2022, 2024); a szerzők szerint az obszidiángumókban gazdag olaszliszkai Alsó-mező az őskori ember egyik fontos gyűjtőhelye lehetett.

VITÁLIS GY. (2019) szerint csiszolt kőeszközök készítésére a diorit, granodiorit, diabáz, gabbró, serpentin és bazalt voltak a legalkalmasabbak, ezért feltehetően ezen kőzetek kibukkanásait is fejtették már a neolitikumban, szálban álló kőzetrétegekből és telérekből, és őrlőkőként finomszemcséjű kvarckonglomerátumot és kvarcitot is bányásztak.

Megemlítendő még a korai fazekassághoz, valamint a kezdetleges épületek betapasztásához szükséges agyagkitermelés is, amelyhez számos nyersanyaglelőhely állt rendelkezésre. Az agyagból az első téglákat minden bizonnyal a rómaiak készítették.

A fémművességhoz szükséges ércbányászatra is utalnak nyomok, pl. Kőszeg határában a Szent Vid-hegyen a környék rézércéből bronzeszközöket készítettek. A kezdetben még felszíni kibukkanásokon alapuló nemesfém- és vasércbányászat alapvetően a rómaiak idején indult meg, elsősorban az Erdélyi-érchegységben, főleg Verespatak környékén, de pl. Torockón is, illetve a Szörényi-érchegységben, pl. Bogsánbánya, Dognácska és Vaskő térségében (ZELENKA T. 1997, VITÁLIS GY. 2019). Idővel fokozatosan kiépültek az első mélyművelésű bányák is, a hegyek gyomrába vezető tárókból és aknákból több napjainkig fennmaradt, a síkvidéki területeken pedig a gyepvasérc szolgáltatott nyersanyagot (T. DOBOSI V. 1983). A vasat leginkább szerszámok és fegyverek kovácsolására hasznosították. A nemesfémek bányászatának jelentőségét a korai pénzverések emlékei és a nagy számban megtalált egykori ékszerek igazolják. A híres aranyégyszög, Verespatak, Aranyosbánya, Zalatna, Nagyág települések vidékén PAPP K. (1916) szerint 1000 t nyers aranyat bányásztak ki a provincia fennállásának 160 esztendeje alatt, a vajdahunyadi Dumbrava-hegyen kitermelt vasérc mennyiséget pedig 8464 t-ra becsülte. A római kori bányászat egyik bizonyítéka és értékes kultúrtörténeti emléke az egyik verespataki tárnából előkerült római viaszostábla, amelynek olvasata SZABÓ E. (2024) szerint számveteli jellegű, adott időszakra vonatkozó bevételek és kiadások jegyzéke.

Az építőkö-bányászatnak kiemelkedő szerepe volt a római korban. Egyrészt az épületekhez, pl. a mai Sopron helyén állt Scarbantia maradványainak kövei a fertőrákosi lajtamésző-kőfejtőből származnak, de kedvelték az édesvízi mészkövet is, Aquincum épületeit jelentős részben a budakalászi kőfejtől származó travertínóból építették. Másrészt sok követ igényeltek a Pannóniát átszelő, kővel burkolt útvonalak is (FÜLÖP J. 1984). A rómaiak jól értették a téгла-

és a cserépgyártáshoz is, amit helybeli nyersanyagból készítettek. A vasművességhez a nyersanyagot kereskedelem révén szerezték, részben a Felvidékről, amelynek vasércbányái már a limesen, a birodalom határain túl feküdtek.

Jelentős volt a Dacia provinciában zajló sóbányászat is, amely kiterjedt még a távoli Máramarosra is (RÉTHY K. 2010).

Hogy ezek a korai bányászati tevékenységek milyen mértékben alakították át a táj arculatát, arról éppen a kevés ismeret hiányában nehéz érdemi megállapítást tenni. Az mindenesetre valószínűsíthető, hogy a térben és időben egyaránt szórtan megjelenő bányászati tevékenység aligha jelentkezett meghatározó tájformáló tényezőként, pontosabban csak viszonylag kis területeken belül volt ilyen hatása. A bányászat akkori technológiája sem eredményezett jelentős tájátalakítást. Más szempontból nézve azonban áttételesen mégis csak volt meghatározó tájformáló szerepe, hiszen a nyersanyag-kitermelő helyek körzetében előbb-utóbb jelentős népesség telepedett le, bányászfalvak, sőt bányászvárosok jöttek létre, ez pedig már egyértelműen a településeket övező táj átalakításával árt.

AZ ELSŐ ÉVSZÁZADOK

A rómaiaktól a magyar honfoglalásig terjedő néhány évszázad bányászatáról kevés ismeretünk van, és bár lehetett több-kevesebb folytonosság (mint pl. a sóbányászatban; SCHMIDT L. 1901), de feltehetően összességében nem volt számottevő. Jelentős mennyiségű ásványkincs kitermelésére jobbra csak erős államszervezetek voltak képesek, nem véletlen, hogy a bányászat szinte minden feudális államban uralkodói monopólium volt. Ezért a gyorsan erős királysággá alakuló korai magyar államban is egyre fontosabbá vált a bányászati tevékenység, annak ellenére, hogy a sztyepekről érkező honfoglalóknak aligha lehetett komolyabb bányászati tapasztalata, viszont az ágazat egyrészt támaszkodhatott a már itt élő népek ismereteire, másrészt a Kárpát-medencébe irányuló bevándorlás során érkeztek a bányászathoz már eredeti hazájukban jól értő népcsoportok. Elszórt adatok szerint pl. sőt már a 10. században két központban, Tordán – amiről Szent Gellért legendájában lehet olvasni – és Kolos-Dobokán bányásztak, egy írás szerint pedig Szent István király 20 vasásót adományozott a pécsváradi apátságnak, hogy a „Monte Ferreón” található ércet kitermeljék (ZELENKA T. 1997, VITÁLIS GY. 2019). A pénzverés kiemelkedő jelentősége miatt pedig a nemesfém-bányászat hallatlanul fontossá vált, e téren a királyi Magyarország rövid idő alatt bányászati nagyhatalom lett. Ez volt a szó szerinti „aranykor” a 12-15. században; volt időszak, amikor a Felföld (az alsó- és felső-magyarországi bányavárosok) és Erdély bányáiból kikerült arany a teljes európai kitermelés 1/3-át (de egyes időszakokban több mint 80%-át), az ezüst pedig 1/4-ét adta, és az egyéb fémek (pl. a réz) bányászata is kiemelkedő mértékű volt (FRISNYÁK S.

1994, BÁNKI I. – MOLNÁR L. in FALLER G. et al. 1997, ZELENKA T. 1997, VITÁLIS GY. 2019).

Az ércbányászat mellett továbbra is kiemelkedő jelentőségű volt a sóbányászat. Az erdélyi sóbányák folyamatos művelése mellett a 13. század elején a máramarosi lelőhelyek is egyre jelentősebbé váltak. A sóbányák királyi kézben voltak, a só értékesítését pedig az állam központilag irányította (SCHMIDT L. 1901, SELMECZI KOVÁCS A. 1991, RÉTHY K. 2010). A sóbányák mentén számos település jött létre, amelyek többsége királyi kiváltságot nyert, több közülük városi rangot kapott.

Megemlítendő még, hogy a téгла-, cserép- és egyéb kerámiaipar is számottevő maradt, főleg a társadalom vezető rétegeinek igényét elégítette ki. Ugyanakkor árutermelő kőbányászat alig fejlődött ki, csak a Gerecse vörös mészköveinek bányászata játszhatott fontosabb szerepet a királyi udvar és az egyház építkezéseiben, valamint néhány malomkőbánya szerepe volt jelentősebb (FÜLÖP J. 1984)

A 16. századtól az állandó háborúzások minden területen visszavetették a kitermelést, ráadásul Amerika gyarmatosítása nyomán a tengerentúlról érkező nemesfém dömping a Kárpát-medencei ércbányák jelentőségének csökkenését eredményezte. Csak a 18. századtól következett újabb fellendülés, ám a régi aranykor már sohasem jött vissza, pedig közben új lelőhelyeket is feltártak. Azonban közben a világban is nagy változások mentek végbe, és az ásványkincsek iránti kereslet új irányokba mozdult el.

AZ ÚJKOR – VALÓBAN ÚJ KOR

A bányászat újra felívelése – ha nagy késéssel is – valójában az újkori változásokkal indult meg. Európa nyugati felén ugyanis megkezdődött az ipari forradalom, amelynek meghatározó eleme és egyben jelképe a gőzgép lett. A felhevített vízből keletkező gőz erejét elsőként a THOMAS SAVERY által 1698-ban tervezett „tűzgép”, egy dugattyú nélküli gőszivattyú igyekezett hasznosítani, majd 1712-ben megszületett THOMAS NEWCOMEN „atmoszférikus motorja”, az első igazi gőzgép. Az utókor azonban nem őt, hanem JAMES WATTot tekinti a gőzgép feltalálójának, ami ugyan tévedés, de kétségtelen, hogy WATT újításai, többek között a gőzkondenzátor alkalmazása (1774) a korábbi gőzgépekhez képest mind a határfokot, mind a biztonságot sokszorosára növelte. 1807-ben ROBERT FULTON már ilyen Watt-gőzgépet használt az első sikeres gőzhajó meghajtására, ezzel nagyjából egyidőben RICHARD TREVITHICK megépítette az első önjáró vasúti gőzgépet, 1825-ben pedig GEORGE STEPHENSON gőzmozdonyával megnyílt a világ első közforgalmú gőzüzemű vasútvonala Angliában Stockton és Darlington között. Az ipar és a közlekedés-szállítás tehát valóban forradalmi hatású új energiaforráshoz jutott, amelynek

nyersanyaga, a korábban alig ismert szén iránti igény világszerte a bányászat hihetetlen mértékű fellendülését, térfoglalását eredményezte.

Magyarországon némi késéssel jelentkezett az akkoriban modernnek számító technológiák megjelenése. Bár FULTON után 10 évvel, 1817-ben BERNHARD ANTAL már épített és működtetett egy Pestet és Budát összekötő, gőzenergiával működő hajót, de vállalkozása hamar csődbe ment, és ezt követően sokáig nem szelte a habokat gőzhajó a Dunán. A változást az Első Duna Gőzhajózási Társaság megalapítása jelentette, amely a rendszeres gőzhajózást 1831-ben beindította Bécs és Zimony között (MOLNÁR ZS. 2025). Ami pedig a vasutat illeti, 21 évvel az angliai kezdet után, 1846-ban átadták az első gőzüzemű vasútvonalat, ami Pestet kötötte össze Váccal, majd egy évvel később megindult a forgalom a Sopron–Bécsújhely, valamint a Pest–Szolnok vonalon is (FRISNYÁK ZS. 2001, MAJDÁN J. 2014).

Ha nagyon lassan is, de megindult az ipar fejlődése is, és mindezek a tényezők hirtelen megnövelték az energiahordozók iránti igényt; megkezdődött a magyarországi fekete- és barnaszénbányászat. Az infrastruktúra fejlesztése, különösen a vasút- és útépités, a városokban az utcák kövezése, majd a vízrendezések pedig a kőbányászat erős fellendülését eredményezték. Egyes iparágak fejlődése újabb nyersanyagok kiaknázását tette szükségessé, például említendő a kőedény- és porcelángyárak megalapítása (Telkibánya, 1825; Hollóháza, 1831), ami a kaolinbányászat megindítását eredményezte. A 19. század második felében és a 20. század elején olyan nyersanyagok bányászata is megindult, mint pl. a kovaföld, bauxit, kőolaj, földgáz, mangán, bentonit, urán, anhidrit, perlit, zeolit, és megkezdődött a kavics nagyüzemi kitermelése is (VITÁLIS GY. 2019). Mivel a felszínhez közeli telepeket szinte teljesen letermelték, az érceket egyre mélyebb szintekről bányászták ki. A „boldog békeidők” rendkívüli méretű gazdasági fejlődésének nyersanyag- és energiaigénye pedig a magyarországi bányászat soha nem látott méretű felfutását eredményezte.

Közismert, hogy az első világháborút lezáró trianoni békediktátum során a területvesztéssel jóval meghaladó mértékben veszítette el az ország nyersanyag- és energiaforrásait. Lényegében a teljes vasérc-, színesfémérc-, nemesfémérc- és sóbányászat az utódállamokhoz került, a széntermelés egyharmada is. Ezért a megmaradt országterületen szükségessé vált új készletek feltárása és új bányák megnyitása. Ekkor lendült fel pl. a dunántúli bauxitbányászat és nyílt számos új barnaszénbánya.

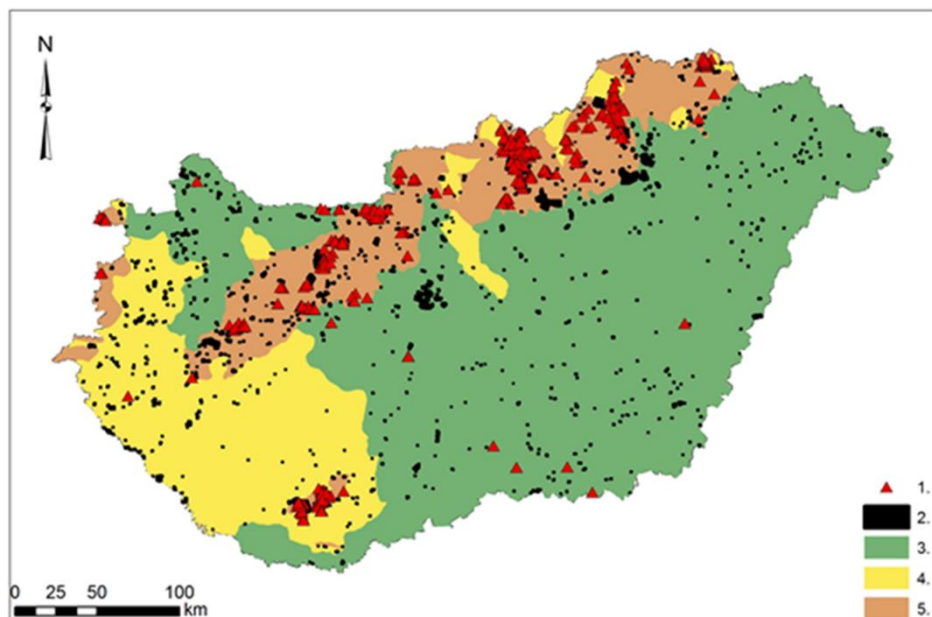
ERŐLTETETT FELLENDÜLÉS, GYORS HANYATLÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Bár a második világháborút követően a kommunista hatalomátvétel után meghirdetett voluntarista gazdaságpolitika („a vas és acél országa”) súlyosan érintette Magyarország gazdaságát és társadalmát, az paradox módon a bányászat

szempontjából újabb fellendülést eredményezett, mert a nehézipar erőltetett és értelmetlen fejlesztése egyre több nyersanyagot igényelt. A szénbányászat évről évre új mennyiségi rekordokkal büszkélkedhetett, a „magyar ezüst” gyártásához szükséges bauxitkitermelés hasonlóképpen, a beruházások építőanyag-igénye a kőbányászat ugyancsak nagymértékű fellendülését hozta. Mindez együtt járt a külszíni fejtések kiterjedésének nagyarányú növekedésével. Bauxitbányáink zöme eleve külszíni fejtés volt, a szénbányák egy része is (pl. Pécs-Vasas, Székvölgy), a lignitbányák pedig szinte mind (Visonta, majd Bükkábrány határában), a váci, a belápatfalvai és a beremendi cementgyár nyersanyagigénye pedig egész mészkőhegyek (Naszály, Bél-kő, Beremendi-rög) vagy azok jelentős részének eltűnését eredményezte, és a kavics-, homok- és agyagbányák is összességében hatalmas mélyedéseket eredményeztek legtöbbjüket ma tavak töltik ki (Mályi-tó, nyékládházi, délegyházi tavak stb.). A nyersanyagigény „népgazdasági érdekből” még falvak elpusztításához is vezetett, legismertebb példa a bauxitbányászat áldozatául esett kis bakonyi falu, Iharkút (a sors furcsa fintora, hogy a volt falu neve mindezek ellenére tudományos ismeretségű lett a bányászat során előkerült dinoszaurusz-ösmaradványok következtében).

Vitathatatlan, hogy ezek a külfejtések, a hatalmas bányaudvarok létrejötte a táj, a környezet súlyos károsodását eredményezték, az egyre erőteljesebb hangot kapó környezetvédelmi aktivisták ekkor alkották meg a „tájseb” fogalmát, amelynek hangoztatása – a mai napig is élően – egyfajta bányaellenes hangulatot teremtett, holott az nem vitatható, hogy a bányászat olyan földtani értékeket is felszínre hoz, amelyek egyébként ismeretlenek vagy láthatatlanok lennének (oszlopos bazaltok és andezitek, Esztramos barlangjai, beremendi Kristály-barlang, az említett iharkúti ösmaradványok, bükkábrányi fatörzsek stb.).

A gazdaságpolitika változásainak jeleként az 1980-as évek elejétől kezdve a szocialista tervutasításos rendszeren belül megjelentek a piacgazdaság csírái, kezdték a gazdaságosság fogalmát előtérbe helyezni, ami az elsők között a bányászatot érintette. A folyamat már kezdetben bányabezárásokkal, munkaerő-leépítésekkel járt. A folyamatot erősítette a környezet- és természetvédelem erősödése is. Bezárták a részben már ki is merült ércbányákat (Rudabánya, Gyöngyösoroszi, Recsk, Kővágőszőlős), a kezdeti beruházások ellenére felhagytak a recski mélyművelés programjával, fokozatosan megszűnt az európai jelentőségű bauxitbányászat is. Egyre több szénbányát is felszámoltak, amiben szerepet játszott a korlátlan olcsó kőolajba és földgázba vetett hit. A bányászatnak végül a rendszerváltozás, a keleti piac összeomlása és a világpiac felé nyitás adta meg a kegyelemdőfést, az ezredfordulóra a magyarországi bányászati tevékenység teljesen összezsugorodott.

1. ábra. Magyarország mai bányatelkei és bezárt bányászati hulladéklerakói a három fő domborzati típusok alapján

Jelmagyarázat: 1. bányászati hulladéklerakók; 2. bányatelkek; 3. síkság; 4. dombság; 5. hegység (adatok forrása: Magyar Állami Földtani, Geofizikai és Bányászati Adattár; a térképet szerkesztette Csüllög G. és Tamás L.)

Ez a hosszú felívelő, majd összeomló időszak az ország jelentős részén (és persze – mivel a szomszéd országokban is hasonló folyamatok játszódtak le – az egész Kárpát-medencében) a táj arculatának jelentős, egyes térségekben drámai megváltozását eredményezte. A jelentősebb bányavidékeken, de gyakran a kisebbeken is lényegében egy antropogén domborzat alakult ki, hatalmas mélyedésekkel (részben ismételve a fentebb már említetteket pl. Gánt, Nyirád, Verpelét, Mályi térségében), hegyek eltűnésével vagy térfogatuk jelentős csökkenésével (Beremend, Szársomlyó, Bél-kő, Naszály), hatalmas meddőhányók, bányagorcok létrejöttével, valamint tájidegen, tájképromboló infrastrukturális építményekkel (aknatornyok, tárolók, osztályozók, egyéb bányaeépületek, utak, vezetékek, drótkötélpályák, csillesorok stb.). A tájátalakítás részeként megváltozott a helyi ökoszisztéma-rendszer, kipusztultak növényfajok, az élőhelyek átalakulása miatt egyes állatfajok is eltűntek, miközben tág tere nyílt új pionír özönfajok megjelenésének. A felszíni és a felszín alatti vízhálózat is gyakran sérült, esetenként a vízszennyezés is komoly károkat okozott és nem

ritkán a talaj is elszennyeződött, ezek jelentős veszélyforrásokként jelentkeztek és gyakran napjainkig hatóan jelentkeznek.

Itt természetesen röviden utalni kell a bányászat és az ipar kapcsolatrendszerére is. A bányászat ugyanis fontos ipartelepítő tényező, a bányavidékek kevés kivételtől eltekintve jelentős iparvidékek is. Az ipar tájdegradációs hatása többnyire még nagyobb is, mint a bányászaté, együttes hatásuk pedig a táj terhelését sokszorosára növeli. Általában sorsuk is közös, persze nemcsak Magyarországon, hanem az egész Földön; látszólag virágzó ipari térségek gyors összeomlásának gyakran a kitermelő ágazatok felszámolása az oka. És ennek eredménye ismételten egy paradoxon: a bányászat és ipar együttes felszámolása ahelyett, hogy a táj helyreállítását eredményezné, szinte mindig egy újabb – másodlagos – tájdegradációt indít el.

A TÖRTÉNETI NÓGRÁD VÁRMEGYE BÁNYÁSZATA

A történeti Nógrád vármegye a Felföld déli peremén fekszik, egyfajta érintkezési zóna az Alföld és a Kárpátok vonulatai között, középhegységi-dombsági környezet határozza meg, fontos átjárókkal, ökológiai és közlekedési folyosókkal. Mivel területének nagy részét évszázadok óta jól hasznosítható erdővidékek borítják, a tájhasznosítás fő területe mindig is az erdőgazdálkodás volt, a kevés völgytalpon, illetve a dombsági-hegylábfelszíni területekre korlátozódó, nem túl jelentős földműveléssel és állattenyésztéssel. Megjegyzendő, hogy a mai, Trianon óta felére csökkent Nógrád jelenleg is legkiterjedtebb erdőségekkel rendelkező vármegyénk, a KSH adatai szerint 2024-ben az erdőöszttség aránya 39,6% volt.

A vármegye alapvetően szén- és kőbányászata révén játszott szerepet a magyar bányászat történetében. Ennek múltját a már korábban említett, a mai és a történelmi Magyarország bányászatának történetét részletesen tárgyaló munkák mellett – gyakran az ipartörténettel is összekapcsolva – megyei monográfiák részeként, vagy célzottan a bányászatra irányulóan részletesen, esetenként csak röviden érintve többek között MOCSÁRY A. (1826), KUBINYI F. (1843), LIPTAY P. (1868), SHVOY M. (1874-1875), HANTKEN M. (1878), ANDREICS J. (1894, 1897), GERŐ N. (1910), BOROVSKY S. (1911), IFJ. NOSZKY J. (1931), LADÁNYI M. (1934), DORNYAY B. (1937), DZSIDA J. (1944), GAJZÁGÓ A. (1962), LASSAN J. (1984, 1987), SZVIRCSEK F. (1993, 1997, 2000, 2003, 2006), SZOMSZÉD A. (1995), CS. SEBESTYÉN K. – SZVIRCSEK F. (1997), DÓSA Z. et al. (2006), KARANCSI Z. et al. (2007) stb. tárgyalták.

Érdekesség, hogy magyarországi szénelőfordulásról először SCHAFER ANDRÁS nagyszombati jezsuita atya írt rendtársának, ATHANASIUS KIRCHERnek, amikor adatokat küldött Rómába Magyarország ásványkincseiről, többek között ezt írta. „...Ezt a követ Steinkohlen-nek is nevezik. Egy egész hegy van belőle Besztercebánya és Körmöcbánya, Magyarország e két bányavárosa között...”

KIRCHER közölte a leírást *De mundus subterraneus* c. kétkötetes művének 1665-ös első kiadásában (BERTALANFY B. et al. é. n.). A sorban második híradás viszont már a szomszédos Gömör vármegyéből említetik CSIBA ISTVÁN (1673–1719) teológiai doktor, jezsuita rendi tanár írásában. Ő írja 1714-ben Dobsina településről, hogy „...Ezekkel a dobsinai hegyekkel kapcsolatban arról is szólnak az írások, hogy ott ... található ... egy bizonyos fekete színű, kellemetlen szagú kő is, amely képes úgy égni, mint a fekete faszén: tüzet fog és táplálja a lángot. Azt mondják, hogy néhány esztendővel ezelőtt Trencsén vármegyében is, nem messze Zsolna mezővárosától felfedeztek egy hegyet, amely csaknem teljes egészében ebből a fajta kőből állott. Úgy látszik, ahogy ezek az éghető kővek ... a kőeknek ama fajtájából valók, ami ... Belgium, Szászország, Skócia és Itália bizonyos területein a fát helyettesíti: a tűzhelyek táplálására használják...” (in: BERTALANFY B. et al. é. n.)

Magyarország egészét tekintve ezt követően az 1740-es évekből vannak Selmecbányáról írásos adatok a kőszén felhasználásáról „tűzgépek” üzemeltetésére. Nagy változást jelentett, hogy 1751-ben az udvari kamara utasítást adott ki a bányahivatalok számára kőszéntelepek felkutatására, majd 1782-ben a Helytartótanács elrendelte a vármegyéknek, hogy a területükön található kőszén- és tőzeglőfordulásokat mérjék fel. Nógrádból 4 szénlelőhelyet (Kosd, Somoskő, Tarján, Verőce) jelentettek. Nógrádi szénről azonban – áttételesen – már korábról is van adatunk. RADVÁNYI FERENC, aki elsőként írt egy – teljes egészében sajnos máig kiadatlan – monográfiát a vármegyéről, 1725 körül így írt: „Beszéli a lakosság, hogy területünkön [Vecseklőn] van egy verem, amelyben nem tudni, hogy milyen kigőzölgések egykor maguktól meggyulladtak és sok víz ráöntésével sem lehet eloltani...” Hasonló „szenzációs” hírt közölt 1767-ben a Pozsonyban megjelent Pressburger Zeitung: „A múlt nyáron magától gyulladt meg a föld a Salgó hegyen és erős füsttel izzott két hónapig. Az itt-ott előtörő lángok a földműveseknek ételeik megfőzésére szolgáltak...”

A nógrádi szénbányászat valódi kezdete a 18. század végére és a 19. század elejére tehető, persze kezdetben csak „szénásás” folyt”, a szénkibúvások mentén legfeljebb pár tíz m-es tárókkal, kézi erővel termeltek ki rossz minőségű szenet, hozzáértés nélkül, és főleg télen, fűtés céljára („bicskabányák”; LIPTAY P. 2016). De évtizedek teltek el, míg az első folyamatosan és iparszerűen működő szénbánya megnyílt Inászón, egy olyan településen, amely 1848-ban jött létre, amikor az Ó-Mária-tárót elkezdték fejteni, ma már azonban nem létezik. Az igazi lökést a közlekedés (gőzvasút, folyami gőzhajózás) egyre nagyobb mértékű szénigénye jelentette. 1861-ben megalakult a Szent István Kőszénbánya Társulat, amely egyik céljának tekintette a Pest-Salgótarján vasútvonal építésének elősegítését, de a tőke elfogyott, a vasút nem készült el, a Társulat pedig 1866-ban csődbe ment. Azonban egy évvel később állami támogatással a vasútvonal mégis kiépült, a becsődölt cég jogutódjaként létrehozták a Salgótarjáni

Kőszénbánya Rt.-t, amely több bánya megnyitásával beindította a nagyipari széntermelést, sőt újabb „kőszénbánya társulatok” jöttek létre. Az 1880-as években a Salgótarján környéki szénbányászat már három nagyvállalat kezében volt, közülük az említett Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. az 1890-es években az ország legjelentősebb szénkitermelő vállalkozása volt. A szénbányászat termelésének szinte egészét a salgótarjáni szénmedence szolgáltatta, de kisebb szénkitermelés a vármegye más területein is folyt (PRAKFALVI P. 2016).

A vármegye egykori területén ércbányászat is zajlott (PRAKFALVI P. 2007, 2008, 2009, 2010, 2013, 2014), bár országos szinten kiemelkedő szerepet nem játszott. Ugyanakkor a kőbányászat, különösen az andezit és a bazalt bányászata jóval nagyobb múltra tekint vissza. Igazi fellendülése nagyjából a szénbányászattal párhuzamosan zajlott le. Elősegítették a vasútépítések során az alapozáshoz szükséges közúzalék iránt megjelenő igény, hasonlóképpen az útépítések köigénye, a települések, főleg a városok „macskaköves” (bazaltkockás) útburkolásai, a folyószabályozások, vízrendezések építőanyag-igénye, különféle célú kőfalak, támfalak építése stb. A nógrádi kőbányászat fellendülésében szerepet játszott a Cserhát andezites és a Medves-vidék bazaltos kőbányái kővének kiváló minősége, valamint a fővároshoz való viszonylagos közelség (PRAKFALVI P. 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2024). A források 1878-ra teszik az iparszerű bazaltkitermelés megkezdését a nógrád-gömöri bazaltterületen, eszerint az első bányát a holland származású JANSEN ADOLF nyitotta meg a Somoskő település melletti Nyerges-hegyen (más néven Bagókőn). PRAKFALVI P. (2018) azonban rámutatott arra, hogy FRANCOIS BEUDANT francia geológus utazó 1818-as magyarországi útjáról szóló könyvében (BEUDANT, F. S. 1822) megemlíti: „Salgó-Tarján községben az utcákon nagymennyiségű bazaltot láttam, amelyről azt mondták, hogy egy nem messze, balra fekvő hegyről származik” (in: DORNYAY B. 1933), ami a városhoz közeli Pécs-kő bazaltjának korai kőbányászatát sejteti – bár az is elképzelhető, hogy nem a szálban álló kőzet, hanem csak az aprózódott, legurult törmelékanyag szolgáltatta a kőanyagot.

Érdemes megemlíteni, hogy bár különböző cégek kezében voltak a szén- és kőbányák, mégis nem ritkán közös infrastruktúrát üzemeltettek.

Feltétlenül szót kell arról ejteni, hogy a bányászat fellendülésével párhuzamosan jelentős iparfejlesztés lezajlott, a salgótarjáni iparvidék a 19. század második felétől egyre fontosabb szerepet játszott Magyarország gazdaságában. A 19. században a korábbi falusias, ipar nélküli kis településen a barnaszénbányászatra és a vasútra, valamint a közeli gömöri vasércre alapozva létrejött a vasipar. 1852-ben megalakult a Rimamurányi Vasmű Egyesület, mely 1868-ban Salgótarjánban megalapította vasművét, a későbbi Acélárugyárat. A vasipar fontos telepítője lett további iparágaknak, mint pl. ötvözetgyártás, tűzhely- és kályhagyártás, bányagépgyártás. A város peremén erőmű is épült, ami

lehetővé tette az energiaigényes üvegipar fellendülését is, idővel a hagyományos öblösüveggyártás mellé a síküveggyártás is felzárkózott (GAJZÁGÓ A. 1962).

TÁJVÁLTOZÁSOK

Az I. katonai felmérés (1766–1785) idején a felszínborítás még a természeti állapotokat tükrözte. A bányászat és az ipar fellendülésének hatására jelentős tájváltozás zajlott le. A tájhasználat változásának ezt első szakaszát „építő” folyamatként értelmezhetjük, kultúrtájépülésnek, amelynek legfőbb jellemzője az antropogén tájhasználat növekedése. A népesség bevándorlás általi erős gyarapodása és a fentebb vázolt bányászati-ipari tevékenység gyors felfutása jelentős élelmiszer-, nyersanyag- és energiaigényt eredményezett, ami a természet rovására a települési tér számottevő növekedésével, sokfelé erős tájhasználati homogenizációval járt. Az agrárjellegű tájhasználat intenzívebbé vált, a bányászati és ipari tájhasználat és a tájtól elváló, sűrű beépítésű települési tér a természetközeli táj degradációját eredményezte. Az erős ipari fejlődés következményeként az ipari terjeszkedés felülírta a tradicionális tájhasználatot, és nem hagyta érvényesülni annak igényeit.

E folyamatok egyik következményeként egyensúlytalan tájhasználat alakult ki, amelynek főbb jellemzőiként említhető az agrártáj csökkenése, a települési, a bányászati és az ipari táj növekedése, a kultúrtáj deformálódása és a természetközeli táj romlása.

A felgyorsuló ipari térhasznosítás 1880 után szinte egy évtized alatt lefedte a korábbi erdő- és agrárgazdálkodás funkciótereit. Különösen Salgótarján – amely 1923-tól lett város – és környékének intenzív iparosodása járt komoly hatással a települési funkciókra. Még szembetűnőbb volt a várost környező falusias térség funkcióinak átalakulása, agrárfalvak bányászfalvakká váltak, amelynek eredményeként súlyos környezeti és tájproblémák keletkeztek. Ennek külső jegyei az erős erdőirtás – a bányajáratok támfakkal való biztosításának óriási volt a faigénye – mellett a külszíni fejtések területén tátongó gödrök, a lecsupaszított bányafalak, a hatalmas meddőhányók, a vas- és acélgyártás ugyancsak óriási méretű salakhányói lettek, amelyek jelentős mértékben átalakították a felszíni lefolyásviszonyokat, a vízhálózatot és a természetes növénytakarót is. A mélyművelésű bányák mentén pedig gyakran tömegmozgásos jelenségek léptek fel (felszín megsüllyedése, berogyások, csuszamlások), ami sokszor okozott súlyos károkat építményekben és az infrastruktúra elemeiben egyaránt. A szocializmus gazdaságpolitikáját meghatározó erőltetett iparosítás és az annak nyersanyagigényét kiszolgáló bányászat hasonlóan extenzív fejlesztései, újabb bányák és ipari üzemek létesítése még tovább növelte a környezeti és tájproblémákat (KARANCSI Z. – MUCSI L. 1996, 1999, KARANCSI Z. 2000a, 2000b, HORVÁTH G. 2003a, HORVÁTH G. –KARANCSI Z. 2011).

Ezt az antropogén kultúrtájat azonban újabb sokk érte, amikor a hetvenes években a szocialista tervgazdaság által korlátozottan, de mégiscsak megjelentek a piacgazdaság csírái, a korábbi voluntarizmussal szemben a gazdaságosság szempontjai kezdtek érvényesülni. A nógrádi bánya- és iparvidékeken ennek első következménye a bányák, mégpedig alapvetően a szénbányák fokozatos felszámolása lett, ami a szociális problémákon (munkanélküliség) túl a rendezett bányászfalvak slumosodását és az azokat környező táj erős leromlását eredményezte (HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. 2012a). A kőbányák termelésének erős csökkenéséhez pedig a kereslet csökkenésén túl a természet- és környezetvédelem súlyának növekedése is hozzájárult. Majd a politikai rendszerváltozást követően térségnek mint iparvidéknek is hirtelen lecsökkent a jelentősége. Az ezredfordulóra nagyjából a térség összes szénbányáját véglegesen bezárták, akárcsak a gyárak túlnyomó többségét, miközben a térséget alapvetően fellendítő, számottevő új ipari-gazdasági tevékenység lényegében alig jelent meg.

2. ábra. Bányászat által kialakított felszínformák a tájban

A) Erőművi salakkúp Zagyvaróza - Pintértelep; B) Bányászat okozta felszínberogyás – Szilvaskő (fotók: Kararancsi Z.)

Bár első pillantásra úgy tűnhet, a környezetszennyező ipari tevékenységek megszűnése és a bányászat jelentős visszaszorulása a táj szempontjából pozitív fejleménynek tekinthető, valójában nem ez a helyzet. Kialakult a tájhasználat változásának második szakasza, amit az előző „építő” szakasszal szemben „felhagyó” szakaszként lehet jellemezni. A bányászati-ipari tevékenységek összeomlása után a tájhasználat csökkenése nem a természeti állapot visszatéréséhez, hanem a kultúrtáj leromlásához, degradálódásához vezetett (CSÜLLÖG G. et al. 2012). A táj a változásokban megőrizte a korábbi állapot elemeit, de azok funkciói nélkül: a felhagyott ipari táj funkciók nélkül maradt, a települések is elvesztették tájhasználati funkcióik jelentős részét. A tájleromlást

fokozták a kezelés nélkül maradt ipari tájelemek, a felhagyott bányászati infrastruktúra romjai, a hasonlóan kezelés nélkül maradt barna- vagy rozsdaovezetek, amelyek ráadásul mozaikszerűen helyezkednek el a természetközeli tájban, és problémás tényező a lakókörnyezet és a felhagyott ipari táj maradványának keveredése, „együttélése”. A meddő- és salakhányókon az invazív növények hihetetlen, robbanásszerű terjedése figyelhető meg. Ezt a sok negatív jelenséget még fokozza a városi és városkörnyéki ipari táj gyakori gazdátlansága. Ezek az erősen leromlott kultúrtájak az egyébként természeti szépségekben rendkívül gazdag nógrádi tájak megjelenését tájlesztettkai szempontból is jelentős mértékben rontják

További súlyos probléma, hogy a táj degradációja párosul a társadalom erodálódásával, amelynek jellemző mutatói az alacsony GDP-szint, a negatív demográfiai adatok, a magas és nehezen kezelhető munkanélküliség (amit súlyosbít a munkaerő egyoldalú képzettsége és túlnyomó többségének átképezhetetlensége), a képzettebb, mozgékonyabb réteg elvándorlása, a tőkehiány, a befektetések szegényessége, és sokszor a helyi kezdeményezések is elégtelenek vagy hiányosak. A magánbefektetések csekély voltában minden bizonnyal szerepet játszik az is, hogy az egykori bányavidékeket illetően rendkívül rossz a közvélekedés.

3. ábra. Felhagyott külszíni barnaszénbánya – Szék-völgy
(forrás: Google Earth)

A JÖVŐ LEHETŐSÉGEI

A jövő célja nem lehet más, mint a tájrehabilitáció. Egyes leromlott tájalelemek hasznosítására születtek már tervek, az ökológiai és kulturális megújításnak is vannak lehetőségei. Le kell szögezni, hogy a leromlott tájak-régiók is rendelkeznek hasznosítható értékekkel, a természeti és kulturális potenciálok hasznosításához azonban a táj természeti és antropogén elemeit fel kell ismerni és részletesen fel kell mérni, kezelésükre terveket kell kidolgozni (HORVÁTH G. 2003b).

Az ipari rozsdadövezetek jövője egyelőre megoldatlannak tűnik, de a felhagyott bányák hasznosítására világszerte és Magyarországon is születtek tervek és megoldások. Ezek a területek lehetőséget kínálnak a kreatív újrahasznosításra, amely hasznos lehet a helyi közösségek számára is. Számos módszerrel alakítják át ezeket a területeket, hogy új funkciókat kapjanak, amelyek gazdasági és társadalmi előnyöket is hoznak, továbbá az említett társadalmi erőzítőt visszafordíthatja azzal, hogy közösségi összefogásra és kreatív megoldásokra ösztönzi a helyi lakosokat (HORVÁTH G. 2009, 2011, HORVÁTH G. et al. 2012d). A sokféle hasznosítási lehetőség közül csak néhányat említve talán a leggyakoribb a rekreációs területté alakítás. Az antropogén képződmények is lehetnek turisztikai célpontok (ANGYAL ZS. et al. 2006, KARANCSI Z. et al. 2015), pl. felhagyott bányákat gyakran parkká vagy túraútvonallá alakítanak át (DÁVID L. – KARANCSI Z. 2010). Ezek a területek kiválóan alkalmasak lehetnek kirándulásra, piknikezésre vagy sportesemények rendezésére. A zöldövezetek pihenési lehetőségekkel járulnak hozzá a közösségek életminőségének javításához. Egy másik lehetőség kulturális és művészeti központok kialakítása. Felhagyott bányák tágas bányaudvarai gyakran szolgálnak helyszínül különféle kulturális eseményeknek, pl. koncerteknek, kiállításoknak vagy akár színházi előadásoknak. Ez – túl azon, hogy szükségszerűen területrendezéssel, a negatív tájalelemek feljavításával jár – egyedülálló környezetként különleges élményt nyújthat a résztvevők számára, így vonzza a művészetkedvelőket és a turistákat is. Hasonló vonzerő lehet és hasonló tájrendezést kíván a volt bányákban oktatási központok, múzeumok létrehozása. Természetesen elsősorban a földtani különlegességek és a bányászat történetének bemutatása jöhet szóba, gyakran tanösvények kialakításával, de akár más jellegű kiállítások – pl. szoborpark – is szóba jöhetnek. Más bányák az emberi rekreáció helyett inkább az élővilág számára lehetnek előnyösek pl. természetes élőhelyek helyreállításával.

A nógrádi bányavidékeken kiváló kezdeményezésnek tekinthető a terület földtudományi értékekben gazdag részén az UNESCO globális geopark címet elnyert Novohrad–Nógrád Geopark megalapítása (HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. 2013, SZARVAS I. – TARDY J. 2021), amely óriási lehetőséget nyújt a területfejlesztésre, a környezettudatos nevelésre és a helyi öntudat erősítésére. A geopark részletes programmal rendelkezik a felhagyott bányák hasznosítására is.

„Megörökölte” a salgótarjáni Bányamúzeumot, amelyet egy felhagyott – és később oktatóbányaként hasznosított – föld alatti szénbányában alakítottak ki (és egy felszíni múzeumépület is kapcsolódik hozzá). A bányamúzeum kiváló eszköz az egykori bányászkodás eszközeinek, módszereinek és veszélyeinek, valamint az egykori bányászélet mindennapjainak bemutatására. A geoparkon belül jelentős szerepet játszanak a felhagyott bányák, amelyek fontos öko- és geoturisztikai célpontok, desztinációk (KARANCSI Z. –HORVÁTH G. 2004, HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. 2011, 2012b, HORVÁTH G. et al. 2012a, 2012b, 2012c). Eresztvényben pl. egy tanösvényt végigjárva több bánya is felkereshető, miközben a látogatók megismerkedhetnek a terület geológiájával, számos érdekes földtani-felszínalaktani és antropogén hatásra keletkezett képződményével és a bányászat történetével. Egy másik kőbányában egy kőparkot alakítottak ki, ahol a látogatók a legtipusosabb kőzetekkel ismerkedhetnek meg. Egy további kőfejtőben a bányászat eszközeit állították ki.

ZÁRSZÓ

A bányászat az emberiség számára egy fontos és nélkülözhetetlen tevékenység, de kétségtelen, hogy nyomot hagy a tájban. Ezt manapság a környezet- és természetvédelem felkent apostolai szeretik „sebhelynek” nevezni és ők lehetőség szerint minden bányát (és gyárat) bezárnának. Természetesen ez erős túlzás, de az tagadhatatlan, hogy a bányászat okozta tájváltozásokat kezelni kell, a bányászat felhagyását követően a tájat rehabilitálni kell, de úgy, hogy a bányászat által keletkezett értékeket megőrizzük az utókor számára.

IRODALOM

- ANDREICS J. (1894): A salgótarjáni szénbányászat rövid ismertetése. – Bányászati és Kohászati Lapok 27. 2. pp. 22–24., 3. pp. 37–39., 4. pp. 54–56., 5. pp. 68–69., 6. pp. 86–87., 8. pp. 118–120., 9. pp. 137–138., 11. pp. 170–171., 12. pp. 190–191., 13. pp. 206–208., 14. pp. 222–225.
- ANDREICS J. (1899): A „Salgótarjáni Kőszénbánya-Részv.-Társ.” szénbányászatának rövid ismertetése. – Bányászati és Kohászati Lapok 32. 21. pp. 408–410.
- ANGYAL ZS. – KARANCSI Z. – HORVÁTH G. (2006): Antropogén eredetű felszínformák, mint lehetséges turisztikai célpontok (desztinációk) a Medves-vidéken. – In: AUBERT A. (szerk.): Fejlesztés és képzés a turizmusban. PTE TTK Földrajztudományi Intézet, Pécs. pp. 79–87.

- BÁCSKAY E. (1989): A sümegi Mogyorós-domb őskori tűzkőbányájából származó nyersanyag használatáról és elterjedéséről. – A Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése az 1987. évről. Budapest. pp. 477–485.
- BARÁZ CS. – KISS G. (2022): Jeles kövünk, az obszidián. – Szerzők kiadása. 50 p.
- BARÁZ CS. – KISS G. (2024): A zempléni obszidián tájféldrajzi szemléletű kutatása: új felismerések, lehetséges hasznosítás. – Történeti Földrajzi Közlemények. 12. 3-4. pp. 171–183.
- BENKE I. – REMÉNYI V. (szerk.) 1996: A magyar bányászat évezredes története II. – Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest. 752 p.
- BERTALANFY B. – DERECSKEI GY. – JAKUCS S. – KAMINSZKY L. – KEMÉNY GY. – KREFFLY I. – LOSTORFER R. – PAPP B. – REMÉNYI G. – SIMON L. – SIVÁK I. – SZÁLAI L. – SZEPESSY A. – SZÉKELY T. – SZTERMEN G. – TÓTH P. – RÉM L. – VÁCI L.-NÉ – ZSÁMBOKI L. (é. n.): 200 éves a borsodi szénbányászat. 1786–1986. – Borsodi Szénbányák. 224 p.
- BEUDANT, F. S. (1822): Voyage minéralogique et géologique, en Hongrie, pendant l'année 1818. – Verdier, Paris. 659 p.
- BOROVSKY S. (szerk.) (1911): Nógrád vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai – Magyarország Monográfiája 12. – Országos Monográfiai Társaság, Budapest. – Reprint 1988: Dovin Művészeti Kft. Budapest. 748 p.
- CSIBA I. (1714): Dissertatio historico-physica de montibus Hungariae, metallis et lapidibus. – Tyrnavia.
- CS. SEBESTYÉN K. – SZVIRCSEK F. (szerk.) (1997): Salgótarjáni új almanach. – Nógrádi Történeti Múzeum Baráti Köre, Salgótarján. 174 p.
- CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. – SZABÓ M. (2012): Felhagyott bányaterületek eredményezte tájproblémák. – In: LÓCZY D. (szerk.): Geográfia a kultúra Fővárosában I. Geographia Pannonica Nova 13. Pécs, pp. 231–236.
- DÁVID L. – KARANCSI Z. (2010): Quarrying, geoheritages and tourism development in the Medves Region along the Hungarian-Slovakian Border. – Acta Geoturistica 1. 1. pp. 1–11.
- DOBOSI T. V. (2006): Lovas (Hungary) ochre mine reconsidered. – In: KÖRLIN, G. – WEISGERBER, G. (szerk.): Stone Age – Mining Age. Proceedings of the VIIIth Flint Symposium. Der Anschnitt – Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau 19. pp. 29–36.
- DOBOSI T. V. – VÖRÖS I. (1979): Adatok a lovasi őskori festékbánya leletgyűjtésének értékeléséhez. – In: FÜLEP F. (főszerk.): A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Folia Archaeologica 30. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest pp. 24–26.
- DORNYAY B. (1933): Beudant 1818-dik évi tanulmányútja Salgótarján vidékén. Salgótarjáni könyvek 1. – Salgótarjáni Balassa Bálint Irodalmi és Művészeti Társaság. Salgótarján. 31 p.

- DORNYAY B. (1937): Salgótarján szénbányászatának történetéhez. Salgótarjáni Könyvek 8.– Tata. 18 p.
- DÓSA Z. – JÓZSA S. – MARTÉNYI Á. (2006): Volt egyszer egy... Nógrádi Szénbányák. Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat 139. 3. pp. 15–22.
- DZSIDA J. (1944): A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. nógrádi szénbányászatának története. 1868–1943. – Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Igazgatósága. Salgótarján. 180 p.
- FALLER G. – KUN B. – ZSÁMBOKI L. (szerk.) (1997): A magyar bányászat évezredes története I. – Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest. 696 p.
- FRISNYÁK S. (1994): Magyarország történeti földrajza. – Tankönyvkiadó, Budapest. 213 p.
- FRISNYÁK ZS. (2001): A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000. – História – MTA Történettudományi Intézete. 346 p.
- FUTÓ J. – KORBÉLY B. – TARDY J. (2021): Sümeg, Mogyorós-domb természetvédelmi terület. – In: TARDY J. (szerk.): Geoparkok Magyarországon. Magyar Természettudományi Társulat, Budapest, pp. 170–171.
- FÜLÖP J. (1984): Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon. – Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 179 p.
- FÜLÖP J. – BÁCSKAY E. (1976): Relics of prehistoric flint mining in Hungary. – Staringia 3. 1. pp. 72–77.
- GAJZÁGÓ A. (szerk.) (1962): A salgótarjáni iparvidék. – Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum, Salgótarján. 286 p.
- GERŐ N. (1910): A Salgótarjáni Kőszénbánya Részvény-Társulat nógrádmegyei bányászatának ismertetése. – Bányászati és Kohászati Lapok 43. II. 23. pp. 673–686.
- HANTKEN M. (1878): A magyar korona országainak széntelepei és szénbányászata. A Magyar Állami Földtani Intézet alkalmi kiadványa 4. – Légrády, Budapest. 331 p.
- HORVÁTH G. (2003a): Landscape and human effect: recent changes in the Medves Area, North Hungary. – In: Vaishar, Antonín–Zapletalová, Jana–Munzar, Jan (szerk.): Regional geography and its applications. Frenštát pod Radhoštěm, pp. 60–65.
- HORVÁTH G. (2003b): Turizmus és természetvédelem – egy hanyatló térség kibontakozási lehetőségei. – In: Horváth G. (szerk.): A földrajz szolgálatában. Budapest–Érd, pp. 117–129.
- HORVÁTH G. (2009): Bányászati örökség, környezetgazdálkodás és geoturizmus. – In: FRISNYÁK S. – GÁL A. (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása. Nyíregyháza–Szerencs, pp. 199–213.

- HORVÁTH G. (2011): Felhagyott bányavidékek tájleromlásának helyreállítási lehetőségei. – In: FRISNYÁK S. – GÁL A. (szerk.): Kárpát-medence: tájak, népek tevékenységek. Nyíregyháza–Szerencs, pp. 175–184.
- HORVÁTH G. (2015): A bányák, mint történeti földrajzi és tájtörténeti elemek. – Történeti Földrajzi Közlemények 3. 2. pp. 90–103.
- HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. (2011): Geoconservation and geotourism in a new Central European geopark. – In: LIN J-C. (szerk.): Landscape conservation. National Taiwan University, Taipei, pp. 31–42.
- HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. (2012a): Salgótarján (Hungary) – The rise and fall of a mining and industrial region. – In: WIRTH, P. – ČERNÍČ MALI, B. – FISCHER, W. (szerk.): Post-mining regions in Central Europe. Problems, potentials, possibilities. Oekom Verlag, München, pp. 40–52.
- HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. (2012b): The role of ecotourism and geoheritage in the spatial development of former mining regions. – In: WIRTH, P. – ČERNÍČ MALI, B. – FISCHER, W. (szerk.): Post-mining regions in Central Europe. Problems, Potentials, Possibilities. Oekom Verlag, München, pp. 226–240.
- HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. (2013): A new Slovakian-Hungarian cross-border geopark in Central Europe – Possibility for promoting better connections between the two countries. – European Countryside 5. 2. pp. 146–162.
- HORVÁTH G. – KARANCSI Z. (2011): Intensity of the anthropogenic effects on a small landscape unit in North Hungary. – Zeitschrift für Geomorphologie 55. 1. Suppl. pp. 37–50.
- HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. – KARANCSI Z. (2012a): Az ökoturizmus lehetőségei korábbi bányavidékek leromlott tájainak helyreállításában. – In: FARSANG A. – MUCSI L. – KEVEINÉ BÁRÁNY I. (szerk.): Táj – érték, lépték, változás. GeoLittera – SZTE TTK Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport, Szeged, pp. 211–220.
- HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. – KARANCSI Z. (2012b): Mines as geosites and objectives of geotourism in Hungary. – Geologia dell’Ambiente. Suppl. 3. pp. 141–142.
- HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. – KARANCSI Z. (2012c): A bányászati örökség és az ökoturizmus kapcsolata Salgótarján térségében. – In: FRISNYÁK S. – KÓKAI S. (szerk.): Tiszteletkötet dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 71–88.
- HORVÁTH G. – SZABÓ M. – CSÜLLÖG G. (2012d): A bányászati-ipari örökség terhei és hasznosítási lehetőségei Salgótarján térségében. – In: HORVÁTH E. – MARI L. (szerk.): Természetföldrajzi kutatások Magyarországon a XXI. század elején. CD. Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajz- és Földtudományi Intézet Természetföldrajzi Tanszék, pp. 34–43.

- HORVÁTH L. – BODRY L. (1937): A bánya. A magyar bányászat és bányaszakoktatás története s a magyar bányavidékek népszerű ismertetése. – Székely és Társa Könyvnyomdája, Sopron. 267 + 41 p.
- KARANCSI Z. (2000a): A bányászat hatása a Medves-térség környezetváltozására. – In: SÜLI-ZAKAR I. (szerk.) A földrajz jövője, a jövő földrajzosi. Debreceni Egyetem Természettudományi Kar Földrajzi Tanszékcsoport, Debrecen. pp. 103–109.
- KARANCSI Z. (2000b): Az ember szerepe a természeti környezet átalakulásában a Medves- vidék területén. – In: JUDIK B. (szerk.) Nógrádi értékekért. Kutatási eredmények a Karancs, a Medves és a Cserova vrchovina vidékén. pp. 41–56.
- KARANCSI Z. – HORVÁTH G. (2004): Az eresztvényi tanösvény. – II. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, CD-ROM. 21 p.
- KARANCSI Z. – HORVÁTH G. – SÜTŐ L. – CSÜLLÖG G. (2015): Anthropogenic geomorphosites in the Karancs–Medves Region. – In: LÓCZY D. (szerk.): Landscapes and landforms of Hungary. Springer. pp. 139–147.
- KARANCSI Z. – MUCSI L. (1996): Az antropogén környezetalakítás vizsgálata egy határmenti természetvédelmi területen. – In: PÁL Á. – SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. (szerk.) Határon innen – határon túl. József Attila Tudományegyetem, Gazdasági Földrajzi Tanszék () 453 p. pp. 216–221. , 6 p.
- KARANCSI Z. – MUCSI L. (1999): Az emberi tevékenység hatása a Medves-régió területén. – Magyar Tudomány 44. 9. pp. 1140–1147.
- KARANCSI Z. – PRAKFULVI P. – GAÁL L. (2007): Bányászat- és ipartörténet. – In: KISS G. – BARÁZ CS. – GAÁLOVÁ, K. – JUDIK B. (szerk.): A Karancs-Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet. Nógrád és Gömör határán. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság, Eger. pp. 273–290.
- KOCH N. 1909: A tatai Kálváriadomb földtani viszonyai. – Földtani Közöny 39. 5. pp. 255–275.
- KUBINYI F. (1843): Nógrádmegye, ásvány-földtani és ezzel összeköttetésben lévő státuszgazdasági tekintetben. – Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága Vándorgyűlésének Munkálatai 3. Besztercebánya. pp. 7–13.
- LADÁNYI M. (szerk.) (1934): Nógrád és Hont vármegye. Magyar városok és vármegyék monográfiája 16. – A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest. 470 p.
- LASSAN J. (1984): A nógrádi szénbányászat felszabadulás utáni műszaki története. 1945–1980. 1. – Nógrádi Szénbányák, Salgótarján. 275 p.
- LASSAN J. (1987): A nógrádi szénbányászat felszabadulás utáni műszaki története. 1945–1985. 2. – Nógrádi Szénbányák, Salgótarján. 288 p.
- LIPTAY P. (1868): A salgó-tarjáni kőszéntermelés. – Magyarország és a nagyvilág 4. 39. p. 465., 467.

- LIPTAY P. (2016): Nógrád megye iparának múltja, különös tekintettel a vasiparra. – Történelem és Muzeológia 3. 1. pp. 97–102.
- MAJDÁN J. (2014): A közlekedés története Magyarországon (1700–2000). – Pro Pannonia Kiadó, Pécs. 240 p.
- MÉSZÁROS GY. – VÉRTES L. (1955): A paint mine from the Early Upper Palaeolithic age near Lovas (Hungary, county Veszprém. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 5. 1-2. pp. 5–34.
- MOCSÁRY A. (1826): Nemes Nógrád vármegyének történeti, geographiai és statistikai esmertetése 1-4. – Trattner, Pest. 375 + 62 + 262 + 261 p.
- MOLNÁR ZS. (2025): A dunai gőzhajózás a reformkorban. – <https://ujkor.hu/content/a-dunai-gozhajozas-a-reformkorban>
- IFJ. NOSZKY J. (1931): Salgótarján és barnaszén-bányászata, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. – Újraéledés 2007: Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány. Rudabánya. 91 p.
- PAPP K. (1916): A Magyar Birodalom vasérc- és kőszénkészlete. – A Magyar Királyi Földtani Intézet kiadványai 54. Budapest. 964 p.
- PRAKFULVI P. (2007): Nógrád megye ércbányászata 1. Mátrakeresztes környéki ércutakutak. – Polar Stúdió. Salgótarján. 41 p.
- PRAKFULVI P. (2008): Nógrád megye ércbányászata 2. Volt-e aranybánya Pásztón? – Polar Stúdió. Salgótarján. 23 p.
- PRAKFULVI P. (2009): Nógrád megye ércbányászata 3. A nógrádi Vas-bánya-hegy vasércének kutakutakutak, földtana és genetikája. – Polar Stúdió. Salgótarján. 24 p.
- PRAKFULVI P. (2010): Nógrád megye ércbányászata 4. Egy elfelejtett „magyar ezüst” bánya Nézsán (Nógrád megye). A nézsai bauxit, festékföld, vasérc és tűzálló agyag bányászakutak és kutakutakutak története. – Polar Stúdió. Salgótarján. 32 p.
- PRAKFULVI P. (2013): A szendehegyi vasérc, festékföld és okker bányászakutak, valamint a szén és a pirit (arany) kutakutakutak története. Nógrád megye ércbányászata 5. – Polar Stúdió. Salgótarján. 39 p.
- PRAKFULVI P. (2014): Nógrád megye hasadóanyag (uránérc, thorium, kálium) kutakutakutak története. Nógrád megye ércbányászata 6. – Polar Stúdió. Salgótarján. 50 p.
- PRAKFULVI P. (2016): A verőcei szén kutakutak és bányászakutak története, földtani környezetének vizsgakutak. – Polar Stúdió. Salgótarján. 28 p.
- PRAKFULVI P. (2018): A Pécs-kő és a Hurka-Pécs-kő kőbányászata. A Pécskői Bazaltbánya Rt. története 1923–1941. Salgótarján környéki bazaltbányászak 1. – Polar Stúdió. Salgótarján. 53 p.
- PRAKFULVI P. (2019): A Somoskői Bazaltbánya Rt. története 1919–1962 (a Macskalyuki-, az Új-, a Magyar- és a Váraljai-bánya). – Magyar Bányászati és Földtani Szolgakut, 53 p.

- PRAKFALVI P. (2020): A Nógrádvidéki Bazaltbánya Részvénytársaság története 1905–1949. – Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat. Salgótarján. 44 p.
- PRAKFALVI P. (2021): A Salgótarján környéki Laufer-bányák bazaltkitermelésének történeti adatai. – Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat. Salgótarján. 28 p.
- PRAKFALVI P. (2022): A Medves környéki bazaltbányászat bölcsője: a somoskői Janssen-, majd Krepuska-féle Bagó-kői-bánya. A Salgótarján környéki bazaltbányászat 5. – Polar Stúdió. Salgótarján. 40 p.
- PRAKFALVI P. (2024): A Szilvás-kő (Salgótarján-Rónabánya) bazaltbányászatának történeti és földtudományi adatai. A Salgótarján környéki bazaltbányászat 6. – Polar Stúdió. Salgótarján. 40 p.
- RADVÁNYI F. (1725 körül): Collectanea ad historiam Comitatus Neogradiensis. – Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fol. Lat. 315.
- RÁKÓCZY S. (1910): A bányászat multja a magyar birodalom földjén. – Bányászati és Kohászati Lapok 43. I. 10. pp. 596–632., 11. 657–728., 12. pp. 748–803.
- RÉTHY K. (2010): A rónaszéki sóbányászat. – Bányászattörténeti Közlemények 5. 1. pp. 49–56.
- RINGER Á. (2003): Őskőkori kovabányászat és kovakő-feldolgozás a miskolci Avason. – Herman Ottó Múzeum Évkönyve 42. pp. 5–16.
- RINGER Á. – SZAKÁLL S. (2005): Paleolithic stone raw material mining and processing on the Avas Hill of Miskolc. – Praehistoria 6. pp. 23–32.
- SCHMIDT L. (1901): A máramarosi bányászat fejlődésének története. Sóbányászat. – Bányászati és Kohászati Lapok 34. pp. 331–333.
- SELMECZI KOVÁCS A. (1991): Húsipar, vegyipar, sóbányászat. – In: DOMONKOS O. (főszerk.): Magyar néprajz 3. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 237–244.
- SHVOY M. (1874-1875): Nógrád megye leírása. Kézirat. – Kiadás: JUDIK D. (szerk.) 2006. Nógrád Megyei Levéltár. 528 p.
- SIMÁN K. (1979): Kovabánya az Avason. – Herman Ottó Múzeum Évkönyve 17-18. Miskolc. pp. 87–102.
- SZABÓ E. (2024): Egy álló formátumú viaszostábla Verespatakról. – In: GRÜLL T. – SZABÓ E. (szerk.): A könyv forradalma. Íróeszközök és íróanyagok ábrázolásai a római világban. Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Ókortörténeti Tanszék. Pécs pp. 191–222.
- SZARVAS I. – TARDY J. (2021): A Novohrad-Nógrád UNESCO Globális Geopark. – In: TARDY J. (szerk.): Geoparkok Magyarországon. Magyar Természettudományi Társulat, Budapest, pp. 32–47.
- SZENTE I. – HARMAN-TÓTH E. – WEISZBURG T. (2020): Geológus kert Tatán: egy jelentős földrajzi és földtani bemutatóhely. – GeoMetodika 4. 2. pp. 17–31.
- SZOMSZÉD A. (1995): A kisterenyei szénbányászat kezdetei 1896-ig. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 20. Salgótarján. 238. p.

- SZVIRCSEK F. (1993): A bányászati nyersanyagkutatás (barnaköszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19–20. században. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 18. Salgótarján. pp. 137–160.
- SZVIRCSEK F. (1997): A baglyasaljai barnaköszén-bányászat története. Baglyasi Füzetek 2. – Baglyasalja barátainak Köre. Salgótarján. 71 p.
- SZVIRCSEK F. (2000): Bányáskönyv. A bányászati nyersanyagkutatás (barnaköszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19–20. században. – Nógrád Megyei Múzeum, Salgótarján. 775 p.
- SZVIRCSEK F. (2003): A Nógrád megyei barnaköszén bányászat kialakulása. – Központi Bányászati Múzeum Közleményei 2. pp. 98–117.
- SZVIRCSEK F. 2006: A Nógrád megyei üzemszerű szénbányászat összegző történeti áttekintése (1848–1992). – Agria 42. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve. Eger. pp. 613–623.
- T. BÍRÓ K. (2010): Prehistoric mining in Hungary. – In: A Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése 2010. Budapest. pp. 149–154.
- T. BÍRÓ K. – TÓTH E. – DÚZS K. – PUSZTA S. (2016): Új eredmények a Tata, Kálvária-dombi kovabánya kutatásában. – Archeometriai Műhely 13. 4. pp. 237–244.
- T. DOBOSI V. (1983): Óskori és római bányászat a Kárpát-medencében. – Bányászati és Kohászati Lapok 116. 9. pp. 586–596.
- TÓTH Z. H. (2018): A miskolci Avas-Tüzkövesen azonosított tűznyomok archeometriai vizsgálata. – PhD értekezés. Miskolci Egyetem, Miskolc. 196 + 12 p.
- VÉRTES L (1964) Eine prähistorische Silexgrube am Mogyorós-domb bei Sümeg. – Acta Archaeologica 16. 3-4. pp. 187–215.
- VITÁLIS GY. (2019): Az ásványkincsek bányászatának kezdetei a Kárpát-medencében – Bányászattörténeti Közlemények 14. 1-2. pp. 58–66.
- WENZEL G. (1880): Magyarország bányászatának kritikai története. – A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala. Budapest. 456 p.
- ZELENKA T. (1997): Ércsek. – In: KARÁTSZON D. (főszerk.) Magyarország földje. Pannon Enciklopédia. – Kertek 2000 Könyvkiadó, Budapest. pp. 178–184.
- KSH https://www.ksh.hu/stadat_files/kor/hu/kor0058.html

AZ ÉPÍTETT KÖRNYEZET ÉS A TÁRSADALMI SZEGREGÁCIÓ KAPCSOLATRENDSZERÉNEK VÁLTOZÁSA VIZSOLYBAN (1960-2022)

TÓTH DALMA

CHANGES IN THE RELATIONSHIP BETWEEN THE BUILT ENVIRONMENT AND SOCIAL SEGREGATION IN VIZSOLY (1960-2022)

The social and physical transformation of rural areas can be observed particularly markedly in the peripheral settlements of Northeastern Hungary. The aim of the study is to present the social and economic changes, as well as the connections between the built environment and social segregation, through the example of Vizsoly, between 1960 and 2022. The study was based on census data, on-site observations, field visits and detailed surveys of the condition of residential buildings. The analysis reveals the processes of population decline, the transformation of ethnic composition and changes in the housing stock, and points out the spatial differences between the renewal of the settlement center and the lagging of peripheral areas. The novelty of the research is that it examines the change of the built environment in comparison with social patterns, revealing the causes and consequences of the strengthening of local segregation. Its results contribute to the social geographical understanding of rural peripheries and the foundation of local development policies.

BEVEZETÉS

A vidéki települések társadalmi és fizikai átalakulása különösen érzékenyen tükrözi azokat a hosszú távú gazdasági, demográfiai és társadalmi folyamatokat, amelyek meghatározzák az emberi tevékenységi formák térbeni működését és jövőbeli fejlődési lehetőségeit egyaránt (*Kovács I. 2012*). Az épített környezet minősége, a lakásállomány változásai, valamint az infrastruktúra fejlettsége nem csupán az egyes települések gazdasági erőforrásait tükrözik, hanem a helyi társadalom szerkezetét és egyenlőtlenségeit is. Mindez különösen érvényes azokra a periférikus fekvésű falvakra, ahol az elvándorlás, az ipari és

mezőgazdasági szerkezetváltás, valamint a társadalmi átrétegződés egyszerre alakítják át a fizikai és társadalmi környezetet (*Virág T. 2005*).

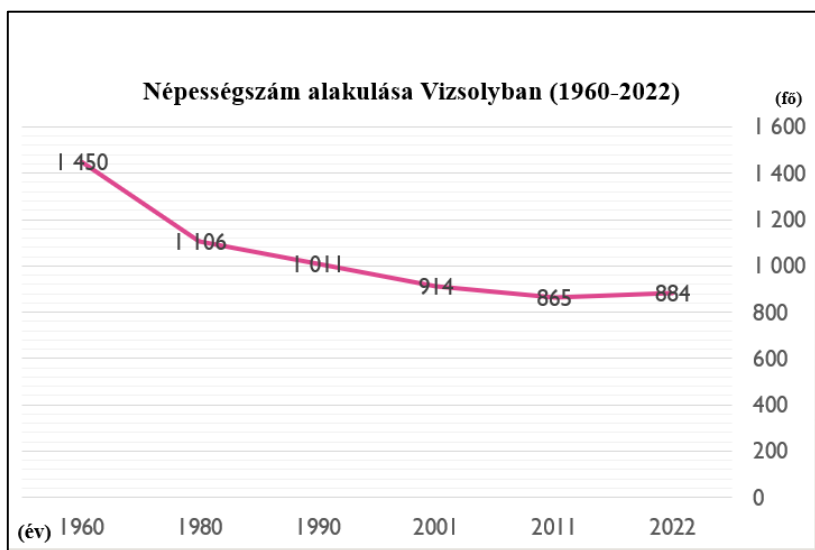
Vizsoly Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében, a Gönci járásban egy olyan település, ahol a 20. század második felétől napjainkig jól nyomon követhetők a fentebb említett társadalmi és gazdasági átalakulási tendenciák. A régió halmozottan hátrányos, periférikus helyzetének egyik következménye a demográfiai erózió, ill. a gazdasági átalakulás és a társadalmi polarizáció egyaránt jellemző. Az etnikai összetétel átalakulása, különösen a roma népesség arányának növekedése, a regionális trendekbe illeszkedik. A roma népesség aránya különösen gyors ütemben növekedett az ország bizonyos, tradicionálisan hátrányos helyzetű térségeiben az elmúlt évtizedekben. A kapcsolódó társadalomtudományi kutatások kimutatták, hogy magas roma-arány esetén nagyobb eséllyel alakul ki lakóhelyi szegregáció, a mobilitási csatornák beszűkülése, valamint a falusi társadalmak szerkezeti átalakulása (*Pénzes J. et al. 2018, Kopasz M. 2004, Virág T. 2005, Nemes Nagy 1998*).

Nem csak a lokális társadalmak szegregációja következett be, hanem a települések épített környezete is jelentős változásokon ment keresztül. A lakásállomány jelentős része az 1960–1980-as évek építési hullámaihoz köthető, ami összhangban áll a korszak falusi modernizációs folyamataival (*Sikos T. 1987*). Tény, hogy az elmúlt évtizedekben megerősödött a településeken belül is a differenciálódás. A településközpontok megújultak, míg a peremterületeken az elöregedett, leromlott állapotú épületek koncentrálnak. Ez a fajta térbeli kettéválás a magyar vidéki térségek számos pontján megfigyelhető, ami összhangban áll azon kutatásokkal, amelyek szerint a falusi településeken a központok gyakran megújulnak, miközben a peremterületeken leromló épületállomány és szegénység-koncentráció figyelhető meg (*Csurgó B. 2007, Virág T. 2010, Ladányi J.-Szelényi I. 2004*). E tények is arra utalnak, hogy az épített környezet minősége nagyon jól tükrözi a társadalmi szerkezetben is megjelenő különbségeket, és hozzájárul a településen belüli szegregáció hosszú távú fennmaradásához.

A tanulmány célja, hogy Vizsoly példáján keresztül mutassa be a vidéki térségekben lezajló társadalmi-gazdasági átalakulásokat, valamint az épített környezet és a társadalmi szegregáció közötti összefüggéseket és kapcsolatrendszerének változásait 1960 és 2022 között. A vizsgálat alapját a népszámlálási adatok, a helyszíni megfigyelések és a lakóházak állapotának saját kutatáson alapuló felmérései képezik. A kutatás jelentősége az adja, hogy az épített környezet állapotát és annak időbeli változását a társadalmi jellemzők térbeli mintázataival összevetve vizsgálja, egy olyan településen, amely a magyarországi falusi perifériák sajátos, ugyanakkor rendkívül tanulságos esettanulmányának tekinthető.

1. TÁRSADALMI ÉS DEMOGRÁFIAI FOLYAMATOK

Vizsoly társadalmi és demográfiai folyamatai jól illeszkednek azokba a hosszú távú átalakulásokba, amelyek Északkelet-Magyarország falusi térségeit az elmúlt évtizedekben meghatározták (Beluszky P. 1999). A település népességszámának csökkenése, az etnikai összetétel átrendeződése olyan jelenségek, amelyek a vidéki perifériákon is megfigyelhetők. Ezek a változások szorosan összefüggenek a gazdasági szerkezetváltással, a foglalkoztatási lehetőségek beszűkülésével és a társadalmi mobilitási csatornák átalakulásával.

1.ábra. A népességszám alakulása Vizsolyban (1960-2022)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján, szerk.: Tóth D.

Az 1960. évi népszámlálás szerint 1450 fő élt Vizsolyban, azonban 1980-ra a település lakossága jelentősen csökkent: 1106 fő. A népességfogyás hátterében döntően a mezőgazdasági szerkezetváltás, az iparosításhoz kapcsolódó elvándorlás és a nagyvárosi urbanizációs folyamatok álltak. A hagyományos (primer) ágazatokra épülő falusi megélhetést fokozatosan felváltotta az ipari központok munkahelyi lehetőségei, melynek eredményeként fiatal és aktív korú lakosok hagyták el a települést. Ebben az időszakban a környező kis- és középvárosok (pl. Kazincbarcika, Encs, Szikszó stb.) munkahelyi kínálata is jelentős vonzerőt jelentett. Az 1980-as évek végétől tovább fokozódott a népességcsökkenés, egészen 2011-ig, amikor a lakosság száma 865 főre csökkent. Ennek egyik oka, hogy a rendszerváltást követően a

termelőszövetkezetek megszűntek, ez a munkahely-vesztésen túlmenően azzal is járt, hogy a vizsolyiak egy része más településeken volt kénytelen megélhetési lehetőségeket találni. Ezért sokan az elköltözés mellett döntöttek. Az országos vidéki térségek elnéptelenedésével párhuzamosan a fiatalabb generációk nagy arányban választották a fejlettebb régiókba és városokba való elköltözést. A 2011 utáni időszakban enyhe javulás volt tapasztalható Vizsoly népességszámában, ami részben a természetes szaporodásnak, részben pedig a belső és regionális mobilitásnak köszönhető. Bár megjelent némi pozitív tendencia, az előző évtizedek jelentős népességvesztése maradandó nyomokat hagyott a településen. A népesség alakulásának hat évtizedes múltja egyértelműen jelzi a településen végbement strukturális változásokat. Mindazok ellenére, hogy 2022-re némi pozitív változás volt tapasztalható, Vizsoly hosszú távon mégis egy olyan periférikus helyzetben lévő faluként írható le, amely az elmúlt 60 évben elveszítette népességének a 40%-át (1. ábra). Ezek a demográfiai folyamatok szorosan kapcsolódnak a társadalmi szerkezet átalakulásához, amelynek alapelemeit a következőkben fogok részletezni (1. táblázat).

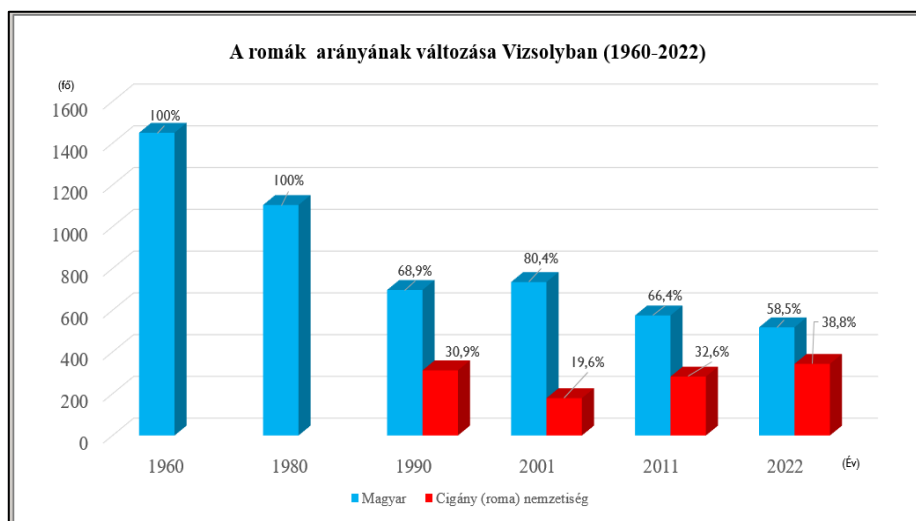
1. táblázat: Az etnikai összetétel változása Vizsolyban (1960-2022)

1960	1980	1990	2001	2011	2022	nemzetiség
-	1	-	-	-	-	zsidó
-	1	-	-	-	-	német
-	-	1	-	5	23	szlovák
-	-	-	-	3	-	ruszin
na.	na.	313	179	282	343	roma
1 450	1 104	697	735	575	518	magyar
1 450	1 106	1 011	914	865	884	összesen

Forrás: Népszámlálási adatok alapján, szerk.: Tóth D.

A fenti táblázatban láthatjuk, hogy a magyar nemzetiségűek aránya az elmúlt hat évtized során folyamatosan csökkent. 1960-ban 1450 fő volt, míg 2022-re ez a szám drasztikusan 518 főre esett vissza (1. táblázat), ami a teljes lakosság mindössze 58,5%-a volt (2. ábra). A 2001-es népszámlálásban 1 fő szlovák és 3 fő ruszin nemzetiségű lakost regisztráltak, míg 2011-ben 5 fő vallotta magát szlováknak. Az elmúlt években volt megfigyelhető, hogy a szlovák állampolgárok egyre nagyobb számban vásárolják fel a Vizsolyban üresen álló vagy alacsony áron kínált ingatlanokat. A betelepülés egyik fő mozgatórugója Vizsoly kedvező földrajzi fekvése, hiszen a település közvetlenül a szlovák határ közelében helyezkedik el, így könnyen elérhető mindennapi ingázás vagy más határ menti kapcsolatok fenntartása céljából. 2022-re már 23 fő szlovák élt a településen.

Az 1960-as és 1980-as évekre vonatkozóan sajnos nem állnak rendelkezésre megbízható adataink a roma népességről, ami nem azt jelenti, hogy ebben az időszakban még nem éltek volna roma családok a településen. Számszerű nyomon követésük csak az 1990-es évektől vált lehetségessé. Az 1990-es népszámlálás mutatta ki először a roma lakosság jelentős létszámát Vizsolyban: ekkor 313 fő vallotta magát roma nemzetiségűnek (*1.táblázat*), ami a lakosság 30%-át jelentette (*2.ábra*). Bár a következő két évtizedben (különösen 2001-ben) ez a szám átmenetileg csökkent 179 főre, 2011-ben ismét növekedés figyelhető meg, ekkor már 282 főt regisztráltak. 2022-re a roma népesség száma elérte a 343 főt (*1.táblázat*), ami a település teljes lakosságának jelentős hányadát teszi ki, megközelítve a népesség 40%-át (*2.ábra*). Ez összhangban van a regionális trendekkel, miszerint északkelet-magyarországi településeken a roma népesség aránya fokozatosan növekedett (*Pénzes J. et al. 2018*). A növekedés mögött egyrészt a roma népesség természetes szaporodása, másrészt a belső migráció, más hátrányos helyzetű településekről való beköltözés is állhat.

2. ábra. A romák arányának változása Vizsolyban (1960-2022)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján, szerk.: Tóth D.

A roma népesség arányának emelkedése és a magyar lakosság visszaszorulása nem pusztán számokban mérhető változás, hanem olyan társadalmi folyamatokat indított el Vizsolyban, amelyek a település egészének működésére hatással voltak. A demográfiai szerkezet átalakulása együtt járt az eltérő erőforrásokkal rendelkező csoportok térbeli elkülönülésével, a lakókörnyezet minőségének differenciálódásával és a háztartások mobilitási esélyeinek módosulásával. A megváltozó etnikai összetétel következtében a

település egyes részein megerősödött a fiatalabb korösszetételű, nagyobb létszámú roma háztartások jelenléte, míg más területek előregedtek és népességük csökkent. Ez a térbeli elkülönülés nem csupán társadalmi mintázat, hanem az épített környezet szintjén is jól látható: bizonyos utcákban a lakóházak gyorsabb leromlása, az infrastruktúra hiányosságai és a kedvezőtlenebb lakhatási feltételek halmozottan jelentek meg.

A magyar lakosság arányának visszaesése és a roma népesség arányának növekedése együttesen jelentős településszerkezeti átrendeződést is eredményezett, amely hatással van a település társadalmi viszonyaira, mobilitási lehetőségeire és térbeli mintázataira. Mindez hozzájárul ahhoz, hogy Vizsoly napjainkban egyre inkább egy etnikailag, és társadalmilag erősen polarizált faluként lehet jellemezni, ahol az etnikai különbségek térben is jól kirajzolódnak.

2. VIZSOLY ÉPÍTETT KÖRNYEZETE ÉS TÉRBELI DIFFERENCIÁLÓDÁSA

Az előző fejezetben bemutatott társadalmi és demográfiai folyamatok szorosan összefonódnak Vizsoly épített környezetének átalakulásával is. A népességszám változása, az etnikai szerkezet módosulása és a mobilitási mintázatok egyaránt hatással voltak a település lakóházainak állapotára, térszerkezetére és a különböző közterületek funkcionális szerepére. A következőkben ezért azt vizsgálom meg, hogy mindezek a társadalmi folyamatok miként tükröződnek Vizsoly fizikai környezetében. Hogyan alakította a demográfiai szerkezetváltozás a település belső térszerkezetét, milyen mintázatot mutat a lakóházak állapota az egyes utcákban, és milyen tényezők járultak hozzá Vizsoly mai településképeének kialakulásához. Ennek elemzése fontos ahhoz, hogy megértsük, a társadalmi egyenlőtlenségek miként jelennek meg az épített környezet szintjén, és hogyan erősítik vagy tartják fenn a településen belüli különbségeket.

2.1 A lakásállomány alakulása

A település lakásállományának mennyiségi és minőségi változása jól tükrözi a társadalmi és demográfiai folyamatokat, amelyek Vizsolyt jellemezték az elmúlt hatvan évben.

Az 1960-as években 349 lakásban éltek a vizsolyiak, ami arra utal, hogy a helyi lakásállományt csaknem teljes egészében kihasználták. Ezzel szemben 1980-ban már 15 lakás állt üresen, 2001-re pedig ezek száma 42-re emelkedett. A növekedés mögött a gyors ütemű elvándorlás, az ipari és mezőgazdasági szerkezetváltás állt. Az üresen álló ingatlanok száma tovább növekedett, 2022-ben 52 üresen álló lakást tartottak nyilván. Ez is azt jelzi, hogy Vizsolyban hosszabb távon fennmaradt az ingatlanok kihasználatlansága.

2. táblázat. A lakások számának alakulása (1960-2022)

1960	1980	1990	2001	2011	2022	állapot
3	15	10	42	49	52	nem lakott
349	319	319	295	279	257	lakott
2	1	-	-	-	-	egyéb
354	335	329	337	328	309	összesen

Forrás: Népszámlálási adatok alapján, szerk.: Tóth D.

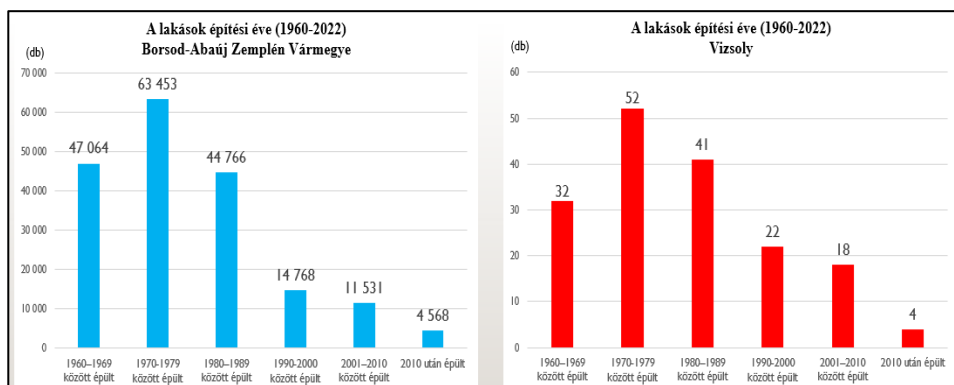
A lakott lakások számának alakulása szintén jól követi a demográfiai folyamatokat. Folyamatosan csökkenő tendenciát mutat 1960-tól 2022-ig, hiszen ekkorra már csak 257 lakott lakást rögzítettek a kezdeti 349 helyett. A lakott ingatlanok számának csökkenése egyértelműen összefügg a település népességfogyásával, valamint azzal a mobilitási folyamattal, amely során elsősorban a fiatalabbak hagyták el a települést.

Mindezek eredményeként Vizsoly lakásállománya ma már jelentős arányban tartalmaz nem lakott ingatlanokat, ami a falusi perifériákra jellemző demográfiai és társadalmi kihívások következménye. Ugyanakkor megfigyelhető egy újabb tendencia is, hiszen az üres ingatlanok egy részét az utóbbi években szlovák állampolgárok vásárolják meg, ami a település etnikai mintázatának átalakulásához is hozzájárult (1. táblázat).

A továbbiakban azt tekintem át, hogy Vizsolyban 1960 és 2022 közötti időszakban milyen lakásépítési hullámok voltak megfigyelhetők, és ezek milyen módon járultak hozzá a település lakásainak komfortosságához és mai arculatának kialakulásához, ill. társadalmi szerkezetének megváltozásához (3. ábra).

A lakóházak építési ideje alapján jól kirajzolódik Vizsoly épített környezetének fejlődési üteme és annak megtorpanása, ami illeszkedik a vármegyei tendenciákhoz. Mindkét esetben a legtöbb lakóház az 1970–1989 közötti időszakban épült (Vizsolyban 52 új ingatlan épült), ami egyértelműen a szocialista korszak eredménye. Ezekben az évtizedekben Vizsoly még viszonylag stabil népességgel rendelkezett, így a lakásépítés is intenzív volt. A rendszerváltás után azonban az új építések száma drasztikusan visszaesett, az 1990 utáni időszak már egyértelműen a gazdasági átstrukturálódás, az elvándorlás és a csökkenő lakosság számát tükrözi. A 2010 utáni években szinte teljesen megszűnt az új lakóházak építése megyei és települési szinten egyaránt. Vizsolyban mindössze 4 új lakóházat építettek ebben az időszakban, ami jól mutatja, hogy a település lakásállományának bővülése már nem jellemző.

Ez nem csupán a helyi építkezési kedv visszaszorulását jelzi, hanem azt is, hogy a település demográfiai és gazdasági vonzereje alacsony, és a lakásállomány megújulása elsősorban felújítások révén történik. A csökkenő lakásépítések hosszú távon tovább erősíthetik a település belső térszerkezeti kettősségét, mivel a jobb helyzetű utcákban inkább megújulás, míg a periférián az épületállomány elöregedése figyelhető meg.

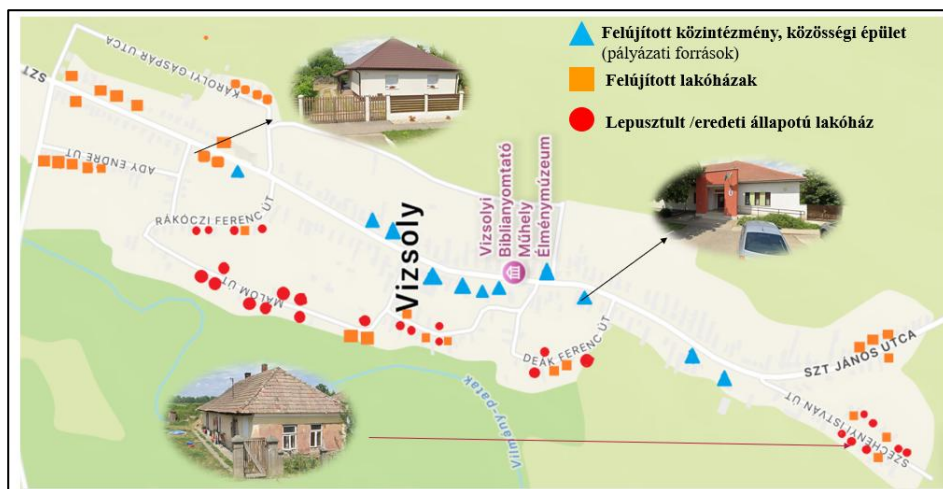
3. ábra. A lakásépítések alakulása Vizsolyban (1960-2022)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján, szerk.: Tóth D.

2.2 Az épített környezet térbeli differenciálódása

Vizsoly épített környezete az elmúlt évtizedekben jelentős átalakuláson ment keresztül, amely szorosan összekapcsolódik az előzőekben vizsgált társadalmi és demográfiai folyamatokkal. A lakásállomány minőségének különbségei, a felújítások területi koncentrációja és a leromlott állapotú épületek térbeli elhelyezkedése egyaránt azt mutatják, hogy a településen markáns térbeli és társadalmi elkülönülés alakult ki. A következőkben bemutatom, hogyan jelennek meg ezek a különbségek Vizsoly utcahálózatában, mely területeken összpontosulnak a fejlesztések, és hol halmozódtak fel a rossz állapotú lakóházak, ill. milyen összefüggések figyelhetők meg a település fizikai és társadalmi szerkezete között.

Az 1960-as években 349 lakásban éltek a vizsolyiak, ami arra utal, hogy a helyi lakásállományt csaknem teljes egészében kihasználták. Ezzel szemben 1980-ban már 15 lakás állt üresen, 2001-re pedig ezek száma 42-re emelkedett. A növekedés mögött a gyors ütemű elvándorlás, az ipari és mezőgazdasági szerkezetváltás állt. Az üresen álló ingatlanok száma tovább növekedett, 2022-ben 52 üresen álló lakást tartottak nyilván. Ez is azt jelzi, hogy Vizsolyban hosszabb távon fennmaradt az ingatlanok kihasználatlansága.

4. ábra. Az épített környezet állapotának és megújulásának térbeli differenciálódása Vizsolyban (2022)

Forrás: Terepbejárás és épületek felmérése alapján, szerk. Tóth D., 2025

A fenti ábra egyértelműen mutatja Vizsoly épített környezetének térbeli differenciálódását. A felújított közműintézmények és közösségi épületek (pl. Önkormányzat, Általános iskola, lakóházak stb.) elsősorban a település központi részén koncentrálódnak, ahol a pályázati forrásokból megvalósult beruházások látványosan javították a központ arculatát, így az modern képet mutat. Ez a településkép megújulása szempontjából kiemelt terület, ahol az infrastruktúra és a közszolgáltatások állapota is lényegesen jobb. A lakóházak felújítása szintén a település főutcáján figyelhető meg leginkább, valamint a Károlyi Gáspár és az Ady Endre utcákban. Ezek azok a területek, ahol a lakosság jövedelmi és társadalmi helyzete kedvezőbb, és ahol a házak állapota általában stabilabb, korszerűbb.

Ezzel szemben a lepusztult vagy eredeti állapotú lakóházak döntően a település peremterületein, a Malom és Széchenyi István utcákban koncentrálódnak. Ezeken a területeken él a vizsolyi társadalom hátrányos helyzetű csoportja, ahol a lakhatási körülmények rosszabbak. Meg kell említenem, hogy a helyszíni bejárás és megfigyelés alkalmával kiderült, hogy itt döntően roma lakosság él. A térbeli elkülönülés így nemcsak fizikai, hanem társadalmi értelemben is jelentős. A központ és a periféria közötti kontraszt ezért nem csupán esztétikai különbségként jelenik meg, hanem a mindennapi

életlehetőségeket, a szolgáltatásokhoz való hozzáférést és a helyi státuszviszonyokat is alapvetően meghatározza.

Vizsoly épített környezete világosan és egyértelműen tagolt. A településközpont megújulása mellett a periférikus utcákban koncentráltabban jelennek meg a rossz állapotú lakóházak területek. Ez a kettősség jól illeszkedik a település demográfiai és szociális folyamataihoz, és hosszú távon meghatározza Vizsoly térszerkezeti kihívásait. A településrészek közötti különbségek az infrastruktúra alakulásában is jól kirajzolódnak, a fizikai környezet változásait a közműellátottság fejlődése ugyanúgy követi, mint a társadalmi folyamatokat.

A közműellátottság időbeli vizsgálata jól szemlélteti Vizsoly infrastrukturális fejlődését és a település lakásállományának komfortfokozatában bekövetkező lassú, de folyamatos emelkedést. Az 1960-as években a lakások töredéke rendelkezett vezetékes vízzel, mindössze 5 lakás, és szennyvízelvezetéssel is csupán 2 lakás, ami a korszak vidéki településeire jellemző alacsony infrastruktúra ellátottságát tükrözte (3. táblázat). A lakosság alapvető ellátása döntően egyedi megoldásokon alapult, és a közműhálózat hiánya jelentősen korlátozta az életminőséget. 1990-re számottevő javulás következett be a víz- és szennyvízellátás terén, hiszen 118 lakásban be volt vezetve a víz, illetve 120 lakás esetében már a szennyvízelvezetés is megoldott volt.

**3. táblázat. A lakások közműellátottságának alakulása Vizsolyban
(1960-2022)**

Év	Összesen	Víz vezetékekkel ellátott lakások	Szennyvízelvezetés ^{*1}	Hálózati (vezetékes gázzal) fűt
1960	354	5	2	-
1990	329	118 ^{*2}	120	241 ^{*3}
2001	337	145	145	60
2011	328	189	189	83
2022	309	218	214	81

Forrás: Népszámlálási adatok alapján, szerk.: Tóth D.

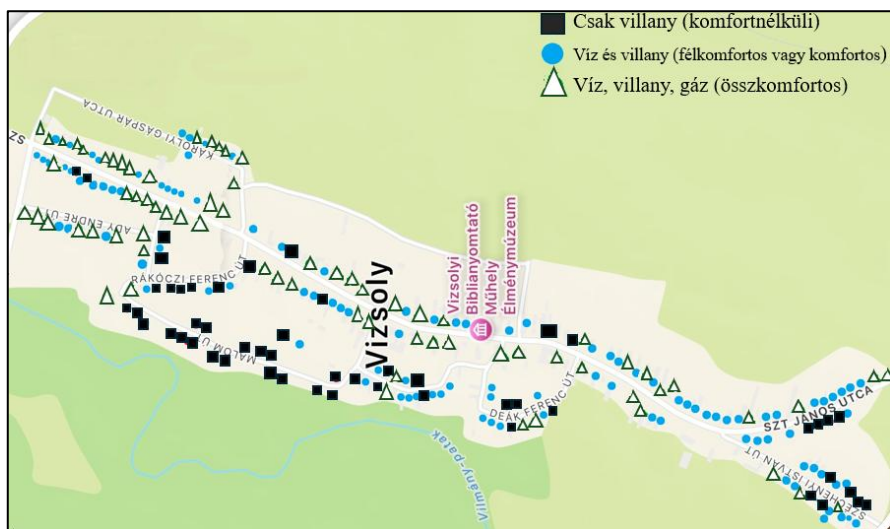
**Megjegyzés:*

**1. Vizsolyban nincs kiépített központi csatornahálózat, a szennyvízelvezetés egyedi zárt gyűjtőkön és központi szippantáson történik (napjainkban is)*

**2. Víz vezetékekkel ellátott lakások: Házi és hálózati (1990-es népszámlálási adatokban alkalmazott kategória)*

**3. Gáz: Hálózati és palackkal fűt (1990-es népszámlálási adatokban alkalmazott kategória)*

A fenti adatokhoz kapcsolódóan megjegyzem, hogy az adatok összehasonlítása csak korlátozottan lehetséges, mivel ekkor az adatgyűjtési módszer megváltozott, és a vezetékes gázellátásban is megjelentek kevert kategóriák (ez esetben: hálózati és palackos gáz együtt). Ez részben magyarázza a kiugrónak tűnő értékeket. Viszont, következtetni tudunk, és egyértelműen elmondható, hogy ebben az időszakban már fejlődésnek indult a közműellátottság. A 2000-es évektől kezdve Vizsoly közműellátottsága stabil és egyértelmű fejlődést mutat. A 2001-es népszámlálás idejére már 145 lakás kapcsolódott a vízvezeték-hálózathoz, amely megegyezett a szennyvízelvezetéssel érintett ingatlanok számával. A vezetékes gáz ekkor jelent meg nagyobb arányban, összesen 60 lakásban, amely a fűtési infrastruktúra korszerűsödését is jelzi. 2011-re a vízvezetékekkel ellátott lakások száma 189-re nőtt, és a feltüntetett adatok már egy stabil, kiterjedt vízellátási rendszert tükröznek. A szennyvízelvezetés (bár központi csatornahálózat továbbra sem épült ki) az egyedi zárt gyűjtők elterjedése miatt hasonló nagyságrendet mutat. A vezetékes gázzal fűtők aránya tovább emelkedett 83 lakásra, ami javulást jelent, de összeségében még mindig a lakások 25,3%-ról beszélünk.

5.ábra. A lakások közműellátottságának térbeli megoszlása Vizsolyban

Forrás: Személyes megfigyelés és terepbejárás alapján, szerk.: Tóth D.

A 2022-es adatok alapján Vizsoly közel teljes vízellátással rendelkezik és a szennyvízelvezetés is 214 lakást érint, továbbra is települési szintű csatornahálózat nélkül. A gázfűtéssel rendelkező lakások száma lényegében

stagnál (81), ami arra utal, hogy a településen nem történt jelentősebb gázellátási fejlesztés az elmúlt évtizedben. Vizsoly közműellátottságáról elmondható, hogy jelentős fejlődésen ment keresztül 1960 óta, de 2022-ben még mindig vannak hiányosságok, a település például még napjainkban sem rendelkezik egységes csatornahálózattal. A fejlődés, illetve a fejlesztések térbeli megoszlása is egyenlőtlen a településen, amit az alábbi térkép nagyon jól bemutat (5. ábra).

A 5. ábra adatai egyértelműen jelzik, hogy Vizsoly lakásállományának komfortfokozata térben erősen differenciált és koncentrált. A háromszöggel jelölt összkomfortos lakások (melyben be van vezetve a víz, villany és gáz) elsősorban a település fő utcáján, illetve a Károlyi Gáspár és Ady Endre utcában találhatók. Ezek a területek stabilabb társadalmi státuszú, jobb jövedelmi helyzettel rendelkező lakosok lakóhelyei, ahol a közműellátottság fejlettebb és a lakóházak állapota általában jobb. A körrel jelölt félkomfortos vagy komfortos (melyben be van vezetve a víz és villany) lakások szélesebb sávban helyezkednek el a településen és jobban szóródnak (pl. Szent János, Ady Endre, Károlyi Gáspár, Petőfi Sándor stb. utcákban). Ezeken a területeken az infrastruktúra elérhető, de a fűtési rendszer vagy egyéb szolgáltatások hiányosságai miatt nem tekinthetők teljesen összkomfortosnak.

A négyzetel jelölt komfort nélküli lakások (melyekben jellemzően csak villany áll rendelkezésre) döntően a peremterületeken koncentrálódnak, különösen a Malom, a Rákóczi, a Széchenyi és Deák utca egyes szakaszain. Ezeken a területeken élnek a település leginkább hátrányos helyzetű családjai, ahol a lakókönyezet minősége alacsonyabb, az épületállomány idősebb és rosszabb állapotú, és ahol a közműfejlesztések kevésbé vagy később jelentek meg. A komfort nélküli lakások térbeli összetömörülése egyértelműen jelzi a településen belüli társadalmi és infrastrukturális egyenlőtlenségek fennmaradását.

Összességében Vizsoly komfortfokozat szerinti térszerkezete jól mutatja a településen belüli társadalmi különbségeket. Amíg a fő út mentén modernizált, összkomfortos és komfortos lakások sorakoznak, addig a peremterületek továbbra is az alacsony komfortfokozatú, gyakran rossz állapotú lakóépületek dominanciájával jellemezhetők. Ez a térbeli kettősség nem csupán a lakhatási feltételek eltérésére, hanem a társadalmi csoportok eltérő mobilitási lehetőségeire és erőforrásaira is rámutat, vagyis a helyi társadalmi egyenlőtlenségek fizikai lenyomataként értelmezhető.

ÖSSZEZGÉS

Vizsoly társadalmi-demográfiai és fizikai átalakulása jól tükrözi az Északkelet-Magyarországi vidéki térségeket jellemző - hosszútávon érvényesülő - periférikus folyamatokat. Az 1960 és 2022 közötti időszakban a település több, mint 40%-os népességsökkenést szenvedett el, amely döntően a mezőgazdasági

szerkezetváltás, az ipari munkahelyek hiánya, az elvándorlás és a rendszerváltás utáni gazdasági átstrukturálódás együttes következménye. A népességfogyás mellett a társadalmi szerkezet is jelentősen átalakult. A roma népesség aránya az 1990-es évektől folyamatosan emelkedett, míg a magyar nemzetiségűek aránya csökkent. Az utóbbi években új jelenségként jelent meg a szlovák állampolgárok megjelenése is, ingatlanvásárlása, amit a határ közelsége és a kedvező lakásárak egyaránt ösztönöztek.

A település lakásállománya és épített környezete szorosan együtt változott a társadalmi-gazdasági folyamatokkal. A legtöbb lakóház az 1970–1989 közötti modernizációs hullámban épült, a rendszerváltás után azonban az építkezések száma drasztikusan visszaesett, 2010 után pedig már alig épült új lakás. A lakásállomány minősége erősen differenciálódott, a településközpontban és a fő utca mentén több felújított, jó állapotú lakóház található, míg a peremterületeken a rossz állapotú vagy eredeti állapotukban megmaradt épületek koncentrálódnak. Ez a különbség erősen összefügg a település társadalmi térszerkezetével. A lakásállomány eltérő állapota nemcsak fizikai különbségeket jelez, hanem a társadalmi státuszt és a háztartások erőforrásait is tükrözi. Azokban az utcákban, ahol a jobb anyagi helyzetű lakosok élnek, megfigyelhető a házak megújulása, míg a perifériákon a beruházások hiánya tovább mélyíti a már meglévő társadalmi egyenlőtlenségeket.

A közműellátottság több évtized alatt jelentősebb fejlődést mutatott, de továbbra is egyenetlenül oszlik el a faluban. Az 1960-as évek minimális infrastruktúráját 2022-re csaknem teljes vízellátottság váltotta fel, ugyanakkor központi csatornahálózat még ma sincs kiépítve. A vezetékes gázellátás csak a lakások egy részét érinti, ami tovább növeli az eltérést az összkomfortos és komfort nélküli lakások között. A komfortfokozat térbeli mintázatai jól mutatják a társadalmi különbségeket: az összkomfortos vagy komfortos lakások a főbb utcákban jelennek meg, míg a perifériákon a komfort nélküli épületek dominálnak.

A vizsgálat eredményei egyértelműen jelzik, hogy Vizsoly társadalmi folyamatai és épületeinek fizikai térszerkezete egymást kölcsönösen erősítő módon alakultak. A településfejlesztési beavatkozások csak akkor lehetnek igazán hatékonyak, ha a társadalmi és az épített környezeti tényezőket nem külön-külön, hanem egymással összefüggésben alakítjuk és vizsgáljuk. A demográfiai tendenciák, az etnikai viszonyok, a lakhatási feltételek és az infrastruktúra állapota a jövőben is komplex módon határozzák meg a település képet. A kutatás így arra hívja fel a figyelmet, hogy a fejlesztési tervekben integrált szemléletre van szükség, amely egyszerre kezeli a társadalmi problémákat és a fizikai környezet megújításának kérdéseit. Ez biztosíthatja a hosszútávon fenntartható, valódi fejlődést Vizsoly számára.

IRODALOM

- BELUSZKY P. (1999): Magyarország településföldrajza, Dialog Campus Kiadó, Budapest-Pécs
- CSURGÓ B. (2007): Képek és képzetek a mai magyar vidékről. In: Kovách I. (szerk.): Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon. L'Harmattan, MTA PTI, Budapest, 45–66.
- KOPASZ M. (2004): Lakóhelyi szegregáció és társadalmi feszültségek a magyarországi településeken”: in: Társadalmirport 2004, Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, pp. 414–424.
- KOVÁCH I. (2012): A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Argumentum kiadó, Bp. pp. 174-176.
- LADÁNYI J.–SZELÉNYI I. (2004): A kirekesztettség változó formái. Napvilág Kiadó
- MÁDAI Gy. (1990): Vizsoly- Őskortól a napjainkig. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közművelődési Módszertani Központ, Miskolc
- NEMES NAGY J. (1998): Tér a társadalomban. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 1998, p. 261
- PÉNZES, J., TÁTRAI P., PÁSZTOR ISTVÁN Z. (2018): A roma népesség területi megoszlásának változása magyarországon az elmúlt évtizedekben, Területi statisztika 58.1 (2018): 3-26.
- SIKOS T. TAMÁS (1987): A falusi települések lakossági infrastruktúrájának elemzése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Tér és Társadalom, 1987. 1. évf. 4. sz. pp. 49-71
- VIRÁG T. (2005): Az etnika szegregáció változatai, Baranyi Béla (szerk.) Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben. Budapest, Gondolat Kiadó pp. 84-132.
- VIRÁG T. (2010): Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén. Akadémiai Kiadó, Budapest

Interneten elérhető adatbázisok

Központi Statisztikai Hivatal (1960, 1980, 1990, 2001,2011,2022): Népszámlálás. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai. KSH, Budapest.
www.vizsoly.hu
https://gyerekesely.tk.elte.hu/uploads/files/kistersegi_tukor_abauj-hegykoz.pdf

A ZEMPLÉNI OBSZIDIÁN TERMÉSZET- ÉS TÁJTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE EURÓPAI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

KISS GÁBOR

THE NATURAL AND LANDSCAPE HISTORIC SIGNIFICANCE OF ZEMPLÉN OBSIDIAN IN A EUROPEAN COMPARISON

In our study, we compare from scientific and historical-geographical perspective the three most important obsidian sources of Europe: the Eperjes–Tokaj Mountains (Zemplén obsidian) and the two most important deposits of the "island obsidians" of the Mediterranean, Lipari and Milos. In addition to reviewing the scientific literature on the subject, based on more than half a decade of field research, we make an attempt to summarize the natural scientific, cultural, and landscape historical significance of the volcanic glass, focusing not only on the scientific knowledge but also on obsidian as a resource for territorial development.

Zemplén obsidian, as a natural phenomenon rare even on a European level, as well as an internationally renowned cultural and historical phenomenon, is one of the manifestations of the "genius loci" of Tokaj-Hegyalja historic landscape. We do believe that the examples of geotourism in Milos and Lipari, which are heavily based on obsidian, should be followed in Tokaj-Hegyalja. Zemplén obsidian, which played a greater role than Milos and Lipari in the development of the European civilization in the prehistoric times, could become another pillar of landscape development in Tokaj Wine Region World Heritage Site, alongside viticulture and wine culture, with which it is closely related in many ways.

BEVEZETÉS

Az őskorban a legjobb minőségű kőeszköz alapanyagnak számító obszidián geológiai lelőhelyei kontinensünk két régiójában találhatók: a Kárpátok hegységrendszerében, valamint a Földközi-tenger néhány szigetén (*1. ábra*). A régészeti és archeometriai szakirodalomban *kárpáti obszidián* (Carpathian Obsidian) néven említett lelőhely-csoporton belül a legjelentősebb előfordulások az Északnyugati-Kárpátok részét képező Eperjes–Tokaji-hegyvidék középtáján, az egykori Zemplén vármegye területén vannak. Ezek elnevezésére – a részben

tájföldrajzi alapon lehatárolt vármegyei felosztás alapul véve – a *zempléni obszidián* elnevezést alkalmazzuk (Baráz Cs. – Kiss G. 2024). A Mediterráneum „szigeti obszidiánjai”-nak lelőhelyei közül a két legfontosabb a Tirrén-tenger medencéjében található *Lipari*, valamint az Égei-tenger szigetvilágában fekvő *Milosz*.

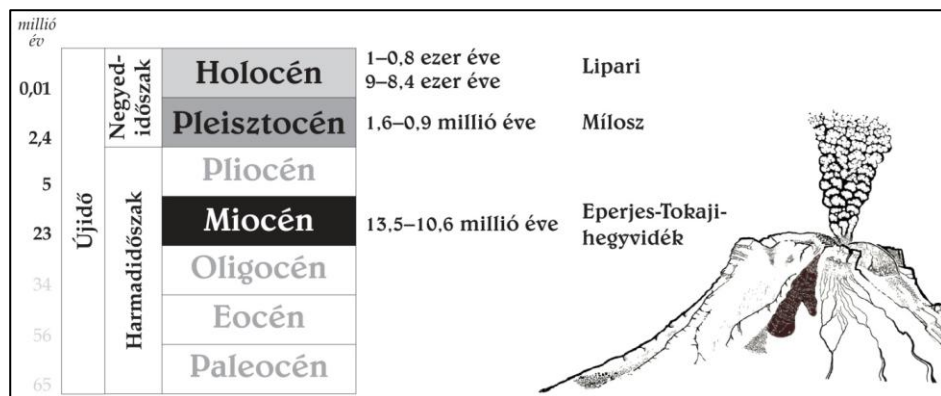
1. ábra. Az obszidián geológiai lelőhelyei Európában és Kis-Ázsiában
(szerk. Kiss Gábor; térképi alap: Google Föld)

Tanulmányunkban e három lelőhely-csoport obszidiánjait hasonlítjuk össze részben természettudományi, részben történeti földrajzi szempontból. A téma szakirodalmának feldolgozása mellett az elmúlt több mint fél évtized terepi kutatásai alapján teszünk kísérletet a vulkáni üveg természettudományi, illetve és kultúr- és tájtörténeti jelentőségének összegzésére, a tudományos megismerésen túlmenően kitérve az obszidián, mint térségfejlesztési erőforrás témakörére. Baráz Csabával közösen folytatott hazai és külföldi tanulmányútjaink tapasztalatait elmúlt években több szakmai tanulmányban és ismeretterjesztő cikkben foglaltuk össze, s tesszük közzé rendszeresen a „Jeles kövünk az obszidián” tematikus blogoldalon (www.obszidian.hu).

AZ OBSZIDIÁN, MINT TERMÉSZETI KÉPZŐDMÉNY

Kontinensünkön az obszidián képződése az Eurázsiai-hegységrendszer kialakulását kísérő vulkáni tevékenységhez kötődik. Az egyes lelőhelyeken

azonban több millió éves eltéréssel működtek a riolitos jellegű termékeket, köztük a vulkáni üvegek képződését eredményező tűzhányók (2. ábra).

2. ábra. A zempléni, míloszi és lipari obszidiánok kialakulásának kora
(szerk. Kiss Gábor)

A zempléni obszidián a miocén kor badeni, szarmata és alsó pannon emeletében, 13,5–10,6 millió évvel ezelőtt keletkezett (Szepesi, J. et al. 2018). Az Eperjes–Tokaji-hegyvidék vonulatához kötődő obszidiánok – a Nagyszőlősi-hegységben található geológiai lelőhelyek vulkáni üvegjével együtt – európai viszonylatban a legidősebbek.

Az obszidiánok keletkezése óta a hegyvidék területén jelentős anyagátrendeződés zajlott, így kevés az elsődleges (autochton) földtani lelőhely, amelyek kisméretű (mm-es, ritkábban néhány cm-es nagyságrendű) gumói kőeszköz alapanyagaként nem jöhetnek szóba. A feltehetően legfontosabb őskori gyűjtőhelyek másodlagos (allochton) jellegűek (pl. Céke – Csalános, Olaszliszka – Alsó-mező). Az őskori gyűjtőhelyek táji karakterét az azóta eltelt több tízezer év azonban kisebb-nagyobb mértékben megváltoztatta. Az utolsó jégkorszak (würm) során olyan nagymértékű anyagátrendeződés következett be, melynek során a hegyvidék magasabb térségében (pl. az erdőhorváti Szokolya hegycsoportjában) lévő elsődleges jellegű gyűjtőhelyek akár le is pusztulhattak, a hegylábi térségben egyes másodlagos eredetű gyűjtőhelyek eltemetődhetnek. A holocén korban a térségünkre jellemző intenzív talajképződés, valamint az eróziós anyagátrendeződés tájhasználat átalakulásával összhangban lévő változása szintén jelentősen befolyásolta a gyűjtőhelyek karakterét, az elérhető nagyobb méretű (dm-es nagyságrendű) obszidián példányok mennyiségét.

Mílosz és Lipari szigetén az Eurázsiai-hegységrendszer képződését kísérő fiatalabb, negyedidőszaki vulkáni ciklusokhoz kötődik az obszidián keletkezése. Mílosz mindkét geológiai lelőhelyén (Nychia és Demenaghaki) a pleisztocén kor első felében, mintegy 1,6-9 millió évvel ezelőtt keletkezett a fekete vulkáni üveg

(Arias, A. et al. 2006). A míloszi obszidiánok nagyméretű riolit lávadómok és vulkáni kúpok lejtőin, változatos geológia környezetben fordulnak elő. Helyenként kemény lávaárakhoz kapcsolódnak, máshol vulkáni törmelékközetekben (vulkanoklasztitokban), egyes helyeken idősebb robbanásos kitörések laza törmelékéből álló iszaparak (laharok) vegyes anyagában találhatók. A sziget testébe észak felől mélyülő Míloszi-öböl partján emelkedő Nychia hegyen az őskorban a felszínen nagy mennyiségben voltak elérhetőek a jó minőségű és kellően nagyméretű (nem ritkán emberfej nagyságú) obszidián gumók. A sziget keleti partja mentén fekvő, a tenger felé helyenként több mint száz méter magas, függőleges sziklafalakkal leszakadó Demenaghaki hegyen a felszínről elérhető vulkáni kőzetüveg előfordulása viszonylag koncentrált: a mintegy 300-400 méter széles obszidián tartalmú közetsáv nyugat-keleti csapásirányban, a parti sziklák felső részéig fut ki. A felszín alatti futó obszidián tartalmú közetsávot a hegy keleti oldalán mesterséges üregek mélyítésével érték el, s onnan termelték ki a fekete kőzetüveget. Jelen tudásunk szerint a Kárpátokban és a Mediterráneumban a Demenaghaki lelőhelyen kívül nem ismertek az obszidián felszín alatti bányászatára utaló nyomok.

Liparin a holocén korban, több szakaszban keletkezett obszidián, amelyek közül a legidősebbek kora 9 000-8 400 év (Canneto Dentro, Vallone del Gabellotto és Vallone Fiume Bianco) (Martinelli, M. C. et al. 2020). A fiatalabb obszidiánok már a történeti időkben keletkeztek: Forgia Vecchia – Kr. u. 776 körül, Rocche Rosse és Lami – Kr. u. 1200 körül, így ezek a kőszerszám-készítő őskori emberek számára még nem voltak elérhetőek. Helyi sajátosság, hogy az őskorban elérhető elsődleges obszidián lelőhelyek részben vagy teljesen eltemetődtek: a sziget északkeleti részén emelkedő, 477 méter tengerszint feletti magasságú Monte Pilato fiatal vulkánja helyenként több száz méter vastagon fedte be riolitos összetételű törmelékes és lávaközetekkel – jórészt pumisszal (horzsakővel) – az őskori lelőhelyeket.

Habár a zempléni obszidián idősebb kora önmagában nem értékhordozó tényező, fontos megjegyezni, hogy az Eperjes–Tokaji-hegyvidék mintegy 13,5–10,6 millió éves obszidiánjai világviszonylatban már kifejezetten „öregnek” számítanak. Ennek oka, hogy az obszidián természetes körülmények között nem stabil, a kőzet az üveges szerkezet helyett földtörténeti léptékben viszonylag hamar kristályos állapotot vesz fel (pl. perlitesedés).

Mindhárom geológiai lelőhelyen az obszidiánok igen változatos karakterűek és változatos geológiai környezetben fordulnak elő. Elsősorban a jelenkori keletkezésre és ezzel összefüggésben a jól tanulmányozható kőzettelepülési viszonyokra, elsődleges vulkáni formakincsre vezethető vissza az a tény, hogy Lipari szigete az obszidián, mint természeti képződmény kutatásának egyik kiemelt helyszíne. A zempléni obszidián kapcsán fontosnak tartjuk kiemelni, hogy az Eperjes–Tokaji-hegyvidék sokrétű riolitos kőzetsorozatai – s annak

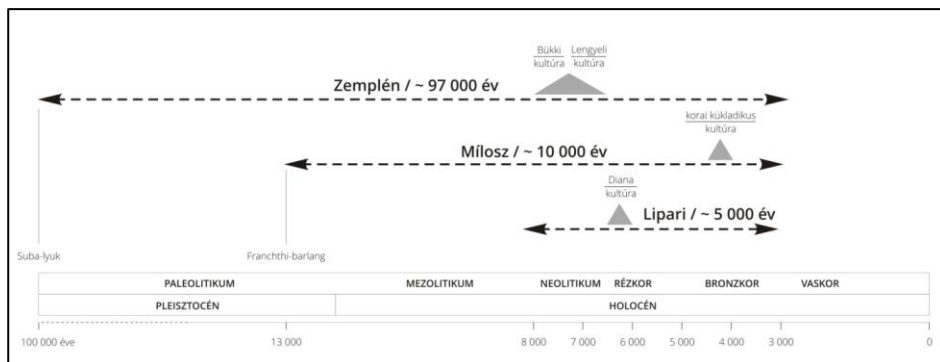
részeként az obszidiánt is tartalmazó kőzettestek előfordulásai – kontinentális szinten is egyedülállóak. További zempléni kuriózum a vörös színváltozat (vörösobszidián, mahagóni obszidián) előfordulása.

AZ OBSZIDIÁN, MINT KULTÚRTÖRTÉNETI JELENSÉG

OBSZIDIÁN KŐESZKÖZÖK KÉSZÍTÉSE ÉS HASZNÁLATA, TÁVOLSÁGI KERESKEDELME

Az obszidián azon kevés anyagok egyike, amely az emberi történelem kezdetétől napjainkig használatban áll. A legősibb hasznosítást az őskőkori (paleolitikumi) pattintott kőeszközök képviselik.

A *zempléni* (a régészeti terminológiában kárpáti 1-es és 2-es) *obszidián* használatára a középső paleolitikumtól (mintegy 100 000 évvel ezelőttől) vannak régészeti leletek (bükki Suba-lyuk barlang; 3. ábra). A felső paleolitikumban, mintegy 28 000-26 000 éve (gravetti kultúra) – földtörténeti értelemben a pleisztocén jégkor Würm glaciálisa idején – a gravetti kultúra közösségeit már az obszidián kiterjedt használata és feldolgozása jellemezte. Legintenzívebb kiaknázását feltehetően a középső és késő neolitikumban, mintegy 8 000-6 500 éve (bükki és lengyeli kultúra) érte el. Az obszidián kőeszközök alapanyagaként való felhasználása a vaskor elején, mintegy 2 800 éve alapvetően megszűnt.

3. ábra. A zempléni, miloszi és lipari obszidián őskori használatának időbeli keretei: a felhasználás kezdete, a kitermelés legintenzívebb időszaka és a felhasználás vége
(régészeti adatok felhasználásával szerk. Kiss Gábor)

A *Mediterráneum* „szigeti obszidiánjai”-nak kiterjedt használata a kárpátiakhoz képest rövidebb múltra tekint vissza. Különleges jelentőségű a peloponnészoszi *Franchthi-barlangban* – *Milosz* szigetétől mintegy 150 km-es távolságra – talált miloszi eredetű obszidián: a Kr. e. 11. évszázadra (felső paleolitikum) datált pattintott obszidián kőeszközök a modern ember hajózási

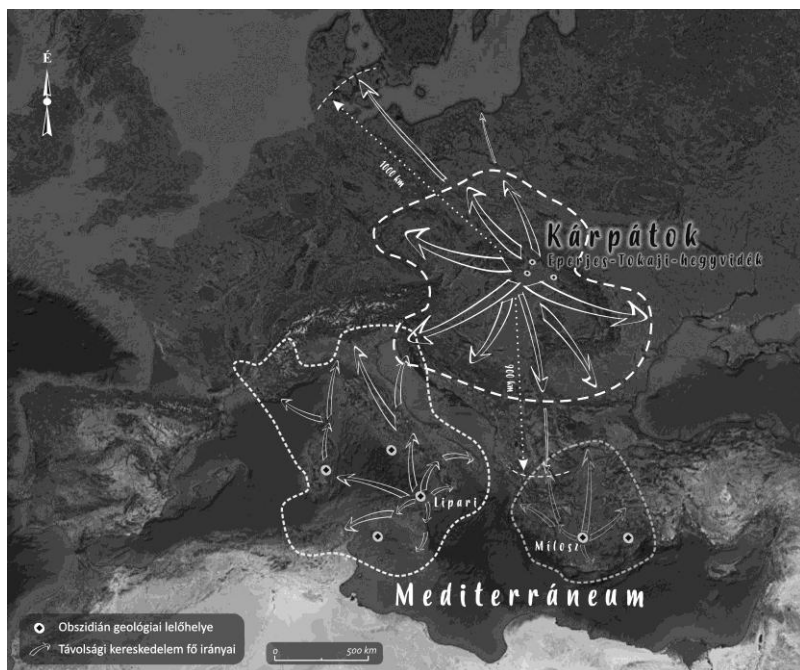
képességének legrégebb ismert bizonyítékai az Égei-tenger térségéből (*ld. 3. ábra*).

A *Mílosz* szigetén gyűjtött és fejtett fekete vulkáni üvegből készült kőeszközök csak a középső vagy átmeneti kőkorszakban (mezolitikum), földtörténeti értelemben a holocén elején, mintegy 11 000 évvel ezelőtt terjedtek el szélesebb körűen a geológiai lelőhelyekkel nem rendelkező égei-tengeri szigeteken. *Lipari* és az obszidián közös története ennél is későbbtől, a neolitikum (újkőkör) elejétől íródik (*ld. 3. ábra*). A Tirrén-tenger medencéjébe kelet felől érkező hajózó népcsoportok tagjai mintegy 8 000 éve érték el a szigetet, s fedezték fel annak kőeszköz készítésre különösen alkalmas kőzetét. A lipari obszidián kőeszközök használata és távolsági kereskedelme a késő neolitikumban, mintegy 6 500-6 000 éve (Diana kultúra), a míloszi a korai bronzkorban, mintegy 4 600-3 900 éve (korai kükladikus kultúra) érte el csúcspontját, mind a kitermelés mennyisége, mind a szállítási távolsági tekintetében. A könnyen megmunkálható fémek feldolgozásának terjedésével *Liparin* a középső bronzkor végén, mintegy 3 300 éve, *Míloszon* néhány száz évvel később, a vaskor elejére szűnt meg az obszidián kőeszköz-alapanyagként való felhasználása. Az égei-tengeri szigeten a régészek a mükénéi kultúra peloponnészoszi és krétai palotáinak elhagyásával hozzák összefüggésbe, hogy az obszidián kőeszközök eltűnése viszonylag gyors, szinte összeomlás szerű volt. A hazai és a külföldi kutatások egyaránt megerősítették az alapanyag minőségének kiemelt szerepét. Az őskori közösségek – a Kárpát-medencében és a Mediterráneumban egyaránt – nem feltétlenül a legközelebbi geológiai lelőhelyek anyagát használták, hanem a minőségi alapanyag érdekében akár nagyobb távolságot is megtettek, vagy szerezték be már közösségekkel kialakított kapcsolatokon keresztül.

Régészeti feltárások igazolják, hogy a jó minőségű *zempléni (kárpáti) obszidiánból* készült kőeszközök cserekereskedelmének hatósugara már a felső paleolitikumban – mintegy 20 000-12 000 éve – nyugaton a Bécsi-medencéig, északnyugaton a Morva-medencéig, északon Krakkó vonaláig, keleten a Dnyeszter folyó völgyéig terjedt: az obszidián volt „a Kárpát-medence első exportcikke” (T. Biró K. 1983, 2007). Az újkőkörban, az élelemtermelő gazdálkodás, földművelés elterjedésével tovább nőtt az obszidián jelentősége. A távolsági kereskedelem is egyre kiterjedtebb: neolit obszidián kőeszközök kerültek elő délen egészen Bosznia–Hercegovináig és Thesszáliáig, északon a Lengyel-alföldig. T. Biró Katalin szakirodalmi adatgyűjtése alapján az eddig ismert legtávolabbi régészeti lelőhely, ahonnan a *zempléni (kárpáti) obszidián* előkerült, a dániai Sjælland szigete – ez mintegy 1 000 kilométerre fekszik a geológiai lelőhelytől (T. Biró K. 2004; *4. ábra*).

A Mediterránum obszidián lelőhelyei közül az Égei-tenger medencéjében a míloszi, a Földközi-tenger nyugati medencéjében a lipariak voltak a

legkedveltebbek. Ez részben az itteni jó minőségű vulkáni üvegek könnyű elérhetőségének, részben a két sziget központi fekvésének és a jó kikötési lehetőségeknek volt köszönhető. *Míloszi* obszidián kőeszközök ismertek a mai Görögország szárazföldi részéről, Kis-Ázsia nyugati partvidékéről, Krétáról és a Jón-szigetvilágból (ld. 4. ábra). A bronzkorban a legnagyobb szállítási távolság mintegy 500 km volt. *Lipari* szigetén gyűjtött obszidiánból készült kőeszközök kerültek elő Szicília, Málta, Észak-Afrika, Korzika, Dél-Franciaország, az Appennini-félsziget és Dalmácia számos régészeti lelőhelyéről (ld. 4. ábra). Kiváló minőségüket egyértelműen jelzi, hogy elterjedésük a késő neolitikumtól már szinte teljes mértékben átfedésben van a pantelleriai, palmarolai és a szardíniai eredetű fekete vulkáni kőzetüvegből készült eszközök elterjedési területével.

4. ábra. A zempléni, míloszi és lipari obszidián kőeszközök őskori távolsági kereskedelmének fő irányai és térbeli keretei
(régészeti adatok felhasználásával szerk. Kiss Gábor; térképi alap: Google Föld)

Érdekes tudományos tény, hogy a Mediterránum északi peremének néhány őskori régészeti lelőhelyén a „szigeti obszidiánok” együtt fordulnak elő a zemplénivel (ld. 4. ábra): a kutatások „görög Makedónia” területén (Mandalo) míloszi és zempléni, az Adria-tenger északkeleti partvidékén (pl. Grotta della

Tartaruga a „trieszti Karszt” területén) lipari és zempléni obszidián kőeszközök együttes előfordulását azonosították (Thorpe, O. W. et al. 1984, Kilikoglou, V. et al. 1996).

Összességében az obszidián és az ember kapcsolata a Kárpát-medencében közel százezer, a Mediterráneumban tízezer éves múltra tekint vissza. Ennek a kapcsolatnak a jelentősége az emberi civilizáció kialakulásának e kezdeti időszakában több szempontból is kiemelkedő: a fekete vulkáni üveg egyrészt az őskori ember szerszámkészítő készségének fejlődésében, másrészt a távolsági (csere)kereskedelem kialakulásában is alapvető szerepet játszott. Ez a kor ráadásul olyan jelentős változásoknak is az időszaka, mint például a vadászó-gyűjtögető életmódról a mezőgazdasági termelésre való áttérés, ami az obszidián megmunkálásának terén is változásokat hozott.

Táji szempontból közelítve: az obszidián kárpát-medencei geológiai lelőhelyeinek és a fekete vulkáni üveg feldolgozására létrejött műhelytelepeknek köszönhetően a zempléni „obszidián vidék” az európai civilizáció kialakulásának egyik kulcsterülete. E táj az őskorban egyike volt kontinensünk „sűrűn lakott” térségeinek, „gazdasági és kereskedelmi központjainak”. Az obszidián volt a legfontosabb terméke annak a távolsági kereskedelemnek, aminek révén az itt letelepedett őskori emberek Európa több száz kilométer távolságban elhelyezkedő tájaival, emberi közösségeivel álltak kapcsolatban.

GEOTURIZMUS AZ „OBSZIDIÁNOK FÖLDJÉN” AZ OBSZIDIÁN, MINT TÉRSÉGFEJLESZTÉSI ERŐFORRÁS

Miloszt és Liparit évente több százezer turista keresi fel. Mindkét sziget turisztikai vonzerejének, ha nem is a leghangsúlyosabb, de fontos részét képezi gazdag földtudományi örökségük, s annak egyik elemeként az obszidián. Közös vonás, hogy a helyi ékszerboltok kínálatában markánsan jelen vannak az *obszidiánból készült nyak- és karlancok, fülbevalók, brossok*. Lipari település sétálóutcáján az Obszidián háza (La Casa dell'Ossidiana) nevet viselő üzletben a fekete kőzetüvegből készül anyagú nyak- és karlancok mellett ősi kőeszközöket formázó függők és egyéb művészi igényességgel készül dísz tárgyak is vásárolhatók. Tapasztalatunk szerint az obszidián anyagú ékszerekre a turisták közül sokan jellegzetes helyi jellegű ajándéktárgyként tekintenek, így azok különösen nagy vonzerővel bírnak számukra.

Milosz: az obszidián földje („Milos: the land of Obsidian”) – olvasható több turisztikai szolgáltató honlapján, kiadványaiban, s tapasztalatunk szerint ez több mint egy turisztikai szlogen. A fekete vulkáni üveg több turisztikai vállalkozás marketingjébe is markánsan beépült: szálláshelyek, vendéglátó egységek nevében, arculatában jelenik meg e különleges szépségű kőzet. Néhány helyi turisztikai vállalkozás kínálatának is szerves részét képezi a *szakvezetési geotúrák* szervezése, s annak programjaként a két „obszidián hegy” felkeresése.

Mindkét szigeten a turisztikai programkínálat fontos részét alkotják a *földtudományi és bányászati örökségre alapozott bemutatóhelyek*. Az ásványkincsekben különösen gazdag Míloszon a helyi közösségek megélhetésében évszázadok óta fontos szerepet játszott bányászatot helyezi középpontba a sziget legnagyobb kikötővárosában, Adamaszban működő *Míloszi Bányászattörténeti Múzeum*. Ennek hangsúlyos része az égei-tengeri obszidián geológiáját és kultúrtörténetét bemutató Zafeirisz Vaosz Obszidián Gyűjtemény. A sziget fővárosában, Plaka településen a Míloszi Régészeti Múzeum kiállításán is markánsan jelenik meg a régészeti obszidián. Lipari szigetén, az újkőkor óta lakott Fellegvárban rendkívül gazdag helyi régészeti anyaggal várja a látogatókat az *Eoli-szigetek Regionális Régészeti Múzeum*. A bemutatóhely őskort bemutató részlegén a neolitikumtól a bronzkorig több vitrinben is megjelennek a pattintott obszidián anyagú köeszközök. A múzeum másik részlege az Eoli-szigetek vulkanizmusát helyezi a középpontba, az obszidián hangsúlyos bemutatásával.

A zempléni obszidián egyelőre jórészt csak a hazai és külföldi ásványgyűjtők érdeklődésére tart számot. Habár a térségben van két olyan magántulajdonban lévő ásványgyűjtemény (Tokaj és Tállya), amelynek anyagában az ásványok szépségét idéző obszidián néhány példánya is helyet kap, ezek nem épülnek be szervesen a térség turisztikai kínálatába. Néhány borászat is egyre inkább érzi a bor és obszidián kapcsolatát, de e kezdeményezések (pl. obszidián bor) egyelőre elszigeteltek, a turizmusra táji szinten nincs érdemi hatásuk.

Tanulmányunkban igyekeztünk rávilágítani, hogy az obszidián a tokaj-hegyaljai táj egyik európai szinten is ritka természeti képződménye, s egyben nemzetközileg is ismert kultúrtörténeti emléke, s mint ilyen a „genius loci”-nak, „a hely szellemének” egyik megnyilvánulása. Nem véletlen azonban, hogy ezt több mint egy évszázadon keresztül csak néhány tudós és gondolkodó ismerte fel, hiszen a táj egy mélyebb, rejtettebb hatását, a tokaj-hegyaljai táj szakralitásának egyik dimenzióját képviseli. Az obszidiánra hangsúlyosan építő geoturizmus míloszi és lipari példáit Tokaj-Hegyalján is követendőnek tartjuk. Vajon miért ne válhatna az európai civilizáció őskori kialakulásában, fejlődésében a míloszinál és liparinál mind időtávját, mind térbeli kiterjedését tekintve nagyobb szerepet játszó zempléni obszidián, mint „jeles kő” – a szőlőtermesztés és a borkultúra mellett, azzal egyébként több vonatkozásban is szoros kapcsolatot mutatva – e világörökségi térségünk fejlesztésének másik pillérévé? Meggyőződésünk, hogy a térség turizmusának fejlesztése során elsősorban az obszidiánhoz hasonló táji specifikumokra érdemes alapozni, mivel ezek hosszú távon is hozzájárulhatnak a térség fejlődéséhez, az itt élők boldogulásához.

IRODALOM

- ARIAS, A. et al. (2006): New data for the characterization of Milos obsidians. *Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry*. Vol. 268. No. 2. pp. 371–386
- BARÁZ CS. – KISS G. (2024): A zempléni obszidián tájféldrajzi szemléletű kutatása: új felismerések, lehetséges hasznosítás. In: Kókai Sándor (főszerk.): *Történeti Földrajzi Közlemények*. 12. évfolyam. 3-4. lapszám. pp. 171-183.
- KILIKOGLU, V. –BASSIAKOS, Y. – GRIMANIS, A. P. –SOUVATZIS, K. – PILALI-PAPASTERIOU, A. –PAPANTHIMOU-PAPAEFTHIMIOU, A. (1996): Carpathian Obsidian in Macedonia, Greece. *Journal of Archaeological Science*. 23. pp. 343–349
- KISS G. (2024): Mílosz, az obszidián földje. *Földgömb*. XLIII. évfolyam. 374. lapszám. pp. 46-53.
- MARTINELLI, MARIA CLARA et al. (2020): Prehistorical Obsidian Sources in the Island of Lipari (Aeolian Islands). *Open Archaeology* 6. pp. 393–402
- SZABÓ J. (1867): A Tokaj-Hegyalja obszidiánjai. *A Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai*. 3. pp. 147-172.
- SZÁDECZKY GY. (1887): A magyarországi Obsidianok, különös tekintettel geológiai viszonyaikra. *Értekezések a Természettudományok Köréből*. 16. pp. 1-64.
- SZEPESI, J. et al. (2018): Geology of Tokaj Mountains obsidians. *Archeometriai Műhely*. XV/3. pp. 167-179.
- T. BIRÓ K. (1983): Egykori exportcikkünk: az obszidián. *Természet Világa*. 2/80. pp. 80-82.
- T. BIRÓ K. (2004): A kárpáti obszidiánok: legenda és valóság. *Archeometriai Műhely* 2004/1.
- T. BIRÓ K. (2007): Az obszidián kultúrtörténete. in: Baráz Cs. – Kiss G. (szerk.): *Abaúj és Zemplén határán. A Zempléni Tájvédelmi Körzet. Bükk Nemzeti Park Igazgatóság*. Eger. pp. 279-282.
- THORPE, O. W. – WARREN, S. E. – NANDRIS, J. G. (1984): The distribution and provenance of archaeological obsidian in central and eastern Europe. *Journal of Archaeological Science*. 11/3. pp. 183-212.
- TYKOT, ROBERT H. (2019): Geological Sources of Obsidian on Lipari and Artifact Production and Distribution in the Neolithic and Bronze Age Central Mediterranean. *Open Archaeology* 5. pp. 83–105

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm Baráz Csabának (obszidian.hu) a közös zempléni és lipari terepi kutatásokat, az inspiráló jellegű szakmai beszélgetéseket, valamint a jelen tanulmány kapcsán megfogalmazott észrevételeket, javaslatokat.

ÉSZAK-MAGYARORSZÁGRÓL ÉRKEZETT LEVELEK ÉS TANULSÁGOK ERDÉLYI ZSUZSANNA HAGYATÉKÁBÓL

TORONICZA GEORGINA

LETTERS FROM NORTHERN HUNGARY AND LESSONS FROM THE LEGACY OF ZSUZSANNA ERDÉLYI

In addition to the discipline of religious ethnography, Zsuzsanna Erdélyi's correspondence also has social and mental history implications. In the incoming documents, we often encounter local history and folk customs, for example, the paraliturgical devotion "The Holy Family is Looking for Accommodation". In addition to these, however, individual fates and microstories (e.g. Don bend, orphanhood, etc.) are of key importance in the letters from the second half of the twentieth century, as is also evident in the letter of Mrs. K. J. A significant part of the documents are letters received due to the collection call. Erdélyi asked for the help of the press: at first the call was published in Catholic newspapers, and later Protestant newspapers and state press organs also published it.

The total number of letters received by Erdélyi Zsuzsanna by post from the Hungarian-speaking area is 5602, of which 4951 were secular letters and 654 were religious letters, and Erdélyi wrote 3963 letters. In terms of the time of receipt of the letters, the first was dated May 1964, and the last was in July 2014. During the processing, it turned out that mostly women wrote letters, and it is difficult to identify their age, since this is rarely described.

From the correspondence we can draw the conclusion that although 276 pieces of mail were received from Borsod-Abaúj-Zemplén County, there are only a small number of references or text descriptions of significant daily customs (e.g. nativity scenes, St. Luke's Day customs, etc.) among the letters. A significant community in the county is the Barkóland and Matyóland, who are Catholics living in a Reformed environment. Private data only appears in some places, perhaps an age, and occasionally from whom they learned the given text.

BEVEZETÉS

Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015) néprajzkutató munkásságát jól ismerjük, a szakma mai napig megérdemelt módon méltatja, rengeteg időt és energiát nem ismerve egész életét a szakrális szövegfolklorisztikának és a vallásnéprajznak szentelte. Az archaikus népi imádságokat műfaji leírásával, művelődéstörténeti, irodalmi, folklorisztikai szempontok alapján vizsgálta, illetve tette közé.¹

Erdélyi Zsuzsanna nagyapja Erdélyi János (1814–1868) író, irodalomtörténész, édesapja Erdélyi Pál (1868–1936) irodalomtörténész, könyvtárigazgató, egyetemi tanár. Erdélyi Zsuzsanna 1945-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar-olasz-filozófia szakán szerzett diplomát, 1945-ben pedig bölcsészdoktorátust. 1944–1948 között a Külügyminisztérium sajtóosztályán diplomata, de politikai okok miatt elbocsátották, ezután 1953 és 1964 között a Művelődésügyi Minisztérium Népzenei Gyűjtő Csoportjának (későbbiekben úgynevezett „Lajtha-csoport”), a Lajtha László által vezetett kutatócsoport munkatársa. Dolgozott a Néprajzi Múzeum Népzenei Osztályán, az MTA Néprajzi Kutató Csoportjában és az MTA Filozófiai Intézetének külső munkatársa is volt.²

ÁLTALÁNOSÁGBAN A LEVELEKRŐL

A beérkezett anyagok gerincét leginkább a gyűjtések során beérkező levelek alkotják, amelyekben megjelennek archaikus népi imádságok, népszokások és ponyvák.³ Ez a gyűjtési lehetőség, nagyban segítette Erdélyi Zsuzsanna munkásságát. Ahhoz, hogy ez létrejöhessen, Erdélyi a sajtó segítségét kérte. Eleinte csak az *Új Ember* című katolikus hetilap merete biztosítani a politikai ideológia miatt, majd később a *Magyar Nemzet* (1978), a *Szabad Föld* (1982), és naptára, a *Kincses Kalendárium* (1983), a *Somogyi Néplap* (1983), a *Nők Lapja Magazin* (1985), majd a protestáns lapok is: az *Evangélikus Élet* (1982), a *Reformátusok Lapja* (1985, 1986).⁴ „Az egyházi lapokban felekezettől függetlenül több alkalommal olvasható gyűjtési kérelmek, értékelések,

¹ A dolgozat Toronicza Georgina: „Gyűjteni, mindig gyűjteni.” Erdélyi Zsuzsanna néprajzkutató gyűjtőmunkájának a levelezésén keresztül című szakdolgozata (PPKE BTK, Budapest, 2025., témavezető Medgyesy S. Norbert) egyik fejezetének bővített formája.

² ERDÉLYI 2015, 1109–1125.

³ ERDÉLYI 1999. 812–833., ERDÉLYI 2013. 9–21., 34–69. ERDÉLYI-VÁRHELYI, 2011. 8–46. ERDÉLYI 2001. 27–82., ERDÉLYI 2015. 18, 26. 562–597.

⁴ ERDÉLYI 2015. 562–597. ERDÉLYI-VÁRHELYI, 2011. 8–46.

összegezek nem hoztak annyi anyagot, mint a széles falusi-paraszti háttérrel rendelkező nevezett két [*Szabad Föld* és *Kincses Kalendárium*] orgánus”.⁵

A levelekben minimálisan jelennek meg népszokások (lakodalmi szokás, betlehemes, szállást keres a Szent Család) leginkább imádságokat küldtek Erdélyinek, hiszen a gyűjtési felhívásban ezt kérte. A katolikus lapokban pedig ennek megfelelően úgy jelent meg, hogy „Szeretettel kérem az olvasót, hogy mindazok, akik olyan különös szöveget, imádságot tudnak, amelynek a végződése: »aki ezt az imádságot este lefektiben, reggel fölkeliben elimádkozza, hét/három halálos bűne megbocsájtatik...«.”⁶

A levelek összességében mindazonáltal egy korrajzot is bemutatnak, ahol felismerhető, hogy kényesebb témák a gyűjtések során (szovjet megszállás, szovjet hadifogság, GULAG, államosítás, 1956, mezőgazdasági kollektivizálás, kommunizmus) nem jelennek meg, illetve anyagi gondokról sem esik szó. Azonban a következő generáció urbanizációja, az ott található munkalehetőségek (iparosítás) miatt a levélírók elmagányosodásra gyakran panaszkodnak. Arról is olvashatunk, hogy a gyerekeiket és az unokákat már nem érdekli a vallás, ezzel összefüggésben van a szülők passzivitása és gyerekeik intenzív, túlideologizált oktatása, megszűntek a vallási hagyományok generációk közötti átadása.⁷

ERDÉLYI ZSUZSANNA HAGYATÉKÁBAN SZEREPLŐ LEVELEK SZÁMSZERŰSÍTETT ADATAI

A budapesti Hagyományok Háza Folklórdokumentációs Archivum részlege őrzi Erdélyi Zsuzsanna levelezését. A Hagyományok Háza leltára 9565 darab levelet tart számon, ebben a válaszlevelek is benne vannak. Az eddigi kutatás alapján a levelek oldalszáma 12 849, a mellékleteké pedig 17 739.⁸

Fontos továbbá megemlítenünk, hogy a levelezéseket Erdélyi Zsuzsanna két részre osztotta: világi és egyházi levelekre – kiemelném, hogy a világi levelezésekben is találunk egyházi leveleket – például papoktól és püspököktől, azonban Erdélyi az elrendezésnél nem válogatta be azokat.

Ezek alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy az összes beérkező levél száma 5602, ebből 4951 darab világi levél és 654 darab egyházi eredetű írás érkezett be, Erdélyi pedig 3963 levelet írt.

A levelek beérkezése idejét tekintve az első 1964 májusban érkezett, az utolsó pedig 2014 júliusában.

⁵ ERDÉLYI 2015, 562.

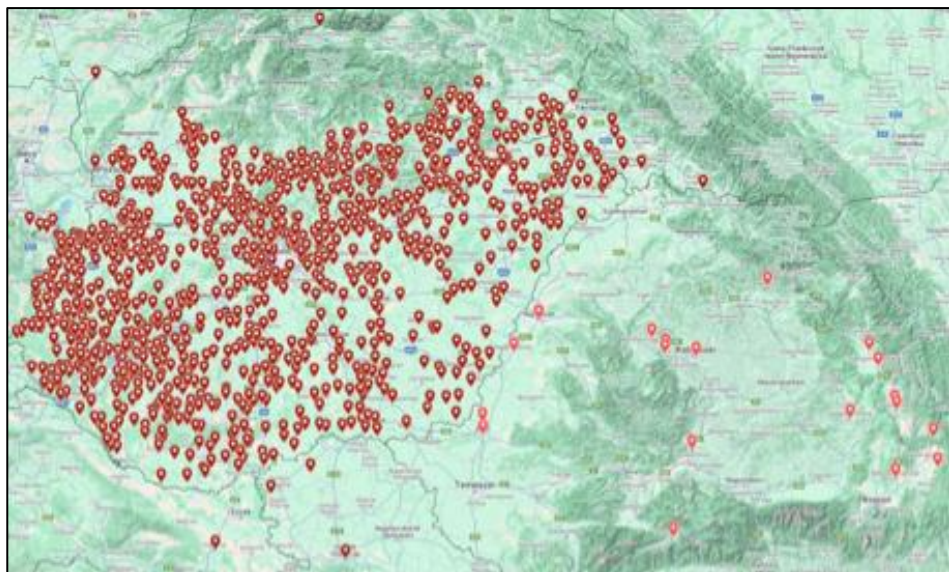
⁶ ERDÉLYI 1979. 750–759. Erdélyi 2015, 562.

⁷ KOCSIS 2016. 19.

⁸ Hagyományok Háza későbbiekben EZSH– ErZs_L_1X001 táblázat alapján. Excel táblázat: ErZs_L_1_x001–ErZs_L_1_x5537

A levelezések nemek és intézmények alapján vizsgáltam, így több csoportra bontottam, továbbá meg kell jegyezni, hogy az elemzéskor ugyanazon személy többször előfordul a statisztikában.

Ezek alapján elmondható, hogy kirívó többséggel nők küldtek leveleket (3306 darab), majd ezután férfiak (1630 darab). További kategóriába soroltam azokat a leveleket, amelyek alapítványok, egyetemek, egyházközségek, intézetek, könyvkiadók, múzeumok, szervezetek, sajtóorgánumok küldtek (430 darab). Ismeretlen személyek által küldött 228 darabot számlálhatunk. Külön csoportra osztottam, amikor nő és férfi egyszerre volt címzett – általában házastársak adtak fel küldeményt, erre 8 példát találtam.

1. ábra. A beérkező levelek földrajzi elhelyezkedése – kiemelten a Kárpát-medencében⁹

Ahhoz, hogy az Erdélyi hagyatékban szereplő leveleket elemezni tudjuk, nélkülözhetetlen, hogy megvizsgáljuk beérkezési helyüket. Ennek következtében a Hagyományok Háza munkatársai alapján készített táblázat (ErZs_L_1X001) térképet készítettem, amelynek köszönhetően kirajzolódott a levelek beérkezésének helye. Az elkészített térképet a *Magyar Közigazgatási Atlasz 1914*-gyel kívántam összehasonlítani.

⁹ Az EZSH forrásai alapján készítette: Toronicza Georgina (2025)

Az 1930. évi népszámlálás tükrében a Dunántúlon 79,3% volt latin szertartású katolikus, 0,1% pedig görög szertartású katolikus.¹⁰

Észak-Magyarországon 64,9% volt latin szertartású, 2,3% görög szertartású katolikus.¹¹ Ezzel szemben az Alföldön csupán 55,9% latin szertartású, 3,1% görög szertartású katolikus.¹²

A Nyugat-Dunántúl (leginkább Vas, Zala, Somogy megye) környékéről, mindemellett még Palócföldről érkezett a levelek jelentős része a térkép alapján. Az 1920-as népszámlálás alapján a vármegyék közül Zalában 90% feletti a római katolikusok százaléka, Vas, Somogy és Nógrád vármegyében 75–85%.¹³ A katolikus vallás és a búcsújáróhelyek gyakorisága szintén összefüggésben van, minél nagyobb számban vannak katolikus felekezetűek, annál több a búcsújáróhely.¹⁴

A Dunántúlról a Bakonyalja-Sokoróalja-Bakonybél háromszög környékéről, az Ormánságból, a Hegyhátból, a Völgysegből nem érkeztek be küldemények.

A hagyatékból készült térkép alapján láthatjuk, hogy az Alföldről, azon belül a Viharsarok, a Nagykunság, a Hajdúság és a Szamoshat településeiről szinte nem is érkezett levél, hiszen kevesebb búcsújáróhely van, kisebb számban élnek katolikus felekezetűek. Békés vármegyében 1920-ban 20–40%-a volt katolikus, Bihar és Hajdú vármegyében 20% alatti ez a szám.

Az 1920. évi népszámlálás tükrében az Alföldön a nem katolikus felekezethez tartozók az alábbi arányban voltak jelen: ortodox 0,7%, evangélikus 6,3%, református, 26,8%, izraelita 6,9%, egyéb 0,3% (ez összesen 41%).¹⁵

Összességében tehát elmondható, hogy a leginkább a katolikus felekezetet gyakorló környékekről érkezett be a legtöbb küldemény.

A BÚCSÚJÁRÓHELYEK HATÁSA, VALLÁSFÖLDRAJZI TÉNYEZŐK

Erdélyi gyűjtési felhívásai miatt leginkább archaikus népi imádságok érkeztek be. Egy közösség vagy egy környék minél vallásosabb, annál valószínűbb, hogy búcsújáróhelyek alakultak ki a környéken.

„Földrajzilag is egyenetlenül oszlanak el [búcsújáró helyek]: túlnyomó többségük a Dunántúlon és Észak-Magyarországon található.”¹⁶ Ennek oka a magyar katolikus egyház közigazgatásához és vallásgyakorláshoz köthető. A

¹⁰ BALOGH–GERGELY 1996. 166.

¹¹ BALOGH–GERGELY 1996. 168.

¹² BALOGH–GERGELY 1996. 167.

¹³ BALOGH–GERGELY 1996. 261.

¹⁴ BÁLINT–BARNA 1994. 386–387.

¹⁵ BALOGH–GERGELY 1996. 166–168.

¹⁶ BARNA 1990. 7–8.

búcsújáró helyek és a búcsújárás pontos tükröt mutat a magyar katolikus egyház és vallásgyakorlás múltjáról.¹⁷

A legkiemelkedőbb búcsújáró helyek a beküldött levelekhez kötődően: Andocs, Baja-Máriakönyve, Búcsúszentlászló, Csatka, Gyöngyös, Mátraverebély-Szentkút, Máriagyűd, Szeged-Alsóváros. A búcsújáró helyek környékéről több levél érkezett, így előfordul, hogy húsz-harminc darabot, amelyekben rendszerint archaikus népi imádságok szerepelnek.

2. ábra. Települések száma vármegyékre bontva¹⁸

Magyarország peremvidégeiről érkezett dokumentumok bizonyítják a néprajztudósok azon elméletét, miszerint a periférikus térségekben hosszabb ideig maradtak fent a hagyományok „Lajtha László, talán Sebestyén Gyula nyomán vallotta az ún. periféria- elméletet, miszerint a hagyomány leginkább a széleken maradt fenn.”¹⁹ A statisztikából látszik, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén, Győr-Moson-Sopron, Somogy megyékből érkezett a legtöbb levél. A legkevesebb levél pedig Békés és Hajdú-Bihar vármegyéből érkezett, ezek a XVI. század második fele óta protestáns többségű területek voltak.²⁰ Komárom-Esztergom megyét a szocializmus alatt az iparfejlesztés egyik központjának alakították ki (vö. ipari folyosó a Duna partján Komáromtól Tátig és Dorogig), és ez sem kedvezett a vallásgyakorlásnak.

¹⁷ BARNA 1990. 7–8.

¹⁸ Az EZSH forrásai alapján készítette: Toronicza Georgina (2025)

¹⁹ ERDÉLYI 2015. 13.; *Lajtha László Írásai, II.* 2021. 749–755, nr. 100., 101.

²⁰ BALOGH–GERGELY 1996. 263.

Az adatok alapján már kirajzolódik, mely régióban volt jelentős a vallásgyakorlás, azonban figyelembe kell vennünk, hogy ebben az esetben vizsgálni kell a beérkező levelek tartalmát is.

ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGRÓL ÉRKEZŐ LEVELEK, KÜLÖNÖSEN BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉT VIZSGÁLVA

Az Északkelet-Magyarország kifejezés alatt szűkebb értelemben három vármegyét értünk: Borsod-Abaúj-Zemplén -, Hajdú-Bihar - és Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyét.

Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében főként görögkatolikusok és reformátusok élnek. Itt található a görögkatolikusok legfontosabb zarándokhelye, Máriapócs is – ennek ellenére mégis kevés görögkatolikus imádság van ebből a régióból.²¹ Érdemes kiemelni Járósi János (1932–2021) görögkatolikus lelkészt, aki Sajószögedről küldött *(Ó péntek, péntek, pénteknek napja)*²² imádságot Erdélyi Zsuzsannának.²³

Hajdú-Bihar vármegyéből is csupán húsz levél érkezett, mivel a többségben lévő kálvinisták nem igazán ismertek és alkalmaztak népi imádságokat hitéletük gyakorlása során.

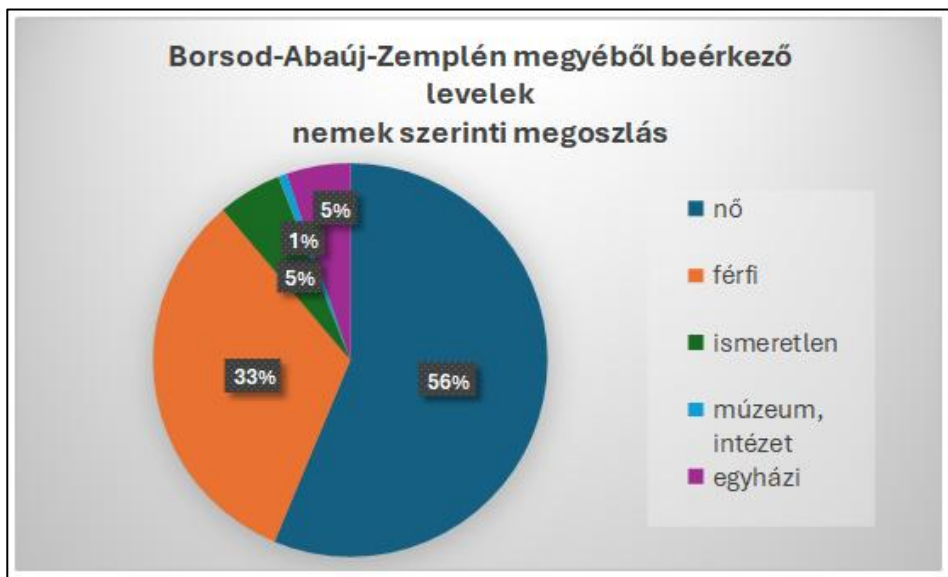
A legtöbb küldemény Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyéből érkezett, érdekes azonban, hogy ritkán küldtek egy településről egynél több imádságot.²⁴ Ebből a közigazgatási egységből összesen 276 darab levél érkezett, amiből 161-et írt nő, 93-at férfi. A maradék imádságok közül 15 plébániákról, 5 ismeretlen helyről, 2 pedig múzeumból, illetve intézetből származott.

²¹ BÁLINT–BARNA 1994. 104-110.

²² ERDÉLYI 2013. 558.

²³ ErZs_L_1_x3719 Járósi János görögkatolikus lelkész levele Erdélyi Zsuzsannának. Sajószöged, 1973. február 1.

²⁴ A megyéből az alábbi településekről érkeztek be levelek (zárójelben a darabszámot jelölöm): Abaújpár (3), Abaújszántó (2), Abod (2), Alsógagy (1), Alsózsolca (1), Arló (1), Ároktő (3), Bekecs (3), Boldogkőváralja (1), Borsodbóta (1), Borsodnádásd (3), Borsodszentgyörgy (3), Borsodszirák (5), Bükkaranyos (7), Csernely (1), Edelény (3), Felsődobsza (1), Füzer (2), Füzerradvány (1), Gönc (2), Göncruszka (1), Hangony (1), Harsány (2), Hejce (1), Hejőkürt (2), Hernádcece (3), Hidasnémeti (2), Hidvégárdó (2), Kelemér (4), Kisgyőr (1), Kistokaj (2), Komlóska (1), Köröm (5), Lillafüred (2), Mád (1), Mezőkövesd (4), Miskolc (32), Négyes (1), Nyékládháza (2), Onga (1), Ongaújfalu (1), Ónod (5), Ormosbánya (19), Ózd (6), Pálháza (1), Prügy (5), Rakaca (2), Rakacaszend (2), Rátka (2), Rudabánya (1), Sajóörös (1), Sajószentpéter (12), Sajószöged (5), Sárospatak (35), Sátoraljaújhely (2), Selyeb (1), Szakácsi (2), Szalonna (6), Szendrő (13), Szentistván (6), Szirmabesenyő (1), Szomolya (4), Tállya (1), Tarcál (1), Tard (1), Tarnaszentjakab (1), Tibolddaróc (1), Tiszaladány (1), Tiszaluc (1), Tiszaújváros – címzés szerint Leninváros (2), Tokaj (5), Vaja (9), Viss (1), Viszló (3), Zádorfalva (1)

3. ábra²⁵

A levelekkel kapcsolatban fontos kiemelnünk, hogy életkort, illetve felekezetet nem sokszor nem tüntettek fel ezeken a küldeményeken. Az esetek nagytöbbségében az imádságon kívül semmi más nem szerepel. Többször akad olyan, hogy a levél írója bemutatkozik, elmeséli hogyan vagy kitől tanulta az adott imádságot. „Levelét megkaptam, de még idáig nem sikerült olyan imát találni, amely 7 halálos bűn bocsájtatik. Még majd fogok kutatni nem e találok. Én is betegeskedtem. Olyan viszont van aki gyógyítani tud, például száj (zsébre) fájás ellen, de ezt elmondani nem lehet, mert akkor többé nem érvényes. És csak azé érvényes, aki hittel és szívvel, komolyan imátkozza...”²⁶

Továbbá azt is meg kell említenünk, hogy olyan imádságokat is küldtek Erdélyinek, amelyek különböző imádságos könyvekben is fellelhetők voltak, mint például a mindannyiunk által ismert *Szívem első gondolata...* kezdetű ima (ezeket a kutatás szempontjából nem tekintjük most relevánsnak). A két

²⁵ Az EZSH forrásai alapján készítette: Toronicza Georgina (2025)

²⁶ ErZs_L_1_x523 özv. Tóth Lajosné levele Erdélyi Zsuzsannának, Borsodszirák 1975. február 15.

A levél ezen része megjelent ERDÉLYI 2013. 75 – 76.

leggyakoribb, archaikus népi imádság az *Óh, Mária fehér rózsá...* (máshol: *Fehér rózsá Mária*)²⁷ és az *Én lefekszem, én ágyamba*²⁸ kezdetű szöveg.

A gyűjtés során beérkező imádságok válogatásáról a Medgyesy S. Norbert szerkesztette *Mária Anya – Mária Anyánk. Szűz Mária élete és alakja a magyar népi Mária-költészetben Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése szerint* című kiadványban olvashatunk többet.²⁹ A kötet egy olyan átfogó válogatás, amely Szűz Máriáról szóló népdénekeket, köztük legendaballadákat, továbbá parasztbibliai történeteket tartalmaz. A válogatásban a szerző több szempontot is figyelembe vett, legfőképpen az énekek témáját és a különböző szövegvariánsok jellemzőit.³⁰ A kötet kulcsfontosságú, hiszen az Erdélyi által összegyűjtött Szűz Máriával kapcsolatos népdénekek szerepelnek benne.

Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében fontos szerepet kaptak a matyók és a barkók, akik protestáns közegben katolikus vallást követtek a vizsgált időszakban.³¹

A MATYÓFÖLDI LEVELEK JELLEGZETESSÉGEI

Matyóföldhöz az alábbi három község tartozik: Szentistván, Tard és Mezőkövesd. Szentistvánról hat levél érkezett, Tardról egy, Mezőkövesdről

²⁷ ERDÉLYI 2013. 673.

²⁸ ERDÉLYI 2013. 210.

²⁹ MEDGYESY S. 2019.

³⁰ Vizsgált vármegyéinkban gyűjtött énekek a kötetben:

A világ, benne az angyalok és az ördögök teremtése – Abod, Szendrő (nr. 4. 78., nr. 5. 80.) Szűz Mária menyegzője – Hejce (nr. 58. 156.) A Szállást keres a Szent Család, más néven a Szentcsalád-járás adventi népszokás énekeiből – Bükkaranyos, (nr. 142. 268.) A pásztrok hódolata az újszülött Jézus előtt Betlehemben –Füzér, (nr. 153. 279.) Szentistván, (nr. 166. 292.) Szűz Mária bölcsődalai (Mária-altatók) – Hangony (nr. 220., 352.), Szendrő, (nr. 213., 343.) Szentistván – (nr. 219., 350.), Füzérradvány – (nr. 211., 341.) Abod, (nr. 213., 343.) Péter-síralmak – Mezőkövesd, (nr. 282., 439.) Krisztus-síralmak – Miskolc, (ponyvyanyomtatványról). (nr. 312. 496.) A betániai jelenet: Jézus és Mária búcsúzkodása Jézus szenvedése előtt – Miskolc, (nr. 323., 531.) A keresésmotívum a Mária-síralmakban – Tarcál, (nr. 335., 564.) Mezőkövesd, (nr. 342., 580.) A Jaj, nagy kedven tartott... kezdetű Mária-síralom szövegváltozatai – Mezőkövesd, (nr. 354., 605.)

A Keserve siratja Mária fiát... kezdetű planctus szövegváltozatai – Miskolc, (nr. 363., 619.) További Mária-síralmak – Füzérradvány, (nr. 381., 643.) Szendrő, (nr. 396., 663.) Miskolc, (nr. 405., 677.) Máriát, a hétfájdalmú szűzet sirató énekek – Sajóörös, (nr. 446., 737.) Húsvéti énekek – Szendrő, (nr. 467, 768.) Nagybaldogasszony ünnepe, augusztus 15-e – Sajóörös, (nr. 480, 799.)

³¹ PALÁDI-KOVÁCS 1982. 6

pedig négy.³² Mezőkövesd lakói főként katolikusok voltak, akik életében nagyon fontos volt a népi vallásosság, és rendszeresek voltak a búcsújárások.³³

A Matyóföldről érkező levelek írói mind nők voltak. A Szentistvánról érkező leveleket ugyanaz a személy írta, egy éven belül. A tardi levelet is egy személy írta (szállást keres a Szent Család), Mezőkövesdről viszont négy levél érkezett négy különböző személytől. Tartalmukat tekintve csak énekek és imádságok szerepelnek bennük a feladókról gyakorlatilag semmilyen adatot nem tudunk meg – „Drága tanárnő arany lelkű Zuzsa néni. Én mint szegény remegős kezű paraszt asszony nem is tudom hogy szólítsam meg magát, de tudom hogy egy ilyen művelt nő a jó lelkével nem haragszik meg ránk a megszólításért. Kérem a jó Isten hogy éltesse még nagyon sokáig. erőben egészségben boldogságban érjen meg sok számos név-napokat, hogy minél több szép hagyománt őrző műveleteket gyűthessen össze a jó lelkűek számára. Mert a tévébé egyet láttam mikor Krisztus Urunk ment szent Péterrel azt beszéltek de nagyon szép volt. Isten vele.”³⁴ Arányaiban nézve kevesen küldtek Matyóföldről küldeményt.

A matyóföldi levelezésekben olyan énekek és imádságok találhatók meg, mint *Éljen Jézus és Szűz Mária a tiszta szívekben..., Gyöngyvirágos rózsabimbós tavasz legszebb hónapja..., Óh szomorú szenvedő és alázatos édes Jézusom...*

A BARKÓK

A barkók településeivel³⁵ kapcsolatban több nézőpont is született, azonban Paládi-Kovács Attila foglalta össze és készített róluk térképet.³⁶

A felsorolt településekből, amelynek száma eléri az ötvenegyét, csupán tizenkét településről érkezett be imádság, illetve ének – Zagyarvárona (ének), Almágy, Gesztete, Dété, Borsodszentgyörgy, Borsodnádásd, Balaton, Csernely, Arló, Ózd, Bélaapátfalva, Borsodbóta.

A barkók által írt levelekben is sokszor csak imádságok vannak, kevés személyes adattal – például azzal, hogy kitől tanulta az adott imádságot³⁷ „Én már

³² DALA-ERDÉLYI 1941. 31.

³³ PALÁDI 2011. 642–643.

³⁴ ErZs_L_1X4493 K. J-né levele Erdélyi Zsuzsannának, Szentistván, 1983. február 21.

³⁵ A barkókhoz tartozó települések: Zagyarvárona, Bárna, Pogony, Vecseklő, Tajti, Pogony, Zabar, Cered, Medveshidegkút, Egyházasbást, Óbást, Almágy, Dobfenek, Ajnácskő, Jeszte, Gesztete, Dété, Domaháza, Kissikátor, Hangony, Szentsimon, Uraj, Bolyok, Hódoscsépány, Borsodszentgyörgy, Borsodnádásd, Balaton, Csernely, Járdánháza, Arló, Ózd, Sajóvárkony, Sajópuspöki, Mónosbél, Bélaapátfalva, Borsodszentmárton, Bükkmogyorósd, Lénárdaróc, Csokvaomány, Sata, (Borsod)Bóta, Uppony, Sajómercse, Királd, Sajónémeti, Bánréve, Járdánháza, Velkenye, Hódoscsépány.

³⁶ PALÁDI-KOVÁCS 1982. 6

³⁷ A levelek mindig betűhűen vannak közölve.

71 éves vagyok és ezt még kiskoromban az édesanyámtól tanultam.”³⁸ Emellett a küldők azt is gyakran leírják, hogy melyik újságban látták azt a felhívást, aminek hatására felkeresték Erdélyi Zsuzsannát. „Az 1972 évi április 23.i Uj emberben olvastuk”³⁹ vagy „A Szabad Földben olvasva kérését...”⁴⁰

Azonban a magánjellegű adatok nagy része az árvaság, az iskolázatlanságuk miatti bocsánatkérés, a férjhezmenetel, illetve a gyerekekről, unokákról való beszámolás formájában jelenik meg. „A helyes és szép írási hibákér elnézést kérek mert én bizony már régen jártam az iskolába és szépen nem is tudtam írni. Hát még a gyerekekkel esetleg valamit gyakoroltam mivel öt gyermeket neveltem fel 4 lányt és egy fiút tisztességesen becsületben szegényesen, mert én is fél árván nőtem fel. Netessék haragudni hogy még ilyesmiel is elveszem az idejét.”⁴¹ Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a barkók által érkezett levelekben (ezt az egyet leszámítva) szinte semmilyen magánjellegű információ nem szerepel, csak az ének szövege, illetve az imádság.

A levelekben található imádságok Erdélyi Zsuzsanna csoportosítása szerint⁴² leginkább a védekezés, bajelhárítás és archaikus imamotívumok – például *Piros hajnal hasadé kibe Mária nyugodva...*, *Kimegyek ajtóm elébe...*, *Kelj fel Jézus, szól a kakas...* jelennek meg. Leggyakoribb imádság a *Fehér rózsza Mária*, amely a védekezés, bajelhárítás kategóriába sorolható be.

Továbbá olyan imák lelhetőek fel, mint *Betlehem kis falucskában...*, *Óh Kisded Jézusom, az első órában ajánlom magamat*.

Az egyik levélben szereplő „Esti imáccságra” azonban Erdélyi Zsuzsanna válaszlevelében így fogalmaz „Az egyik Fehér rózsza Mária imádságban az egyik rész: kérdi Keresztelő Szent János, hogy miért van Mária haja isteni székére leengedve? Ez a haj-motívum így még nem fordult elő és ráadásul nagyon szép is.” Az imádságot özvegy Kovács Máténé Barta Erzsébet 89 éves bótai lakos mondta el Rosszay Györgynek – Borsodbóta, 1978. május 14-én.⁴³ Erdélyi különlegesnek találta a dokumentumban talált imádságot, ebben az anyagrészen ilyenre nem volt példa.

³⁸ ErZs_L_1_x552 Jakab Sándorné levele Erdélyi Zsuzsannának, Borsodnádasd, 1972. november 13.

³⁹ ErZs_L_1_x3023 Szabó Gyuláné levele Erdélyi Zsuzsannának, Zagyaróna, 1972. április 23.

⁴⁰ ErZs_L_1_x551 Rosszay György levele Erdélyi Zsuzsannának, Borsodbóta, 1982. november 25.

⁴¹ ErZs_L_1_x553 Jakab Sándorné levele Erdélyi Zsuzsannának, Borsodnádasd, 1983. március 28.

⁴² ERDÉLYI 1999.

⁴³ ErZs_L_1_x551 Rosszay György levele Erdélyi Zsuzsannának, Borsodbóta, 1982. november 25. – Rosszay György gyűjtése.

Fehér rózsá Márija
Krisztus elé találta.
Gyűrűjével eljeddett,
Szent vérrel pecsételt.

Uristen ajtómon,
Márija ablakomon.
Négy házam szögén
Négy őrző angyal.

Őrizz angyal őrizz!
Mig Márija nyukszik!
Mig a piros hajnal
Szép én föl nem téccik.

Kéjj fél Márija, kéjj fél!
Mér elvitték a Te szerelmes Szent Fijadat.
Két csépp vérét eljétték.
Az angyalok felszötték,
Isten eljéjbe vitték.

Tenger közpén van egy kis kápolna
Abba van egy kis aranyos asztal,
Azon térd él a Boldogságos Szüzanya Márija.
Arra megy Keresztelő Szent János...

Mi dolog az Boldogságos Szüzanya Márija,
Hogy a Të szent hajad
A Të isteni székedre lëvén bocsájtva?

Në csodálkózz rajtam Keresztelő Szentjános
Mér elvitték szerelm és szent fijamat.
Ütték, vërték, köpdösték,
Szent haját szaggatták.
Aki eszt a keves imáccságot émmogya
Este lefektibe, reggél felkeltibé
Az eljut az örök dicsósigbé.
Ammën

ERDÉLYI ZSUZSANNA ÉS SÁROSPATAK KAPCSOLATA

A megyéből Sárospatakról érkezett a legtöbb levél, harmincöt darabot számlálhatunk.

A leveleket a Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Adattártól kapta Erdélyi, a leveleket dr. Újszászy Kálmán (1902–1994) református lelkész írta alá. Az első 1964. május 15-én adták fel, az utolsót 1990. augusztus 9-én keltezték. Levelezésük során inkább baráti kapcsolatot fedezhetünk fel, tudományos adat nincs benne.

ÖSSZEGZÉS

Erdélyi Zsuzsanna levelezéseinek a vallásnéprajzi diszciplína mellett társadalom- és mentalitástörténeti vonatkozásai is vannak. A beérkező dokumentumokban sokszor találkozunk helytörténettel és népszokásokkal – például a Szállást keres a Szent Család paraliturgikus áhítattal. Ezek mellett azonban kulcsfontosságúak a huszadik század második feléből származó levelekben az egyéni sorsok, mikrotörténetek – például Don-kanyar, árvaság, mint ahogy K. J-né levelében is megmutatkozik: „Kedves jó lelkii tanárnő én egy keseredet lelkű asszony vagyok nem volné még én annyira idős de sors nagyon megröt. 1919ben születtem most multam 64 éves de öregeb vagyok mint édes anyám volt mikor meghalt pedig ő 80 éves volt 74-ben halt meg. Az első férjem a donnál maradt 1943ban még 3 levelet kaptam tőle, de ő mindig katona volt hamár 1 behívó jött a második az övé volt. Ott volt Erdélyben Kassán a felvidék visszafoglalán vártam tiszta szívvvel de nem jött csak annyi eltűntek. Nagyon nagyon jó ember volt. Férjhez mentem 50-ben egy évre meg fojtogatot akkor visza mentem édesanyámékhoz de még akkor fiatal voltam és addig jött hogy jöjjen vissza hozzá ígért mindent mert én mindig csak azt mondtam neki. hogy senki sem kel neki csak a testvére, és úgy is let én annyit dolgoztam mint eg rabszolganő akko még hozzá fogot az iváshoz is decemberben még meg is vert pedig én nem ellenkezek vele pereskedik a szomszéddal én sehová sem mehetek, ő meg már 6 éve minden este rámcsapja az ajtót és megy a testvéréhez. Isten vele, velem is.”⁴⁴

A dokumentumok jelentős részét a gyűjtési felhívás miatt beérkező levelek alkotják. Erdélyi a sajtó segítségét kérte: eleinte katolikus újságokban jelentették meg a felhívást, majd a későbbiek során protestáns lapok és állami sajtóorgánumok is közzétették.

A magyar nyelvterületről az Erdélyi Zsuzsannához postán érkező összes levél száma 5602, ebből 4951 darab világi levél és 654 darab egyházi érkezett be, Erdélyi pedig 3963 levelet írt. A levelek beérkezése idejét tekintve az első 1964

⁴⁴ ErZs_L_1_x4494 K. J-né Szentistván, 1983. április 13.

májusban kelt, az utolsó pedig 2014 júliusában. A feldolgozás során kiderült, hogy leginkább nők írtak levelet, korukat nehéz beazonosítani, hiszen ezt kevés alkalommal írják le.

A levelezésekből azt a konklúziót vonhatjuk le, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyéből ugyan 276 darab küldemény érkezett be, azonban a levelek között csekély számban található utalás vagy szövegleírás jeles napi szokásokról, például betlehemes, Luca-napi szokások.

A vármegyében jelentős közösség a barkók és matyók, akik református közegben élő katolikusok. Magánjellegű adatok néhol jelennek csak meg – esetleg egy életkor, illetve esetenként, hogy kitől tanulta az adott szöveget. A küldemények tartalmát tekintve az imádságok, illetve énekek pusztán elvéve érkeztek levél keretében, ezeket külön lapon küldték. A mellékletekben semmiféle imakönyv, szakrális kisnyomtatvány – ponyva, kéziratos énekesfüzet nem található.

Matyóföldről három községből írtak levelet: Tardról, Szentistvánról és Mezőkövesdről. E településekről összesen tizenenegy levél érkezett be. A barkóktól tizenkét településről – Zagyvaróna (ének), Almágy, Gesztete, Détér, Borsodszentgyörgy, Borsodnádásd, Balaton, Csernely, Arló, Ózd, Bélaapátfalva, Borsodbóta – összesen huszonegy levelet küldtek.

A matyók és a barkók által küldött imádságok és énekek az alábbiak:

Szentistvánról: *Isten penitencia tartók Istenre tekints..., Fehér rózsza Mária..., Hova mégy gyönyörű anya szép kis gyermekeddel..., Éljen Jézus és Szűz Mária a tiszta szívekben..., Gyöngyvirágos rózsabimbós tavasz legszebb hónapja..., Óh szomorú szenvedő és alázatos édes Jézusom....*

Borsodnádásdról: *Piros hajnal hasadá...,*

Borsodbóta: *Fehér rózsza Mária... – több változatban,*

Csernely: *Fehér rózsza Mária..., Ó hajnal, hajnal szép piros hajnal...,*

Almágy: *Kelj fel Jézus...*

Détér: *Fehér rózsza Mária...*

Gesztete: *Kimegyek ajtóm elébe...*

Borsodszentgyörgy: *Fehér rózsza Mária...*

Ózd: *Elhangzott már az esthang szava...*

Zagyvaróna: *Szeretlek méltó Jézus..., Lelkem tehozza vágyó Istenem..., Neveddel ébrednek neveddel alszom el..., Könnyes szemekkel...,*

Borsodnádásd: *Óh, kisdéd Jézusom..., Az első órába ajánlom magamat..., Betlehem kis falucskájában...*

A Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyéből többféleképpen is érdemes megvizsgálni, hiszen mint vallásnéprajzi szempontból vagy mikrotörténeti szempontból fontos konklúziókat szűrhetünk le. Azonban lényeges kiemelnünk az Erdélyi Zsuzsanna-hagyatékkal kapcsolatban, hogy további kutatásra van szükség a pontosabb adatok érdekében.

FORRÁSOK

Hagyományok Háza, Folklór Archívum, Erdélyi Zsuzsanna-hagyatéka (Budapest):

ErZs_L_1_x024; ErZs_L_1_x193; ErZs_L_1_x194; ErZs_L_1_x195; ErZs_L_1_x215; ErZs_L_1_x238; ErZs_L_1_x265; ErZs_L_1_x266; ErZs_L_1_x267; ErZs_L_1_x276;

ErZs_L_1_x296; ErZs_L_1_x308; ErZs_L_1_x309; ErZs_L_1_x314; ErZs_L_1_x324;

ErZs_L_1_x356; ErZs_L_1_x357; ErZs_L_1_x358; ErZs_L_1_x520; ErZs_L_1_x521; ErZs_L_1_x522; ErZs_L_1_x523; ErZs_L_1_x524; ErZs_L_1_x548; ErZs_L_1_x550; ErZs_L_1_x551; ErZs_L_1_x552; ErZs_L_1_x553; ErZs_L_1_x554; ErZs_L_1_x555; ErZs_L_1_x643; ErZs_L_1_x715; ErZs_L_1_x716; ErZs_L_1_x1341; ErZs_L_1_x1344; ErZs_L_1_x1345; ErZs_L_1_x1392; ErZs_L_1_x1453; ErZs_L_1_x1454; ErZs_L_1_x1455; ErZs_L_1_x1456; ErZs_L_1_x1493; ErZs_L_1_x1495; ErZs_L_1_x1704; ErZs_L_1_x1705; ErZs_L_1_x1827; ErZs_L_1_x1828; ErZs_L_1_x1829; ErZs_L_1_x1959; ErZs_L_1_x2066; ErZs_L_1_x2067; ErZs_L_1_x2150; ErZs_L_1_x2190; ErZs_L_1_x2269; ErZs_L_1_x2270; ErZs_L_1_x2273; ErZs_L_1_x2274; ErZs_L_1_x2329; ErZs_L_1_x2332; ErZs_L_1_x2333; ErZs_L_1_x2379; ErZs_L_1_x2515; ErZs_L_1_x2516; ErZs_L_1_x2517; ErZs_L_1_x2518; ErZs_L_1_x2519; ErZs_L_1_x2520; ErZs_L_1_x2521; ErZs_L_1_x2522; ErZs_L_1_x2523; ErZs_L_1_x2524; ErZs_L_1_x2525; ErZs_L_1_x2560; ErZs_L_1_x2563; ErZs_L_1_x2586; ErZs_L_1_x2590; ErZs_L_1_x2591; ErZs_L_1_x2600; ErZs_L_1_x2601; ErZs_L_1_x2602; ErZs_L_1_x2610; ErZs_L_1_x2640; ErZs_L_1_x2674; ErZs_L_1_x2727; ErZs_L_1_x2728; ErZs_L_1_x2729; ErZs_L_1_x2730; ErZs_L_1_x2731; ErZs_L_1_x2766; ErZs_L_1_x2767; ErZs_L_1_x2768; ErZs_L_1_x2770; ErZs_L_1_x2771; ErZs_L_1_x2772; ErZs_L_1_x2773; ErZs_L_1_x2774; ErZs_L_1_x2775; ErZs_L_1_x2776; ErZs_L_1_x2777; ErZs_L_1_x2778; ErZs_L_1_x2779; ErZs_L_1_x2912; ErZs_L_1_x2981; ErZs_L_1_x2982; ErZs_L_1_x2985; ErZs_L_1_x2989; ErZs_L_1_x3003; ErZs_L_1_x3004; ErZs_L_1_x3010; ErZs_L_1_x3011; ErZs_L_1_x3012; ErZs_L_1_x3013; ErZs_L_1_x3014; ErZs_L_1_x3015; ErZs_L_1_x3044; ErZs_L_1_x3087; ErZs_L_1_x3088; ErZs_L_1_x3089; ErZs_L_1_x3090; ErZs_L_1_x3091; ErZs_L_1_x3092; ErZs_L_1_x3093; ErZs_L_1_x3102; ErZs_L_1_x3103; ErZs_L_1_x3104; ErZs_L_1_x3105; ErZs_L_1_x3106; ErZs_L_1_x3107; ErZs_L_1_x3108; ErZs_L_1_x3109; ErZs_L_1_x3110; ErZs_L_1_x3111; ErZs_L_1_x3112; ErZs_L_1_x3113; ErZs_L_1_x3114; ErZs_L_1_x3115; ErZs_L_1_x3124; ErZs_L_1_x3208; ErZs_L_1_x3209; ErZs_L_1_x3211; ErZs_L_1_x3212; ErZs_L_1_x3213; ErZs_L_1_x3264; ErZs_L_1_x3265; ErZs_L_1_x3266; ErZs_L_1_x3267; ErZs_L_1_x3268; ErZs_L_1_x3269; ErZs_L_1_x3270; ErZs_L_1_x3271; ErZs_L_1_x3272; ErZs_L_1_x3273;

ErZs_L_1_x3274; ErZs_L_1_x3346; ErZs_L_1_x3347; ErZs_L_1_x3349;
 ErZs_L_1_x3350 ErZs_L_1_x3462; ErZs_L_1_x3527; ErZs_L_1_x3543;
 ErZs_L_1_x3601; ErZs_L_1_x3602; ErZs_L_1_x3635; ErZs_L_1_x3636;
 ErZs_L_1_x3637; ErZs_L_1_x3638; ErZs_L_1_x3662; ErZs_L_1_x3667;
 ErZs_L_1_x3680; ErZs_L_1_x3683; ErZs_L_1_x3718; ErZs_L_1_x3719;
 ErZs_L_1_x3841; ErZs_L_1_x3850; ErZs_L_1_x3862; ErZs_L_1_x3865;
 ErZs_L_1_x3868; ErZs_L_1_x3871; ErZs_L_1_x3890; ErZs_L_1_x4006;
 ErZs_L_1_x4007; ErZs_L_1_x4012; ErZs_L_1_x4054; ErZs_L_1_x4076;
 ErZs_L_1_x4077; ErZs_L_1_x4214; ErZs_L_1_x4284; ErZs_L_1_x4297;
 ErZs_L_1_x4355; ErZs_L_1_x4415; ErZs_L_1_x4424; ErZs_L_1_x4471;
 ErZs_L_1_x4476; ErZs_L_1_x4477; ErZs_L_1_x4485; ErZs_L_1_x4491;
 ErZs_L_1_x4492; ErZs_L_1_x4493; ErZs_L_1_x4494; ErZs_L_1_x4500;
 ErZs_L_1_x4502; ErZs_L_1_x4615; ErZs_L_1_x4616; ErZs_L_1_x4675;
 ErZs_L_1_x4732; ErZs_L_1_x4733; ErZs_L_1_x4734; ErZs_L_1_x4735;
 ErZs_L_1_x4737; ErZs_L_1_x4738; ErZs_L_1_x4739; ErZs_L_1_x4740;
 ErZs_L_1_x4741; ErZs_L_1_x4746; ErZs_L_1_x4747; ErZs_L_1_x4748;
 ErZs_L_1_x4749; ErZs_L_1_x4750; ErZs_L_1_x4751; ErZs_L_1_x4808;
 ErZs_L_1_x4813; ErZs_L_1_x4822; ErZs_L_1_x4859; ErZs_L_1_x4883;
 ErZs_L_1_x4884; ErZs_L_1_x4885; ErZs_L_1_x4886; ErZs_L_1_x4887;
 ErZs_L_1_x4888; ErZs_L_1_x4984; ErZs_L_1_x5099; ErZs_L_1_x5120;
 ErZs_L_1_x5127; ErZs_L_1_x5128; ErZs_L_1_x5129; ErZs_L_1_x5155;
 ErZs_L_1_x5202; ErZs_L_1_x5310; ErZs_L_1_x5311; ErZs_L_1_x5444;
 ErZs_L_1_x1030; ErZs_L_1_x1031; ErZs_L_1_x1032; ErZs_L_1_x1087;
 ErZs_L_1_x1089; ErZs_L_1_x1188; ErZs_L_1_x1190; ErZs_L_1_x1734;
 ErZs_L_1_x1736;

IRODALOM

- BALOGH M. – GERGELY J. (1996): *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992. Kronológia*. História – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1996.
- BÁLINT S. – BARNA G. (1994): *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Szent István Társulat, Budapest, 1994.
- BARNA G. (1990): *Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon*. Panoráma, Budapest, 1990.
- BERLÁSZ M. (szerk.): *Lajtha László írásai I–II*. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 2021.
- DALA J. – ERDÉLYI T. (1941): (szerk.): *Matyóföld*. Athenaeum, Budapest, 1941.
- ERDÉLYI Zs. (1976/1999): *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976, 1978. Bővítve: Kalligram Kiadó, Pozsony, 1999, 2013.

- ERDÉLYI Zs. (2001/2004): *Aki ezt az imádságot... Élő passiók*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2001, 2004.
- ERDÉLYI Zs. (2013): *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Bővített kiadás: Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013.
- ERDÉLYI Zs. (2015): *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2015.
- ERDÉLYI ZS. – VÁRHELYI I. (2011): „...századokon át paptalanúl...” *Az archaikus népi imádságműfaj fogadtatástörténete*. Szent István Társulat, Budapest, 2011.
- FLÓRIÁN M. (szerk.) (2011): *A magyar népi műveltség korszakai*. In Paládi-Kovács Attila. (főszerk.) *Magyar néprajz I.I. Táj, nép, történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011.
- KOCSIS K. (2016): *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza (10–21. század)*. In: Gál András – Frisnyák Sándor – Kókai Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. Első kötet*. Nyíregyháza–Szerencs, 2016.
- MEDGYESY S. N. (szerk.) (2019): *Mária Anya – Mária Anyánk: Szűz Mária élete és alakja a magyar népi Mária-költészetben Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése szerint*. Szent István Társulat, Budapest, 2019.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1982): *A Barkóság és népe*. Borsodi Kismonográfiák 15., Miskolc, 1982.

KÖZTERÜLETEK NÉVADÁSÁNAK JELLEMZŐI A MAGYAR VÁROSOKBAN – BALASSAGYARMAT

BORSOS ÁRPÁD

CHARACTERISTICS OF THE NAMING OF PUBLIC SPACES – BALASSAGYARMAT

The purpose of the investigation is to examine whether the principle applies: "The placement of signs and symbols in public spaces is equivalent to the symbolic occupation and possession of space, and at the same time legitimizes the current ideology and demonstrates its power."

Balassagyarmat was a region inhabited by humans in the Copper Age. Its history is unique. Until the 1867 Compromise, public areas in Balassagyarmat were known by Hungarian, German, and Slovak names. The use of personal names is not typical. The period from the end of the 19th century until the First World War was an era of great construction. The growth is also evidenced by the names of public spaces. After the compromise, national self-determination prevails in naming. The prosperity ended with the fall into the First World War. The war victims, the Trianon Peace destabilized social life. Development stalled, only picking up in the mid-1930s after the economic crisis. The naming of public spaces reflects the memory of the Trianon mutilation of the country. During the era, the naming of public spaces was dominated throughout, as evidence of the power of central authority. After the end of World War II, street names representing the old regime were replaced with those associated with the ideology of communism. With the change of regime in 1990, the names and concepts associated with the deposed political power were removed from public spaces, just as they had been four decades earlier. They were replaced by people and concepts corresponding to the restored ideology. Throughout the city's history, the influence of central power can be seen almost throughout the naming of public spaces. The influence of the central government in the naming of public spaces in Balassagyarmat can be detected in almost every period. **Bevezetés**

BEVEZETÉS

A közterületek, az utcák neve sok ismeretet hordoz bármely település történetéről, egy adott korszak országos és helyi politikai eseményeiről, vezetői gondolkodásáról tanúskodnak (*EPERJESSY K. 1937*).

Nem tér el ettől, némileg bővül *HAJDÚ MIHÁLY (1980)* álláspontja, mely szerint „a hivatalos névadás legvitatottabb megnyilvánulási formája a közterületek elnevezése, az utcanévadás. Oka, hogy az utcanevék a legkönnyebben – túlságosan is szabadon – változtathatók, ezért leginkább magukon viselik a kor, a változó társadalmi és politikai rendszerek sok valódi és majdnem ugyanannyi téves értékítéletét.”

A kutatás célja fentiek elfogadásával – mint a korábbi esetekben (Sopron, Zalaegerszeg, Kaposvár, Szolnok, Veszprém, Eger, Salgótarján) – annak vizsgálata, mely történelmi időszakokban, milyen mértékben érvényesül *NIKITSCHER PÉTER (2014)* említetteket kiegészítő újabb szempontú álláspontja, nevezetesen: „a jelek és szimbólumok köztéri elhelyezései egyenértékűek a tér szimbolikus elfoglalásával, birtoklásával, egyben az éppen aktuális ideológiát legitimálja, erejét demonstrálja, a közterületek névadása a központi hatalom meghosszabbított karja lehet.” Az elsődleges cél mellett jelen esetben is természetesen adódik annak értékelése, hogy a különböző – ideológiaiilag eltérő – korok névadása mennyire időtálló.

A kutatás alapját *KMETTY KÁROLY (1980)* tanulmánykötete, a település különböző időszakokból származó térképei: *FIDLER T. (1773)*, *ALGÖVER J. (1881)*, *GARAMSZEGI J. (1848)*, azok közterületjegyzékei, a város vezető testületeinek tárggyal kapcsolatos határozatai, a Polgármesteri Hivatal hatályos közterületnévjegyzéke, a Balassagyarmati Madách Imre Könyvtár Helytörténeti Gyűjteményében fellelhető dokumentumok.

A várost érintő vizsgálat beemelésével a sorozatba az eddigiekkel részben egyező, de eltérő jellegzetessége okán színesíteni kívántam a palettát. Balassagyarmat volt ugyan megyei városként megyeszékhely, de mindkét státuszát elveszítette, megyei jogú város nem lett. Soknyelvűsége, határszéli földrajzi helyzetének következményei egy ideig Sopron városéhoz hasonló. A többiekől eltérően növekedése visszafordíthatatlanul nem járt együtt a környező települések bekebelezésével.

A város fejlődésének történelmi sajátossága mellett a feldolgozás során fellelhető dokumentumok alapján a vizsgálat időbeli szakaszolását célszerű nemzeti történelmünk, a város ki-alakulásához igazodva megállapítani, így: 1. a kezdetektől a kiegyezésig, 2. a századforduló évei, 3. a két világháború időszaka, 3. a koalíciós évek és az államszocialista időszak, 4. a rendszerváltoztatástól napjainkig.

Balassagyarmat a vizsgálat időpontjában a magyar városok között lakosságában a 62. (14.196 fő), területét illetően a 32. (23,33 km²).

A munka nem mentes az egyes dokumentumokban található ellentmondásoktól pontatlanságoktól. Ahol azok korrigálására nem nyílt lehetőség, elengedhetetlen volt azok továbbvitele.

A KEZDETEKTŐL A KIEGYEZÉSIG

Balassagyarmat és környéke kedvező földrajzi adottságai miatt – régészeti leletek tanúsága szerint – már a középső rézkorban emberlakta vidék volt. A honfoglalásig a népvándorlások idején, a rómaiak hódításáig a markomannok, kvádok birtokolta vidék volt. Pusztította tatár, török. A török hódoltság utáni betelepítések és népmozgások soknemzetiségű településsé tették. Németek, szlovákok, zsidók, görögök települtek le, kultúrájuk maradandó nyomot hagyott az eredendően magyarlakta, fejlődésnek indult településen.

Az első, rendezett települést ábrázoló térképen (*FRIDLER 1773.*) csak az utcahálózatot, a telkek és épületek láthatók, közterületek neve nem. *KMETTY KÁROLY (1980)* adattárára szerint már a 18. században léteztek nevesített közterületek, utcák: *Árpa, Fazekas, Görögtemplom, István, Káposzta, Kender, Kis, Kistabán, Kistábor, Magtár, Malom, Mély, Nagy Tabán, Ó, Óváros, Patvarci, Posta, Sándor, Templom, Vám, Város.* Az általában használt utca minősítéstől megkülönböztette a névadó az *Ipolysort*, az *Ország útját*, a *Szécsényi* és a *Szügyi* utat, a *Szobok* pusztát. Minden bizonnyal a többnyelvű lakosság miatt használták a szlovák *Jačmenna ulica*-t, a *Maly Taban*-t, a hatalmi viszonyok miatt is a német: *Closter Gasse, Lager Gasse.*

Az utcanevüket is tartalmazó ábrázoláson (*ALGÖVER 1801.*) magyar és szlovák elnevezések egyaránt találhatók, néhány, a már említett Káposzta, Kender, Jačmená, Maly Tabany mellett, *Nagy, Öreg, Templom* utca, illetve *Mitná, Nová, Velky Tabany* ulica, illetve utza jelöléssel. A korai névadás meglehetősen egyszerű, topográfiai pontok, intézmények uralják, többségük helyi specialitást nem tartalmaz. A Tabán is több magyar városban előfordul, előfordult, pl. Esztergom, Nagykőrös, Ócsa, Szeged, Szolnok, a Felvidéken Ipolyság, Léva.

Az 1848-ból származó (egyébként 1841-es állapotot tükröző) térkép (*GARAMSZEGI 1848.*) tükrözi a négy évtized alatt bekövetkezett fejlődést, a belterület növekedését. A velejáró közterületelnevezés már csak magyar nyelvű, ami egyébként a reformkor szellemiségével magyarázható: *Árpa, Chodák, Csizmadia, Fazekas, Görög templom, Ipoly, István, Jó, Káposzta, Kender, Kereszt, Kis Tabán, Kossuth Lajos, Kóvár, Lóger* (a német Lager magyar népnyelvi változata), *Malom, Nagy Tabán, Óváros, Révész Gábor Sándor, Sarolta, Széchenyi, Szűgyi, Tabán kereszt, Újj, Vám, Vármegyeház előtti, Vármegyeház mögötti, Zöldfa, Zsidó temető utca, Kóvári, Ország, Patvarci út, Séta tér.*

A kiegyezésig élő németnyelvű utcanevek egy része a német adminisztráció korai időszakához kötődik: *Curial, Eipel, Gersten, Haupt, Kloster, Magazin, Salz* és *Szügyer Gasse*, a névtelen közterületek *Strasse*, illetve *Weg*. Többségük azonban az 1848-49-es forradalom és szabadságharc megtorlásaként a Bach-korszak németesítési politikájának nyomát is őrzi az 1858-as telekkönyvben és mellékletében. Olyanokét, amelyeknek a magyar változata is használatos volt már, így például: *Brücken, Gärtner, Grosse Taban, Grünbaum, Hanf, Hutweide, Kaiser, Kirchen, Kleine Taban, Kovarer, Kreuz, Mühl, Patvarzer, Széchenyer, Jeruzsalem Gasse, Kleine Kreuz Strasse, Ober Platz, Fuss-steig* (KMETTY 1980).

A vizsgált időszakban a balassagyarmati közterületek névadását jelentős többségben (mintegy 65%) a lakosok által alkotott magyar, német, szlovák utcanevek jellemzik, azok fekvésének, alakjának, irányirányának, az első középületek típusának megfelelően. A későbbiekben hivatalossá válnak, vagy eltűnnek. Megjelenik, bár a korra nem jellemző a személynevek domináns használata. Csekély számban olvashatók a növények, a foglalkozások, a nemzetségek neve.

A központi hatalom „meghosszabbított keze”, „térfoglalása” az első időszakban egyértelműen kimutatható. II. József uralkodáshoz, az abszolutizmushoz kötődően a magyarellenes német nyelvű hatósági névadás jellemző.

A SZÁZADFORDULÓ ÉVEI

A kiegyezéstől az első világháborúig tartó időszak a nagy építkezések (kórház, bíróság, pénzügyi palota, tisztviselőtelep stb.) kora volt, ekkor alakult ki a mai város szerkezete. Gyorsan növekvő lakosságú megyeszékhely igazgatási, kereskedelmi és pénzügyi központja lett a régiónak. A növekedésről nagyszámú közterületelnevezés is tanúskodik: *Andrássy, Arany János, Árpád, Balassa, Baross Gábor, Bástya, Báthory, Batthyány, Bercsényi, Deák Ferenc, Damjanich, Fő, gr. Forgách, Homok, Hunyadi, Ipolyjáró, Ipolypart, Jeruzsálem, Jószi, Kapás, Kaszárnya, Kiskereszt, Kistábor, Király, Klapka György, Kossuth Lajos, Kölcsey, Laktanya, Liget, Madách, Magyar, Marhahajtó, Megyeház, Mikszáth Kálmán, Mező, Nádor, Nagy Iván, Nagyhíd, Német, Petőfi (Sándor), Piac, Rákóczi fejedelem, Régi posta, Szerb, Scitovszky, Széchenyi, Szondi, Szontágh Pál, Temető, Tihanyi, Tompa Mihály, Thököly, Vásár, Vasút, Vörösmarty, Zichy és Zrínyi utca; Csesztvei, Külső Szügyi út, Kismegyeháza tér, Gimnázium, Iskola köz; illetve Baintner puszta, Erzsébet liget, Fadó sor, Fürdőkert.*

Nagyot változott a közterületnevek aránya. Közel felét (47%) nemzeti nagyságaink, történelmi hősök, írók, költők neve teszik ki. Valamivel kevesebb (44%) a földrajzi, topográfiai pontok, helyszínek részesedése, az egyéb, csoportot nem alkotó fogalmaké pedig elenyésző (9%).

A változásban minden bizonnyal komoly szerepet játszott a kiegyezés, a létrejött társadalmi stabilitás, mely a reformkor, a vérbe fojtott szabadságharcok nemzeti törekvéseinek jelentős részét legalizálta. A névadás a nemzeti önrendelkezés érvényesülése, az általános társadalmi hangulat és közérzettel erejét demonstrálja. Legékezebb bizonyítéka az önállóságért harcoló, egykori „rebellisek” ellenfelek névtáblára kerülése. A Monarchia központi hatalmának ereje nem érzékelhető, a magyar birodalomrész központi hatalma pedig egybeesik az addig nem tapasztalt nemzeti egységgel.

A KÉT VILÁGHÁBORÚ IDŐSZAKA

Az alig több mint négy évtizedes prosperálás az első világháborúba sodródással lezárult. A háborús áldozatok, a trianoni béke destabilizálta a társadalmi életet, véget vetett a fejlődésnek, a város elvesztette vonzaskörzetének nagy részét. Az addig forgalmas megyeszékhely a határ szorításában elzárt területté vált, amin az akkoriban elnyert rendezett tanácsú városi cím, majd a megyei városi rang sem segített. A városfejlődés megtorpant, a társadalmi stabilizálódás a gazdasági válságot követően, a '30-as évek derekán élénkült meg.

A közterületek elnevezésében a trianoni országcsontkítás fájdalmas emlékének ébren tartására – mint az egész országban – az elcsatolt részek földrajzi nevei mellett voksoltak a döntnökök: *Ipolysági, Losonci, Aradi, Honti, Lévai, Tatra, Kolozsvári, Lőcsei, Pozsonyi, Maros, Zombor*. Mellettük a hatalom ideológiáját reprezentáló egyházi személyiségek, országos és helyi politikusok: *Baintner Ottó, Balázs Ferenc, Sztranyavszky Sándor, Baltik Frigyes, gr. Tisza István, Luther, Szent Imre, Szent István, Áninger László, Reményi Károly, Trikál József, Jókai Mór, Leiningen Károly* utca, a kormányzó előtt tisztelgő *Horthy Miklós* tér (a regnáló, a központi államideológiát megtestesítő). Néhány helyi topográfiai elem is került az utcanévtáblákra: *Mérleg, Tó, Újkövári utca Kóvári út, ONCSA telep*, társaságukban a büszke történelmi helytállás: *Január 29-e*, a militarizmust sugalló fogalmak: *16-os honvéd, Porosz, Vezér utca, Hősök ligete, Hősi tér* kaptak helyet.

A hitleri-mussolini fasizmushoz egyre erősebb kötődés, az újabb háborúba sodródással közterület névadásában is éreztette hatását. 1943-ban *Szent Margit és Ferry Oszkár* részesült ebben az elismerésben. 1944 végén, ha rövid időre is a történelem leggyalázatosabb alakjairól neveztek el közterületet: *Hitler utca, Mussolini sétány, Szálasi Ferenc tér*. A hitleri fasizmus legszégyenteljesebb intézkedésének végrehajtására *Gettó-t* alakítottak ki, és hivatalosan – mint „közterületet” – így is nevezték.

Eben a három évtizedben az új névadások többségét az államideológiát reprezentáló országos és helyi politikusok, hitélethez kötődő személyek, a trianoni tragédiára emlékeztető, az elcsatolt országrészek földrajzi nevei, a „hős

nemzet” érzetet erősítő fogalmak uralták. A fasiszmus kiteljesedésével annak élő vezetői.

A Horthy-korszakban, a korábbiakkal ellentétben, mindenféle pártpolitikai elvek felett álló, nemzeti nagyságaink közül mindössze kettőt, Jókai Mórt és Leiningen Károlyt méltatták közterület megjelölésére. A korszakban a központi hatalom erejének bizonyítékeként mindvégig uralta a közterületek elnevezését.

A KOALÍCIÓS ÉVEK ÉS AZ ÁLLAMSZOCIALISTA IDŐSZAK

A háború végétével a városban létrejött nemzeti bizottság – elsősorban – a gazdasági kérdésekkel, a romok eltakarításával, a lakosság élelmezésének segítségével, valamint a közigazgatás helyreállításával foglalkozott. Felszámolta az Ébredő Magyarok, a Levente Egyesület, a Nyilaskeresztes Párt és más ezekhez hasonló jobboldali, fasiszta szervezetek helyi csoportjait, vagyonukat elkobozta (BALOGH S. 1977).

Több kérdésben – közöttük a közterületek elnevezése – a városvezetésért versengő pártok, szervezetek küzdelme miatt számottevő mértékben – más településektől eltérően – csak 1947-ben került sor. Addig mindössze két névcsere került sor 1946-ban. A Horthy Miklós (az időközben rövid időre őt váltó Szálasi) tér új neve *Köztársaság*, a Ferry Oszkár utcáé *Laktanya*. A képviselőtestület 4275.kig/164./1947. számú határozata értelmében az ONCSA telep *Munkás*, a Baintner Ottó utca *Templom*, a Zichy utca *Révész Gábor*, a Porosz utca *Béke*, a Kistábor utca *Áchim L. András*, a Nagytábor utca *Dózsa György*, a gr. Tisza István utca *Ady Endre*, a Scitovszky utca *Bajcsy-Zsilinszky*, a gr. Széchenyi u. utca *Széchenyi István*, a Petőfi utca *Petőfi Sándor*, a Vezér utca *Hétvezér*, az Ipolysági utca *Fürst Sándor*, a Sztranyavszky utca (és sétány) *Bacsó Béla*, a Zombor utca *Ságvári Endre*, a Léway utca *Sallai* utcára, a Kóvári út *Szabadság* útra, a Csesztvei út *Mártírok* útjára, Baintner puszta *Palóc*, Szobok puszta *Szabad* pusztára változott. Az indoklás: „A megváltoztatott nevek nem feleltek meg a kor szellemének.” A továbbiakban „élőkről (a testület – a szerkesztő) utcát nem nevez el, hanem csak elhalt magyar demokratikus gondolkású nagyságokról.”

Az állásfoglalás rövid életű volt. 1949-ben – egyértelműen a központi hatalom nyomására – az Erzsébet liget *Sztálin kert*, 1952-ben a Szent Imre utca *Beloianisz* utca lett. 1959-ig a Templom utca nevét *Szabó Lőrinc* váltotta. 1958-ban két új utca *Kilián György* és *Rózsa Ferenc* nevét kapta (MIVK-HGY. El. I.).

Az elkövetkező esztendőben ismét revízióra került sor, folytatódott az utcák átnevezése. A Kapás utcáé *Móricz Zsigmond*, a Kúria utcáé *Vár*, a Teleki utcáé *Tácsics Mihály*, a Balázs Ferenc utcáé *Benczúr Gyula*, a Nagy Mihály utcáé *Kossuth Lajos*, a Maros utcáé *Domb*, az Andrásy úté *Ady Endre*, a Trikál József utcáé *Mező Imre*, a Lőcsei utcáé *Gábor Áron*, az Árpa utcáé *Árpád*, a Kertész utcáé *Rózsavölgyi*, az Aninger utcáé *Rózsavölgyi*, a Laktanya utcáé *Lékai Sándor*,

a Szent István utcáé *Murár Lajos* lett. Addig névtelen utcák is kaptak nevet: *Erkel Ferenc*, *Iffjúság*, *Kandó Kálmán*, *Kún Béla* (MIVK-TGY/U).

Az évtized második felétől a város terjeszkedett, fejlődött. Ipar- és lakótelepek épültek, nőtt a munkahelyek, a betelepülők száma, fejlődött az infrastruktúra. Ennek megfelelően új közterületek kaptak nevet. A legtöbb közöttük nemzeti történelmünk, művészetünk kiemelkedő személyisége: *Attila*, *Babits Mihály Béri Balogh Ádám*, *Esze Tamás*, *Fáy András*, *Fazekas Mihály*, *Irányi Dániel*, *Katona József*, *Krúdy Gyula*, *Markusovszky*, *Mészáros Lázár*, *Mikes Kelemen*, *Perczel Mór*, *Semmelweis Ignác*, *Török Ignác*, *Váczi Mihály*, *Vak Bottyán*, Balassagyarmathoz kötődő prominens egyéniségek: *Bartha Elemér*, *Bérczi Károly*, *Fráter Erzsébet*, *Horvát Endre*, *Mauks Ilona*, *Pajor István*, *Mikszáth Kálmán* nemzetközi hírnevét megalapozó kötet emlékére a *Jó palócok*. Csökkent ugyan, de nem maradhattak el a kommunista mozgalomhoz kötődő nevek, fogalmak: *Április 4.*, *Böjtös Sándor*, *Engels Frigyes*, *Kemerevo*, *Kún Béla*, *Lenin*, *Nógrádi Sándor*, *Sallai Imre*, ha csak mutatóban egyéb kategória (növények, topográfiai nevek) képviselői: *Akácfa*, *Akácos*, *Orgona*, *Régi malom*, *Rozmaring*. Az időszak egészében a központi hatalom rátelepedése jellemezte a közterületek névadását.

A RENDSZERVÁLTOZÁSTÓL NAPJAINKIG

Balassagyarmat város önkormányzati testületének első intézkedései között szerepelt – mint általánosan a rendszerváltozás után, nem először a történelemben – a leváltott politikai hatalomhoz kötődő személynevek, fogalmak eltávolítása a közterületekről. Helyükre többségében nemzeti nagyságok, a városhoz kötődő közéleti személyiségek (tudósok, hitéleti szereplők, politikai üldözöttek, áldozatok) kerültek. A 16/1991. (IV. 30.) rendelettel közterületek nevét változtatták meg a következőképpen: Beloianniszból *Szent Imre*, Felszabadulásból *Szügyi*, Kemerovóiból *Bargár Ödön*, Kilián Györgyből *Nyírjesi*, Landler Jenőből *Mikó Zoltán*, Lékai Jánosból *Vízy Zsigmond*, Mező Imréből *Trikál József*, Révész Gáborból *Zichy*, Rózsa Ferencből *Rózsa*, Ságvári Endréből *Daróczi Gusztáv*, Sallai Imréből *Algöver Mihály*, Somogyi Bélából *Ligeti Lajos*, Szabadságból *Kóvári*, Engels Frigyesből *Erdélyi József*, Fürst Sándorból *Hajós Alfréd*, Lenin lakótelepből *Madách liget*. Az Április 4. lakótelepet négy utcára bontották: *Balázsik Károly*, *Jeszenszky Kálmán*, *Szabó püspök*, *Zeke Kálmán*, a Nógrádi Sándor lakótelepet kettőre, *Móricz Zsigmond*, illetve *Semmelweis* utcára. Táncsics Mihályt az ősi utcanévek visszaállításának szándékával *Teleki* váltotta fel, *Táncsics Mihály* ezzel egyidejűleg – kárpótlásul – egy addig névtelen köz névtábláira került. Szintén addig jelöletlen utca kapta *Liszt Ferenc* nevét. *Bartha Elemér*, *Kenessey Albert*, *Sántha Kálmán* neve elől a Dr. titulust törölték. A Böjtös Sándor, Dózsa György és Áchim András

utcanevekről a döntést későbbre halasztották, Markusovszky Lajos utcát érintetlenül hagyták (*MIVK-HGY. El. I.*).

Újabb, nagyobb mértékű névadásig mindössze két elnevezéssel kapcsolatos döntés született: *Kondor Ernő, Égerfa*; majd 1997-ben kizárólag a bioszféra elemei: *Akácfa, Árnyas, Erdőkerülő, Fenyves, Fülemüle, Kacska, Kankalin, Kócsag, Kőkörcsin, Nyírfa, Pataktart, Tábor, Tópart, Vidra* nevek kerültek a névtáblákra.

Az ezredfordulót követően 2024-ig – a már nevesített közterületek bővítését kivéve – a testületi új nevek használata mellett döntött, nevezetesen: *Bátorság, Béka, Bérczy Károly, Civitas Fortissima, Felsőmalom, Gólya, Harap, Ilovsky Armin, Józsv, Kert, dr. Magyar Pál, Mindszenti József bíboros, Öreg major, Pacsirta, Palóc Triatlon, Reményi Károly, Sipeki Balás Ferenc, Vízmű, Zorád Ernő, Zömök*. Közel egyharmadnyi a városhoz kötődő személyiségek (politikusok, művészek) száma, velük egy sorban az országosan reneszánszát élő tisztelgéshez kapcsolódóan az egyházfő. A város nem érdemtelenül kivívott epitheton orna-a is az időszakhoz kötődik.

ÖSSZEZÉS

A történelmi kataklizmákat követő betelepítések és népmozgások soknemzetiségűvé lett állandó település közterületeiről információt az első, 1778-ból származó térkép nyújt, jóllehet csak az utcahálózat, a telkek és épületek láthatók, azok elnevezése nem. Jóllehet *KMETTY KÁROLY* kutatásának eredményeként ismeretes, hogy a 18-19. században már léteztek utcanevek.

A szlovák, a német elnevezések egy része a település soknyelvűségével magyarázható, többségük a német nyelvű adminisztráció kényszerének eredménye. A központi hatalom „meghosszabbított keze”, „térfoglalása” az első időszakban egyértelműen visszaköszön a közterületek névadásában.

A kiegyezést követő fejlődés tükröződik a nevesített új közterületek számában. Azon belül nőtt és kizárólagossá vált a nemzeti büszkeségeink nevét viselő közterületek aránya, ami az önrendelkezés érvényesülését bizonyítja. Legékesebb bizonyítéka a magyar függetlenségért harcoló, egykori „rebellisek” névtáblára kerülése. Az időszakban a közterületek névadásában a Monarchia központi hatalmának presszója nem tapasztalható.

Az első világháborúba sodródással lezárult a majd négy évtizedes prosperálás. A következő évtizedekben az új névadások többségét az államideológiát reprezentáló országos és helyi politikusok, hitélethez kötődő személyek, a trianoni tragédiára emlékeztető, az elcsatolt országrészek földrajzi nevei, a „hős nemzet” érzetet erősítő fogalmak uralták. A fasiszmus kiteljesedésével annak élő vezetői is utcát kaptak.

A háború végeztével a gazdasági kérdések, a romok eltakarítása, a lakosság élelmezése. a jobboldali, fasiszta szervezetek felszámolása vált centrális

kérdéssé. A közterületek elnevezésének reformja – az ideológiailag nem kívánatos nevek „leváltása” – 1946-ig váratott magára, azt követően vált teljessé, s közel az 1960-as évtized végéig eltartott. A későbbiekben a névadásban nemzeti történelmünk, művészeti életünk kiemelkedő személyiségei mellett a földrajzi, topográfiai fogalmak, a bioszféra elemei, a kommunista mozgalomhoz kötődő nevek, fogalmak kaptak helyet. Az időszak egészében a központi hatalom általános rátelepedése jellemezte a közterületek névadását.

A rendszerváltást követően a város önkormányzati testületének első intézkedései között szerepelt – mint a korábbi rendszerváltozás után – a leváltott politikai hatalomhoz kötődő személynevek, fogalmak eltávolítása a közterületekről. Helyükre többségében nemzeti nagyságok, a városhoz kötődő közéleti személyiségek (tudósok, hitéleti szereplők, politikai üldözöttek, áldozatok) kerültek. Nem egy esetben az előző hatalom által negált esetek visszaállítása.

Új helyzetet teremtett a helyi önkormányzatokról szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény. A XX. századi önkényuralmi rendszert előkészítő, kiszolgáló személyek névhasználata tilalmának hatályba lépésével a központi akarat meghosszabbított karjának kérdése a közterek névadásával kapcsolatban országos viszonylatban egyértelmű, függetlenül a helyi hatalom politikai színezetétől.

Végezetül: A közterületek elnevezésének leginkább politikai rendszerfüggő, ebből fakadóan neuralgikus pontja a személynevek használata, mellettük természetesen az uralkodó ideológiához kötődő fogalmaké. A Polgármesteri Hivatal nyilvántartása szerint a hatályos közterületnevek 55,5% ebbe a kategóriába tartozik. Ezen belül 1945 előttiak aránya 37%, az 1945 és 1991 közöttieké 41%, a rendszerváltozás utániaké 22%.

Ami a névadás legérzékenyebb pontját illeti: Jelenleg, a teljes történelmi időtávban előforduló valamennyi személynév 77,3%-a képezi a maradandó kategóriát. Többségében folytonosan, egy részük, az erős ideológiai kötődés miatt eltörlés és visszanevezés következtében, pl. Szent Imre, Szent István, Teleki László, Trikál József, Zichy. Ezen belül az 1945 előtti elnevezések 64%-a, az 1945 és 1990 közöttiek 36%-a látható a névtáblákon.

A hagyományörzés mértékét jelzi, hogy a jelenleg aktív elnevezések 29,5%-a 1945 előtti, 32,3%-a 1945-1991 közötti, 38, 2%-a a rendszerváltozás utáni döntés eredménye.

IRODALOM

- ALGÖVER J. (1881): Balassa Gyarmat. <https://maps.hungaricana>. Utolsó megtekintés 2025. 02. 25.
- BALOGH S. (szerk.) (1977): Balassagyarmat története 896-1962. Balassagyarmat Város Tanácsa, 656 [46] t.l. pp.
- FIDLER T. (1773): Appendix mappae... <https://maps.hungaricana>. Utolsó megtekintés 2025. 02. 25.
- GARAMSZEGI J. (1848): Balassa Gyarmat mezőváros belső telkeinek térképe. <https://maps.hungaricana>. Utolsó megtekintés 2025. 02. 25.
- KMETTY K. (1980): Balassagyarmati utcanevek. Városi Tanács, Balassagyarmat, 217 p., 19 t.fol.
- NIKITSCHER P. (2014): Tér, hatalom, szimbólumok, hatalmi önreprezentáció és szimbolikus térfoglalás. In: Dúll A. – Izsák É. (szerk.): Tér-rétegek: Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól. L'Armattan, Budapest, pp.77-102.

Forrásjegyzék

- BELÜGYMINISZTERIUM NYHÁT: Balassagyarmat Közterületei 2025.02.13.
- MADÁCH IMRE VÁROSI KÖNYVTÁR Helytörténeti Gyűjtemény Elegyes gyűjtemény 47.7.5 (Szövegközi hivatkozás: MIVK-HGY. El. I. 47.7.5)
- MADÁCH IMRE VÁROSI KÖNYVTÁR Helytörténeti Gyűjtemény Tematikus gyűjtemény/Utcanevek 47.7.5 (Szövegközi hivatkozás: MIVK-TGY/U).
- MNL NÓGRÁD VÁRMEGYEI LEVÉLTÁRA SALGÓTARJÁN, illetve BALASSAGYARMATI FIÓKLEVÉLTÁRA V.31.; XVII.2.; XXIII.502.; XXXVII.201. fondok

ÁLLAMI KITÜNTETETTÜNK 2025. AUGUSZTUS 20

KÓKAI SÁNDOR

Az MTA X. osztály Társadalomföldrajzi Bizottságának Történeti Földrajzi Albizottságának vezetői és tagjai ezúton is szívből gratulálnak Hajdú Zoltán professzor úrnak abból az alkalomból, hogy 2025. augusztus 20.-i állami ünnep alkalmából több évtizedes, kiemelkedő oktató- és kutatómunkája elismeréseként magas állami kitüntetésben részesült.

Dr. Hajdú Zoltán professzor szakmai-tudományos tevékenysége szorosan kapcsolódik történeti földrajzi iskolánkhoz és folyóiratunkhoz.

Tájföldrajzi-tájhasználati aspektusú konferenciáink rendszeres előadója, melyek írásban kiválóan megfogalmazott, magas színvonalú tudományos szintézisei a Történeti Földrajzi Közlemények hasábjain is megjelenhetnek.

A Kulturális és Innovációs Minisztérium **PROF. DR. HAJDÚ ZOLTÁN** geográfusnak a Magyar Tudományos Akadémia doktorának, a HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézetének tudományos tanácsadójának több évtizedes kiemelkedő kutatómunkája elismeréseként a **MAGYAR ÉRDEMREND PARANCSNOKI KERESZT POLGÁRI TAGOZAT** kitüntetést adományozta. A kitüntetést Hankó Balázs, a Kulturális és Innovációs Minisztérium minisztere adta át a Pesti Vigadóban megrendezett ünnepségen.

Dr. Hajdú Zoltán professzor a kitüntetést példamutató, áldozatos tevékenysége elismeréseként magas színvonalú kutatói és oktatói munkája, valamint kiemelkedő tudományos és közéleti tevékenysége elismeréseként vehette át. Fő kutatási területe a Kárpát-medence közigazgatásföldrajza, a történeti ökológia, a tájak közötti gazdasági kapcsolatok, a javak cseréjének

földrajza, táj és ember kapcsolata, a Kárpát-medence és a Zemplén-vidék regionális kutatása, melyekkel szorosan kapcsolódik a történeti földrajz kutatási prioritásaihoz is.

Prof. Dr. Hajdú Zoltán szakmai-tudományos életrajza

Hajdú Zoltán Végardón született 1952-ben, s ott végezte általános iskolai tanulmányait. Végardó Sárospatak és Sátoraljaújhely között fekszik, a Bodrog partján, Sárospatakhoz jóval közelebb. 1966-1970 között Sárospatakon végezte középiskolai tanulmányait, az osztályok akkori, diákok által megfogalmazott rangsorában a „hulladékosztály” becenévvel illetett közösségben. Osztályfőnöke a kiemelkedő pedagógus Szathmári Sándor volt, s Ő volt a történelem és földrajz tanára is.

Az előfelvételiként Hódmezővásárhelyen eltöltött 11 hónap gazdag élettapasztalattal látta el, a mellett, hogy megismerkedett a 6-os őrhely mellett juhait legeltető juhásszal, aki 70 éves létére – emlékezete szerint – soha nem járt a közeli Szegeden. Számára a juhokon és Vásárhelyen kívül nem volt érdemi, külső motivációs inger.

A Magyar Néphadsereg utolsó előfelvételis bölcsész-százada mély nyomokat hagyott az előjárókban....

1971 – 1976 között a debreceni KLTE BTK történelem-földrajz szakos hallgatója volt. Az akkori csoporttársak döntő része azért ment az egyetemre, hogy tanuljon, senki számára nem a kettes volt a cél. (Ez ma furcsának tűnhet sok hallgató számára.)

Az akkori debreceni egyetem történelem-földrajz szakosokat oktató gárdája nagyon sokszínű volt, nemzetközileg jegyzett, sőt világhírűnek mondható tudós tanárok mellett több, alig felkészült oktató is volt, aki előadását saját jegyzetéből olvasva is nehezen tartotta meg.

A Földrajzi Intézetben Kádár László minden tekintetben kiemelkedő személyiség volt. Mivel tudta, hogy az 1971-1976-os az utolsó évfolyama a nyugdíjazása előtt, kiemelt figyelmet fordított a társaságra. Meghirdette a „Bevezetés a földrajztudomány elméletébe és történetébe” című speciális kollégiumot, mely minden résztvevő hallgató számára életre szóló eligazítást adott. Hajdú Zoltán földrajzelméleti és földrajztörténeti ismeretanyagának mély rétegét adta a következő időszakra.

Hajdú Zoltán egyszerre foglalkozott a földrajz és a történelem tárgyi tudásának elsajátításával, részt vett mindkét tudományos diákkör munkájában, OTDK versenyein. Első tudományos dolgozata 1975-ben jelent meg a hegylajai felkelésről, melyhez nem csak szakirodalmi feldolgozást, hanem eredeti levéltári kutatásokat is végzett. Földrajzi és történelmi szakdolgozatot egyaránt írt, végül

a Pap Antal vezette településtörténeti-településföldrajzi jellegű dolgozatot nyújtotta be a hegylajai települések központi szerepkörének feldolgozásáról.

Az egyetem befejezése után Miskolcra került, a miskolci Nehéziparai Műszaki Egyetem Bányamérnöki Karára. Akkor vezették be az egyetemeken kötelező jelleggel a nemzetközi munkásmozgalom történetének oktatását, csoporttársai közül többen más egyetemeken kötöttek ki, ugyanebből az okból. Arra jó lehetőséget adott a NME, hogy átdolgozza és kiegészítse földrajzi szakdolgozatát, megírja és megvédje a doktori disszertációját a KLTE TTK-n. A megvédett doktori értekezés Pinczés Zoltán szervező tevékenységének eredményeként a Földrajzi Intézet újraindított sorozatának első kötete lett.

1977 tavaszán egy miskolci konferencián elhangzott előadásának következményeként Fodor István és Rechnitzer János felvetette a pécsi váltás lehetőségét, így ősszel – némi bonyodalom után - már a Dunántúli Tudományos Intézetben kezdte meg az akadémiai jellegű tudományos kutatást.

Az intézeti profil keretében illeszkedve kezdte újra a magyarországi közigazgatásföldrajzi kutatásokat. Magánszorgalomból a kandidátusi értekezését teljesen egyéni kutatások bázisán, a két világháború közötti magyarországi területrendezési koncepciókból szerette volna írni, de az akkori Tudományos Minősítő Bizottság nem hagyta jóvá a téma művelését.

1986-ban megvédte kandidátusi disszertációját a településhálózat és a közigazgatási területszervezés kölcsönhatásának elemzése keretében, melyet az Akadémiai Kiadó egy új sorozat első tagjaként megjelentetett.

1986 után az intézeti team munkák keretében hozzájárult az intézmény fenntartásának anyagi alapjai megteremtéséhez. A KGST környezetvédelmi program keretében – melyet Fodor István vezetett – bejárta a Szovjetunió területének jelentős részét, s szembe találta magát egy középiskolai atlasz irracionális áru megvásárlása után a „természetátalakítás zseniális sztálini tervével”. Lényeges és helyszíni kutatások alapján publikált néhány tanulmányt, majd a rendszerváltás megindulása levette a napirendről a kérdést.

2002-ben megvédte MTA doktori értekezését a magyarországi közigazgatási reformok összetett kérdésköréről, s a megjelent kötet tankönyvvé vált a jogi karokon. Az azóta eltelt két évtized termékenynek tekinthető tevékenységét az MTMT adatbázisában mindenki követni tudja. A professzor úr legfontosabb publikációinak alábbi elemei is döntően erre fókuszálnak. A leglényegesebb témacsoport a Kárpát-medence és a magyar államiság közötti kölcsönhatások feltárása volt.

DR. HAJDÚ ZOLTÁN PROFESSZOR ÚR LEGFONTOSABB PUBLIKÁCIÓI

A professzor úr publikációit az elmúlt évtizedekben megjelentető fontosabb folyóiratok: Földrajzi Közlemények, Földrajzi Értesítő, Magyar Tudomány, Tér

és Társadalom, Történeti Földrajzi Közlemények, Falu–Város–Régió, Társadalomkutatás, Magyar Közigazgatás, Comitatus, Európai Tükör, Limes.

Hajdú Zoltán -Csüllög G.-Frisnyák S.-Kocsis K.-Kókai S.-Nagy M. M.: A magyar állam történeti közigazgatás-földrajza. In: Kocsis K.-Kovács Z.-Nemerkényi Zs.-Gercsák G.-Kincses Á (szerk.) Magyarország nemzeti atlasza 1. kötet: Állam és nemzet. Budapest, HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézet (2024) 207 p. pp. 44-65. ,

Hajdú Zoltán-Finta I.-Kitanics M.-Kocsis K.-Pálné Kovács I.-Pap N.-Reményi P.-Siposné Kecskeméthy K.-Somlyódyne Pfeil E.-Vadál, I et al.: A mai magyar állam közigazgatás-földrajza. In: Kocsis K.-Kovács Z.-Nemerkényi Zs.-Gercsák G.-Kincses Á (szerk.) Magyarország nemzeti atlasza 1. kötet: Állam és nemzet. Budapest, HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézet (2024) 207 p. pp. 66-85.

Hajdú Zoltán: A Kárpáti- vagy Magyar-medence a mi ezeréves hazánk": Magyarország földrajza oktatásának nemzetpolitikai fordulata a két világháború közötti középiskolai földrajzi tankönyvekben

In: Kókai S.-Csüllög G. (szerk.) Táj, társadalom, kultúra: Tiszteletkötet Frisnyák Sándor kilencvenedik születésnapjára. Nyíregyháza, Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága (2024) 603 p. pp. 253-261.

Hajdú Zoltán: Államosodási folyamatok a Kárpát-medencében a XX. században. Budapest, Typotex Kiadó (2023), 203 p.

Hajdú Zoltán: A Balkán-félsziget és a Kárpát-medence kontaktzónája: birodalmi és államhatárok permanens konfliktusa. In: Nemes Nagy J.-Pálné Kovács I. (szerk.) A regionalizmus: az elmélettől a gyakorlatig. Illés Ivánra emlékezve 80. születésnapja alkalmából. Pécs, Publikon Kiadó (2022) 273 p. pp. 45-58.

Hajdú Zoltán: Miért nem mondta (mondhatta) fel Magyarország a trianoni békeszerződést az 1920-as évek elején? In: Gulyás L.-Miklós P.-Tóth M.-Zeman F. (szerk.) A Horthy-korszakról az értékteremtő történetírás jegyében. Az Újragondolt negyedszázad konferenciasorozat. Áttekintés és tanulmányok. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására (2021) 329 p. pp. 83-89.

Hajdú Zoltán-Rácz Szilárd: Államtörténeti traumák, társadalmi, gazdasági, politikai rendszerváltások, közigazgatási reformkísérletek a XX. századi Magyarországon Comitatus: Önkormányzati Szemle 29: 233 pp. 23-33. (2019)

Hajdú Zoltán: The political geographical aspects of cross-border illegal migration at the south Hungarian borders since the collapse of the bipolar

- world. In: Barwinski M. (ed.) *Borderlands of Nations, nations of borderlands: Minorities in the borderlands and on the fringes of countries*. Lodz; Opole : University of Lodz; Silesian Institute in Opole, 2017. pp. 225-238. (Region and regionalism; No. 13. vol. 1.)
- Hajdú Zoltán:** Állam vagy/és ország: Fogalmi és területi ütközések a Kárpát-medencében = Történeti Földrajzi Közlemények 5. 2017 3-4. pp. 1-21.
- Hardi T. – **Hajdú Zoltán** – Mezei I.: *Határok és városok a Kárpát-medencében*. Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2009. 374 p.
- Zoltán Hajdú** – Gábor Lux – Ilona Pálné Kovács – Edit Somlyódyne Pfeil: *Local Dimensions of a Wider European Neighbourhood: Crossborder Relations and Civil Society in the Hungarian-Ukrainian Border Area: The Case of the EUDIMENSIONS Project*. Pécs: Centre for Regional Studies HAS, 2009. 60 p. (Discussion Papers 71.)
- Hajdú Zoltán:** Városok és a közigazgatási terület-szervezés a Kárpát-medencében az I. világháború utáni időszaktól az Európai Unióig. In: *Határok és városok a Kárpát-medencében*. szerk. Hardi T. – Hajdú Z. – Mezei I. Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2009. 83-132. p.
- Hajdú Zoltán:** Kárpátalja területi autonómiája: alapvető államstruktúra- és határváltozások, de a kérdés örök? In: *Kisebbségi autonómia-törekvések Közép-Európában - a múltban és a jelenben : Tanulmányok*. szerk. Kupa L. Pécs, PTE: Bookmaster Kft., 2009. pp. 208-216.
- Hajdú Zoltán:** Horvátország In: *Magyarország történeti földrajza II. kötet*. szerk. Beluszky P. Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2007. 411-421. p.
- Hajdú Zoltán:** State development, regionalisation and decentralisation processes in Central and Eastern Europe in the time of the systemic changes (1989–2005). In: *Regional Decentralization in Central and Eastern Europe*. Ed. Pálné Kovács I. Pécs: University of Pécs Department of Political Studies, 2007. 7–30. p. (Political Studies of Pécs, 4.)
- Hajdú Zoltán** – Illés I. – Raffay Z. (szerk.): *Délkelet-Európa: Államhatárok, határokon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák*. MTA Regionális Kutatások Központja, 2007. 161 p.
- Hajdú Zoltán** – Illés I. – Raffay Z. (eds.): *Southeast-Europe: State Borders, Cross-Border Relations, Spatial Structures*. Pécs: Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, 2007. 160 p.
- Hajdú Zoltán** – Nagy I.: Changing border situations within the context of Hungarian geopolitics. In: *EU Enlargement, Region Building and Shifting Borders of Inclusion and Exclusion*. Ed. J. W. Scott. Aldershot: Ashgate, 2006. 65–80. p. (Border Regions Series).
- Hajdú Zoltán** – Szabó-Kovács B.: Településállomány, településhálózat, térszerkezeti sajátosságok. In: *Dél-Dunántúl*. Szerk. Hajdú Z. Pécs–Budapest:

- MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, 2006. 73–133. p. (A Kárpát-medence Régiói, 3.)
- Hajdú Zoltán** – Győri R. (szerk.): Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. Pécs–Budapest: MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, 2006. 450 p.
- Hajdú Zoltán (szerk.):** Dél-Dunántúl. Pécs–Budapest: MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, 2006. 499 p. (A Kárpát-medence Régiói, 3.)
- Hajdú Zoltán:** Magyarország közigazgatási földrajza. 2. javított kiadás. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2005. 332 p. (Studia Regionum) (Dialóg Campus Tankönyvek) (Területi és Települési Kutatások, 17.).
- Hajdú Zoltán:** India politikai földrajza. In: Ázsia politikai földrajza. Szerk. Pap N. Pécs: Alexandra, 2005. 195–228. p.
- Hajdú Zoltán:** A társadalom és a gazdaság területi folyamatait befolyásoló ideológiai, politikai és törvényi környezet a 19–20. század fordulóján. In: Magyarország történeti földrajza I. kötet. Szerk. Beluszky P. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2005. 103–120. p.
- Hajdú Zoltán:** Carpathian Basin and the Development of the Hungarian Landscape Theory Until 1948. Pécs: Centre for Regional Studies, 2004. 47 p. (Discussion Papers, 44.).
- Hajdú Zoltán:** Political geographical issues of Hungary's accession to the European Union. = Földrajzi Értesítő, 53. 2004. 1–2. 51–76. p.
- Hajdú Zoltán:** A közigazgatási régió történeti, funkcionális összefüggései és alakváltozásai Magyarországon. = Magyar Tudomány, 110. (49) 2004. 9. 942–951. p.
- Hajdú Zoltán–Pálné Kovács I. (eds.):** Portrait of South Transdanubia: A Region in Transition. Pécs: Hungarian Academy of Sciences Centre for Regional Studies, 2003. 204 p.
- Hajdú Zoltán:** Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 2003. 71 p. (Balkán füzetek, 1.)
- Hajdú Zoltán–Dövényi Z. (összeáll.):** A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései I–II. Szerk.: Glatz F. Budapest: MTA, 2002. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. IV. A területfejlesztési program tudományos alapozása).
- Hajdú Zoltán:** A település-, településhálózat- és területfejlesztés hazai múltja. In: A terület- és településfejlesztés kézikönyve. Szerk.: Beluszky P., Kovács Z., Olessák D. Budapest: CEBA Kiadó, 2001. 18–25. p. (Magyarország kézikönyvtára).

- Hajdú Zoltán:** Erdély történetileg változó államföldrajzi problematikája: közigazgatási régió, részállam, önálló állam, államrész? In: A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a 2000. április 13–15-i tusnádfürdői konferencián elhangzott előadásokból. Szerk.: Papp Kincses E., Kassay J., Kánya J. Csíkszereda: Székelyföld 2000 Munkacsoport, 2001. 209–222. p.
- Hajdú Zoltán:** Az Európai Unió fejlődésének és reformjának politikai földrajzi alapkérdései (A hatalom és egyetértés dilemmái). In: Emlékkönyv Bihari Ottó egyetemi tanár születésének 80. évfordulójára. Szerk.: Petrétai J. Pécs: PTE Állam- és Jogtudományi Kar, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete, 2001. 163–178. p. (Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata, 128.).
- Hajdú Zoltán:** A terület- és településfejlesztés nemzetközi gyakorlata. In: A terület- és településfejlesztés kézikönyve. Szerk.: Beluszky P.-Kovács Z.-Olessák D. Budapest: CEBA Kiadó, 2001. 11–17. p. (Magyarország kézikönyvtára).
- Hajdú Zoltán:** Teleki Pál tájelméleti munkássága. = Földrajzi Közlemények, 49. 2001. 1–2. 51–64. p.
- Hajdú Zoltán:** Political geographical research of the Balkans in Hungary. = Geographica Slovenica, 34. 2001. 1. 115–129. p.
- Hajdú Zoltán:** A magyar közigazgatási régiók történeti problematikája. In: Területfejlesztés és közigazgatás-szervezés (Megye, régió, kistérség). Szerk.: Glatz F., Összeáll.: Horváth Gy.-Pálné Kovács I. Budapest: MTA, 2000. 91–108. p. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. IV. A területfejlesztési program tudományos alapozása).
- Hajdú Zoltán:** Transformation of the Hungarian public administration system after 1989. In: Hungary Towards the 21st Century – the Human Geography of Transition. Ed.: Z. Kovács. Budapest: Geographical Research Institute HAS, 2000. 99–115. p. (Studies in Geography in Hungary, 31.).
- A fentiekén túlmenően az MTMT adatbázisa 550-nél több tudományos közleményét tartja számon. Az említett folyóiratok mellett, 15 önálló könyvet és 18 kötetet jegyez szerkesztőként.

JAVASLAT A 2025. ÉVI BALASSA IVÁN EMLÉKÉREMRE

VIGA GYULA

A három évtizede megalakult Bodroghközi Művelődési Egyesület – a formailag újra egyesült történeti táj jövőjével kapcsolatos reményeknek megfelelően – meglehetősen széles feladatkört határozott meg a frissen létrejött közösség számára. Az elmúlt emberöltő során egyértelművé vált, hogy az Alsó- és Felső-Bodroghköz együttműködése a tudomány és a kultúra területén

egyértelmű leginkább, köszönhetően a szerteágazó érdeklődés ellenére is belátható céloknak, nem utolsósorban a mesterségük csillagzata által vezérelt, itt tevékenykedő szakembereknek. Az ő tevékenységükhöz is szükség van azonban mind az intézményi, mind a személyes segítő háttérre, amelyek/akik előre mozdítják a munkájukat. Az utóbbiak szerepének megítélése alapvetően szubjektív, így ezt vállalva, negyedfél évtizedes bodroghközi tapasztalatom alapján ajánlom, hogy Egyesületünk elismerését, a Bodroghköz örökségének átörökítéséért és megismertetéséért járó Balassa Iván-díjat közösségünk idén Zvolenszky Gabriellának ítélje oda!

Zvolenszky, született Kiss Gabriella Királyhelmecről származik. Kislány kora óta kitöltötte az életét a néptánc, a színjátszás, a népi hagyományok megőrzése szervezőként és aktív szereplőként egyaránt. A losonci Pedagógia Szakközépiskolában érettségizett, s miután az egyetemre nem nyert felvételt, 1975-től 1989-ig óvónőként Bacskában dolgozott. Közben Pozsonyban elvégezte a gyermek- és felnőtt néptáncosok számára kiírt koreográfusképzést. 1990-ben a tóketerebesi Művelődési Központ alkalmazottja lett, ahol a megyei szintű intézményben a magyar művészeti csoportok összefogása, a néptáncosok számára koreográfiák készítése, a bodroghközi kulturális élet szervezése volt a

feladata. Két évvel később ugyanezt a munkát már a CSEMADOK berkeiben végezte szakreferensként Királyhelmecen. 1992-1996 között a Comenius Tanítóképző Főiskolán, Sárospatakon diplomát szerzett, melyet Nyitrán 1996-1998-ban a Konstantin Filozófiai Egyetem Pedagógiai Karán honosított. Tanulmányait a pedagógia doktora cím megszerzésével zárta a komáromi Selye János Egyetemen 2009-ben. 1995-ban kinevezték a helmeci művelődési ház igazgatónőjének, majd néhány éves pedagógusi munka után, 2006-ban lett a Bodroghközi és Ung-vidéki Közművelődési Intézet - Kassa Megyei Önkormányzat Kulturális Intézményének igazgatója, ahol 15 éven át, nyugdíjba vonulásáig tevékenykedett. A megbízása a térségi könyvtár, múzeum és a kulturális központ létrehozására és irányítására szolt. Bodroghközben 34, az Ung-vidéken 16, tehát összesen 50 község tartozott az intézet hatáskörébe, ahol évente 100-120 rendezvényt bonyolítottak le sikeresen.

Bár a történeti táj kulturális öröksége és műveltsége szempontjából roppant lényeges, nem lehet itt feladatom annak részletezése, hogy Zvolenszky Gabriella pályafutása során hány táncsoportot és színjátszó kört szervezett és vezetett szakmailag, milyen sokat tett azokon a területeken a tehetséggondozásért, s hogy önmaga is milyen sok kulturális közösségben volt aktív szereplő. Azt a tevékenységét szeretném méltatni, hogy Királyhelmecen az egykori Tiszaszabályozó Társulat székházában, melyet gróf Mailáth József építtetett 1895-ben, alkalmas épületet talált a múzeum kialakítása számára. A 20. században sokféle funkciót ellátó objektum átalakítása és tetőszerkezetének cseréje, a tetőtér beépítése, a Mailáth-szoba kialakítása sok pénzt és energiát igényelt, s végül Cigánd várossal közös Határon Átnyúló Pályázat révén valósult meg 2013-2015 között. A közművelődés szempontjából kiemelem az épület udvarrészének kialakítását családias hangulatú koncertek, tematikus alkotónapok, és kézműves gyermektáborok számára. Mivel az elmúlt másfél-két évtizedben Szlovákiában is jelentősen megváltoztak a muzeális intézményekkel kapcsolatos társadalmi elvárások, legfeljebb az idősebb generáció kesereghet azon, hogy a Felső-Bodroghköz múzeumának hamarabb lett épülete, mint gyűjteménye. Többen ismerjük ennek okait, előzményeit, ahogy többen tanúi voltunk annak is, hogy Zvolenszky Gabriella mikén próbálta megteremteni a múzeum tevékenységének társadalmi háttérét egy múzeumi egyesület létrehozásával.

Magam jelentősnek gondolom azoknak a kiadványoknak a megjelentetését is, amelyek a Felső-Bodroghköz történetjének és néprajzának, jeles személyiségének hírért vitték a Kárpát-medencében. A múzeum összegyűjtötte a Felső-Bodroghköz és az Ung-vidék értéktárát, elkészült a helyi művészeti csoportok, a kézművesek valamint a képzőművészek adatbázisa is.

Mivel a Bodroghközben különösen nagy becse van minden rendezvénynek, amelytől a turizmus fellendülése remélhető, nem lehet túlbecsülni az olyanfajta visszatérő programok jelentőségét, amelyek akár több ezer fős érdeklődést

jelenthetnek. Mint például Nagytárkányban a Márton-naphoz kapcsolódó LibaGaliba, a Borsiban zajló Tokaji-Rákóczi Fesztivál vagy a Királyhelmecei Kulturális Fesztivál újabb programokkal történt gazdagítása, melyben Zvolenszky Gabriella és intézménye jelentős szerepet vállalt.

A kassai főkonzul felterjesztésére Magyarország köztársasági elnöke 2017-ben Magyar Arany Érdemkereszttel ismerte el Zvolenszky Gabriella munkásságát. Úgy vélem, hogy a Bodroghözi Művelődési Egyesület céljainak elérését segítő tevékenységéért megérdemli a Balassa Iván-díjat, melynek odaítélését jó szívvel ajánlom.

LAUDÁCIÓ DR. GÁL ANDRÁS KITÜNTETÉSE ALKALMÁBÓL

KÓKAI SÁNDOR

Dr. Gál András középiskolai földrajztanár, ny. gimnáziumigazgató kitüntetésének helyszíne (Sárospatak) egy olyan szimbolikus hely, amely a középkortól iskolaváros és regionális tudásközpont, és mint ilyen, a földrajztudomány egyik legrégebbi hazai műhelye, környezete a Tokaj-hegylajai borvidék: történeti táj és a világörökség része, innovációs sziget, amely évszázadok óta kiemelkedik a körülötte elhelyezkedő szegénységi zónából (pl. Bodrogek, Hegyköz, Hernád-völgy stb.).

Szerencsés pedig egyrészt e régióknak, mint sajátos entitásnak és szellemi innovációs központjainak a nyugati kapuja, a maga gyűjtő és elosztó szerepével és funkciójával. Másrészt, - s ez most számunkra a legfontosabb - Gál András gimnáziumi igazgató, c. főiskolai docens és kutató-tanár aktivitási tere. A Bodrogek Művelődési Egyesület legrangosabb kitüntetésére (Balassa Iván díj) történő felterjesztésben munkásságát az alábbiakban foglalom össze:

Dr. Gál András (Abaújszántó 1955. december 20.) jogelőd intézményünk (BGYTKF) földrajz-testnevelés szakos hallgatójaként került szorosabb kapcsolatba a felsőoktatással és kutatással. Szakdolgozata és első tudományos munkái a lakóhelyi- és honismereti geográfia társadalmi-gazdasági folyamatainak feltárásához kapcsolódtak. E feladatai megvalósításához a BGYTKF Földrajz Tanszékén több évtizede folyó régió kutatás, az értékkutatás és értékközvetítés jelentette számára is a követendő példát. A szakmai-mesterségbeli tudásának elmélyülésével párhuzamosan folytatta környezetföldrajzi vizsgálatait, a Tokaj-hegylajai tájhasználat térbeli szerkezetére összpontosítva.

Dr. Gál András eddigi sokoldalú életművének egyik fontos eleme a történeti és recens táj kutatás, a szülőföld és tágabb környezetének történeti földrajzi aspektusú vizsgálata, amely 170 tanulmányt eredményezett. Néhány fontosabb ezek közül:

1. Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai. PTE TTK Földrajzi Intézet. Pécs. PhD. disszertáció (2003)
2. Gál András kétkötetes műve a Zempléni-hegység tudományos feltárói és gazdaságfejlesztői címmel.
3. A tokaji szőlő és bor művelődéstörténeti aspektusai. (2008)
4. A filoxéra és az ármentesítés hatása Tokaj-Hegyalja tájhasználatára. (2010)
5. Tokaj-Hegyalja tájhasználat a 20. század elején (2011)
6. Tokaj-Hegyalja, mint történeti táj. (2012)
7. Történeti kultúrtájelemek Tokaj-Hegyalján. (2013)

Tanulmányai önálló kötetekben, könyvfejezetekben, konferencia-kiadványokban és olyan szakmai folyóiratokban jelentek meg, melyeket a geográfus szakma is pozitívan értékelt. A Szerencs és környéke, majd Tokaj-Hegyalja teljes területére kiterjedő tájföldrajzi és történeti földrajzi kutatómunkája e régiók tájtörténetét gazdagítja. Az öt önálló monográfiában feldolgozott – Tokaj-Hegyalja kapujaként ismert – Szerencs város és környezetének tudományos kutatása mellett a Zempléni-hegység történeti földrajzi vizsgálatával foglalkozott a legtöbbet és a legeredményesebben. E regionális történeti földrajzi munkák nem csak a magyar földrajztudományt, hanem a feldolgozott tájakon élő emberek honismeretét is gazdagítja. A tájhasználat-változásairól, a tájhasználokról (népesség) és a településekről írt dolgozatai erősítik az itt élők táji (települési) identitását.

Gál András azonban Tokaj-Hegyalja történeti kultúrtáj értékeinek és feltárásának a szélesebb körű megismerésében és megismertetésében is kiemelkedően fontos lépéseket tett. Kutató és tudomány-szervező tevékenysége, a szakmai-tudományos műhelyekkel kialakított kapcsolatai példaértékűek. A mindennapi pedagógiai gyakorlat, az innováció és a kutatás szerves kapcsolatát sikeresen megvalósítva a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézetének kutató-oktatói közösségével négy évtizede szoros kapcsolatot épített ki. E kapcsolatépítése és feladatvállalása az egyszerű kapcsolattól sokoldalúbb, másfél évtizedig – főiskolai és egyetemi tanszékekkel együttműködve – tájföldrajzi konferenciákat, tudományos szimpóziumokat szervezett, és azok anyagát megjelentette. Itt és e helyen szeretném kiemelni, hogy néhai Frisnyák Sándor professzor közreműködésével és támogatásával tizenöt tájföldrajzi konferenciát rendeztek Szerencsen, melynek előadásait kiadták, összesen több mint 8300 oldal terjedelemben. Az előadások fele a Zempléni-hegység és

környéke, a Bodroglak, Taktaklak, Harangod és a Hernád-völgy történeti földrajzával, a többi a Kárpát-Pannon térség más tájaival, városaival és régióival foglalkozott.

A szerencsi konferencia-sorozat 2001-től 2007-ig a Zempléni-hegység és környéke tájöldrajzára koncentrált, majd – Marosi Sándor (1929-2009) akadémikus kezdeményezésére – a további rendezvényeken a helyi témák mellett a Kárpát-medence természet-, társadalom- és történeti geográfiájával is foglalkoztunk. Nagyra értékelhető, hogy dr. Gál András pályázatokkal, szponzori támogatásokkal megteremtette a konferencia-rendezés és a konferencia-kötetek kiadásának anyagi alapjait és mindezek felül vállalta a szervezési feladatokat is. Egyfajta továbbképző-, kutatást ösztönző, módszertani és komplexitást felölelő jellemzőivel kedvelt találkozó helye lett e konferencia-sorozat a fiatal, kezdő kutatóknak is.

A magyar földrajz szerencsi műhelyében más művek is készültek, így pl. Frisnyák Sándor – Gál András és Horváth Gergely szerkesztésében megjelent Hazánk első tájöldrajzi lexikona a Zempléni-hegységről.

Szakmai munkásságában fontos terület a tudományos ismeretterjesztés. Távol-keleti és délkelet-ázsiai utazásai meghatározó tényezője és mozgatórugója a tudatos szakmai fejlődés igénye és megvalósítása mellett az volt, hogy az új tudás megteremtésének ezen útját járva hozzájáruljon a geográfia és a köznevelés eredményességének jobbításához. Tanári attitűdjének egyik igen értékes sarokpontja, növelni a középiskolai tanulók földrajzi valóságismeretét, ezzel is hozzá járulva a diákok szellemi-szakmai fejlődéséhez, elméleti és gyakorlati tudásuk összekapcsolásához, olykor a szintézis-alkotás örömeig eljuttatva őket.

Dr. Gál András pedagógiai, intézmény-irányító és -fejlesztő munkássága szűkebb környezetén is túlmutatva, regionális jelentőségű. Tanári és igazgatói tevékenysége – a pályakezdő éveitől – összekapcsolódik Szerencs és környéke oktatási-kulturális fejlődését szolgáló közéleti szerepvállalásával is (23 évig volt a Bocskai István Gimnázium igazgatója, s ekkor a gimnázium az országos Top 50-be került).

Dr. Gál András eddigi alkotó-tevékenysége értékes hozzájárulás Északkelet-Magyarország történeti földrajzi megismeréséhez. Tokaj-Hegyalja 17-18. században elterjedt hírnevének visszaszerzéséért számára tenni nem fáradság, hanem életforma, életstílus és a hely szelleméből fakad. Hitvallása, hogy a táj, a szűkebb szülőföld és a fiatalokban rejtőző tehetség most is képes lenne erre, csak meg kell szeretetni velük a szülőföldet. Ennek a lehetőségnek a tiszteletteljes, szeretettel és megbecsüléssel történő kibontása motiválja, mert a hagyományörzés egyben hazaszeretetre is nevel. Ars poétikája, hogy a megújuló zempléni táj és Tokaj-Hegyalja földje – amelynek erejéből évszázadok óta élünk és a mi felelősségünk is, hogy – a jövő generációinak is rejtett kincse, megélhetési forrása maradjon.

Összegezve: Dr. Gál András évtizedek óta a földrajzi ismeretek magas szintű közvetítését és gazdagítását szolgálja és a helyi lehetőségekhez alkalmazkodva valósítja meg. Dr. Gál András tudományos szervező munkássága élete fontos részévé vált, amivel komoly szakmai elismertséget ért el. Oktatási-nevelési feladatait mindenkor magas színvonalon – a tudomány fejlődésével lépést tartva – igyekezett ellátni, ezt a komplex kutató-tanári, oktatói és szervezői tevékenységét becsülte meg a Nyíregyházi Egyetem szenátusa, amikor tiszteletbeli polgárává választotta, és címzetes docensévé nevezete ki.

E megbecsülés újabb eleme, hogy a Bodroghközi Művelődési Egyesület vezetése 2025-ben egyhangúlag támogatta felterjesztésemet a Balassa Iván-díj odaítélésére!

Szívből gratulálok, s további jó egészséget, s eredményes alkotómunkát kívánok!

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

KÓKAI SÁNDOR – TÓTH DALMA

Elsüllyedt „magyar-Atlantiszok” a Kárpát-medencében (1521-1910) 1

FÓTI MIKLÓS – VERESEGYHÁZI BÉLA

A debreceni és a nagykállói náhijék gazdasági–demográfiai viszonyai a szolnoki szandzsákban a 16. század végén 26

VERESEGYHÁZI BÉLA

Bácska és Bánát népességmozgása a 16. században..... 38

ROMSICS IMRE

Az ismeretlen Kóber-szállás. Új telepítésű, idegen „szállás” a kalocsai szállások gyűréjében..... 50

LEBA JÓZSEF

Történeti térkapcsolat a budapesti és az északkelet-magyarországi régió zsidó lakossága közt a dualizmus korában 85

HAJDÚ ZOLTÁN

Kassa város önkormányzatának vergődése a világháborús vérzivatarok után, az uralomváltások „békés” kiszolgáltatottságában..... 99

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Jegyzet a keleti kapu kérdéséhez a magyar hadtörténelemben.....109

SUBA JÁNOS

Katonai építkezések Magyarországon 1947-1954 - Történeti áttekintés118

TAMÁS EDIT

A nagymihályi járás népessége a statisztikák tükrében, a XIX. század közepétől 1910-ig.....151

HORVÁTH GERGELY – CSÜLLÖG GÁBOR

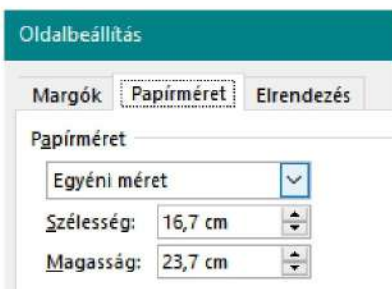
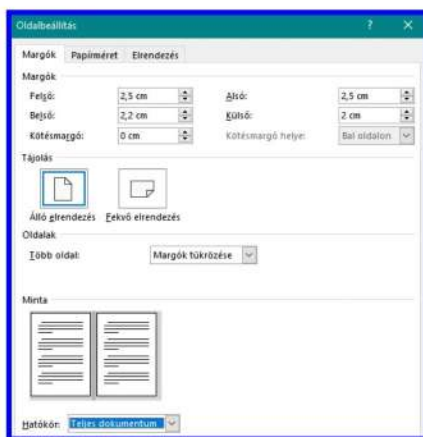
A velünk élő múlt – a bányászat hatása a táj átalakulására Nógrád megye példáján164

TÓTH DALMA	
Az épített környezet és a társadalmi szegregáció kapcsolatrendszerének változása Vizsolyban (1960-2022)	188
KISS GÁBOR	
A zempléni obszidián természet- és tájtörténeti jelentősége európai összehasonlításban.....	202
TORONICZA GEORGINA	
Észak-Magyarországról érkezett levelek és tanulságok Erdélyi Zsuzsanna hagyatékából.....	212
BORSOS ÁRPÁD	
Közterületek névadásának jellemzői a magyar városokban – Balassagyarmat	229
KRÓNKA	
KÓKAI SÁNDOR	
Állami kitüntetésünk 2025. augusztus 20.....	239
VIGA GYULA	
Javaslat a 2025. évi Balassa Iván Emlékéremre.	246
KÓKAI SÁNDOR	
Laudáció Dr. Gál András kitüntetése alkalmából.....	249

SZERZŐINK FIGYELMÉBE: A BEKÜLDÖTT TANULMÁNY FORMAI KÖVETELMÉNYEI

Tisztelt szerzők a kéziratokat az alább megadott formában kérjük beküldeni ezzel is gyorsítva a szerkesztést és a megjelentetést. Ugyanakkor így a szerzők számára is látható a tanulmány megjelenési formája (az oldalak szöveghossza, az ábrák és a táblázatok mérete, illetve a megjelenési terjedeleme). Kérjük az alább leírtakon egyéb szerkesztést, beállítást ne végezzenek el a szövegen.

A tanulmányt Microsoft Word fájlban kérjük. A fájl név a szerző nevével kezdődjön, majd a TFK rövidítés, utána a cím eleje, vagy rövidítése nem szükséges Oldalbeállítás:

Szöveg betűtípus és méret (Normál stílus): Times New Roman 11p - a szövegre, címre, fejezetcímekre, ábracímekre. Kérjük ne használjanak kiemelést, aláhúzást. Dólt szöveget a szövegközi hivatkozásban és a szükségesnek gondolt helyeken természetesen lehet használni.

Első sor a cím.

Alatta a szerző(k) neve.

Alatta az angol cím (mindhárom balra húzva, normál stílus).

Ezek alatt egy minimum 10-12 mondatos angol összefoglaló (sorkizárt).

A tanulmány szövege legyen sorkizárt. Kivéve a cím, szerző(k), angol cím, fejezetcímek (lehetnek számozottak is) ábra/táblázat címek és aláírások ezek legyenek középre húzva.

A szövegben ne használjanak behúzást, valamint előtte és utána térközt. A bekezdések jelölésére használják a tabulátort, amelynek beállítása legyen : 0,75 cm. Táblázat: Címe a táblázat felett (normál szöveg, középre húzva). Az adatok forrása a táblázat alatt. Az oszlopok címe a cellákban középre húzva, az adatként az első oszlopban balra húzva, a számadatok a számhelyességnek megfelelően jobbra húzva. A 10 000 érték feletti adatoknál az ezres és százasként kell megjelölni.

Ábrák: Ábra szám és cím, esetleges jelmagyarázat és a forrás alatta, középre húzva. A szöveg végén az IRODALOM (ez a cím középre húzva kiskaptális formában): Times New Roman 11p betűméret, sorkizárt. A szerzők neve kiskaptális formában, a keresztnévnek csak kezdőbetűje, utána a megjelenés évszáma zárójelben, majd az irodalom adatai:

FRISNYÁK S. (2002): A történelmi földrajz. – In: Tóth J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 9-20.

Szövegközi hivatkozások: (Friskyák S. 2002) zárójelben, szerző neve, keresztnév kezdőbetűje, évszám, dólt formában.

Szövegközi hivatkozások helyett lehetséges a lábjegyzetek használata: Times New Roman betűtípusban és 10p betűméretben.